

Utjecaj filozofije prosvjetiteljstva na Francusku revoluciju i oblikovanje građanske Europe

Buršić, Velimir

Master's thesis / Diplomski rad

2018

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Pula / Sveučilište Jurja Dobrile u Puli**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:137:403216>

Rights / Prava: [In copyright](#) / [Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-04-24**



Repository / Repozitorij:

[Digital Repository Juraj Dobrila University of Pula](#)



Sveučilište Jurja Dobrile u Puli

Filozofski fakultet

Odsjek za povijest

VELIMIR BURŠIĆ

**UTJECAJ FILOZOFIJE PROSVJETITELJSTVA NA FRANCUSKU REVOLUCIJU I
OBLIKOVANJE GRAĐANSKE EUROPE**

Diplomski rad

Pula, 2018.

Sveučilište Jurja Dobrile u Puli

Filozofski fakultet

Odsjek za povijest

VELIMIR BURŠIĆ

**UTJECAJ FILOZOFIJE PROSVJETITELJSTVA NA FRANCUSKU REVOLUCIJU I
OBLIKOVANJE GRAĐANSKE EUROPE**

Diplomski rad

JMBAG: 0145018582, redoviti student

Studijski smjer: diplomski studij povijesti

Znanstveno područje: humanističke znanosti

Znanstveno polje: povijest

Znanstvena grana: hrvatska i svjetska moderna i suvremena povijest

Mentor: prof. dr. sc. Slaven Bertoša

Pula, srpanj 2018.



IZJAVA O AKADEMSKOJ ČESTITOSTI

Ja, dolje potpisani Velimir Buršić, kandidat za magistra povijesti, izjavljujem da je ovaj Diplomski rad rezultat isključivo mogega vlastitog rada, da se temelji na mojim istraživanjima te da se oslanja na objavljenu literaturu kao što to pokazuju korištene bilješke i bibliografija. Izjavljujem da niti jedan dio Diplomskog rada nije napisan na nedozvoljen način, odnosno da je prepisan iz nekog necitiranog rada te da ikoji dio rada krši bilo čija autorska prava. Izjavljujem, također, da nijedan dio rada nije iskorišten za neki drugi rad pri bilo kojoj drugoj visokoškolskoj, znanstvenoj ili radnoj ustanovi.

Student

Pula, srpanj 2018.



IZJAVA

o korištenju autorskog djela

Ja, Velimir Buršić, dajem odobrenje Sveučilištu Jurja Dobrile u Puli, kao nositelju prava iskorištavanja, da moj diplomski rad pod nazivom *Utjecaj filozofije prosvjetiteljstva na Francusku revoluciju i oblikovanje građanske Europe* koristi na način da gore navedeno autorsko djelo, kao cjeloviti tekst, trajno objavi u javnoj internetskoj bazi Sveučilišne knjižnice Sveučilišta Jurja Dobrile u Puli te kopira u javnu internetsku bazu završnih radova Nacionalne i sveučilišne knjižnice (stavljanje na raspolaganje javnosti), sve u skladu s Zakonom o autorskom pravu i drugim srodnim pravima i dobrom akademskom praksom, a radi promicanja otvorenoga, slobodnoga pristupa znanstvenim informacijama.

Za korištenje autorskog djela na gore navedeni način ne potražujem naknadu.

Pula, srpanj 2018.

Potpis

Sa zadovoljstvom izražavam zahvalnost mentoru profesoru dr. sc. Slavenu Bertoši koji mi je tijekom rada pružio dragocjenu pomoć i omogućio obraditi temu koja me zanima.

SADRŽAJ

1. UVOD.....	5
2. O APSTRAKTNOME POJMU SLOBODE POJEDINCA.....	6
3. ANTIČKO PODRIJETLO GRAĐANSKE IDEJE.....	8
4. O SAMOOGRA NIČAVAJUĆEM DOSEGU MEDIJEVALNE MISLI.....	9
5. INDIVIDUUM KAO SUBJEKT NA POZORNICI POVIJESNOGA ZBIVANJA.....	13
6. GIORDANO BRUNO.....	22
7. BACON.....	24
8. DESCARTES.....	25
9. HOBBS.....	26
10. SPINOZA.....	28
11. LOCKE.....	29
12. MONTESQUIEU.....	35
13. ROUSSEAU.....	36
14. VOLTAIRE.....	41
15. HOLBACH.....	45
16. PROSVJETITELJSTVO.....	47
17. FRANCUSKA ENCIKLOPEDIJA.....	51
18. EPOHALNA PROMJENA U SVJETONAZORU.....	54
19. UVOD U FRANCUSKU REVOLUCIJU.....	58
20. TIJEK REVOLUCIJE.....	61

21. POSLJEDICE REVOLUCIJE.....	65
22. CONDORCET.....	71
23. DEKLARACIJA O PRAVIMA ČOVJEKA I GRAĐANINA.....	76
24. KANT.....	80
25. SEKULARIZACIJA EUROPE I ZAPADNIH DRUŠTAVA.....	84
26. LAICITET.....	89
27. DEVETNAESTO STOLJEĆE EUROPSKOG RAZVITKA – EPOHA PROTURJEČNOSTI.....	97
28. RAZVOJ GRAĐANSKOG DRUŠTVA – RETROSPEKTIVA.....	99
29. TEKOVINE ZAPADA.....	102
30. LIBERALIZAM.....	105
31. DEMOKRACIJA DANAS.....	109
32. ZAKLJUČAK.....	112
33. POPIS LITERATURE.....	117
34. SAŽETAK.....	124
35. SUMMARY.....	125

1. UVOD

U našim se idejama zbiva vrlo važna promjena i to brzinom koja obećava još veće promjene u budućnosti. Budućnost će odrediti cilj, prirodu i granice te revolucije, njezine slabe i nepovoljne strane o kojima će naše potomstvo moći bolje suditi nego što mi to možemo.

(Jean le Rond d'Alembert)¹

*Tradicije su samo teret prošlosti koji priječi napredak, pokušaj da se ljudima vlada iz groba.*²

*Budućnost ne pripada onima koji su zadovoljni današnjicom.*³

Filozofija jest refleksija. Kao povjesničari moramo imati na umu da je filozofija i (u svojoj bezgraničnoj općenitosti) *apologija svojega vremena*. Prema ovome shvaćanju filozofija je ideologija. Svaka epoha, kao i svaki pojedinac, reflektira o tome što čini i nastoji opravdati to što čini. Stoga filozofiju neke epohe treba shvatiti kao nastojanje ljudi te iste epohe da opravdaju način na koji žive. Ovdje se ne radi o tome da način života kauzalno determinira filozofiju, već o tome da filozofija predstavlja pokušaj opravdanja načina života, to bi bio smisao u kojem filozofija izražava svoje vrijeme. No ovdje je važno pitanje što dolazi najprije, promjena u načinu života ili promjena u načinu mišljenja? Drugim riječima, pitanje je da li se filozofsko opravdanje novog načina života javlja nakon uspostave novog načina života ili mu prethodi? Ono što je nama ovdje zanimljivo jest pitanje *je li filozofija priprema revolucije ili naknadno opravdanje?* Locke je *Dvije rasprave o vladi* objavio 1689., a američka *Deklaracija neovisnosti* napisana je 1776. Voltaire i Rousseau umrli su 1778., a Francuska revolucija izbila je 1789. Marx je *Komunistički manifest* objavio 1848., a Oktobarska revolucija izbila je 1917. Jasno, ostaje otvorena plauzibilna opcija da se opravdanje političke promjene i sama politička promjena

¹ Davies, J. E.: *Jansenova povijest umjetnosti*, str. 789.

² Primjer utopijske vizije ljudske prirode (Pinker, Steven: *Prazna ploča*, str. 362.).

³ Riječi Edwarda Kennedyja na pogrebu svojega brata Roberta (Pinker, Steven: *Prazna ploča*, str. 363.).

odvijaju istovremeno. U svakom slučaju, ovo je vrlo zanimljivo pitanje i povjesničari ideja bi barem u principu trebali moći na njega odgovoriti.⁴

Kod svakog pokušaja povezivanja i dovođenja u odnos filozofije i povijesti važno je naglasiti kako treba razlikovati filozofiju kao interpretiranje svijeta i filozofiju kao praktično djelovanje koje je adekvatno povijesnom zbivanju i društvenom cilju, čime takva filozofija postaje teorija same revolucije.⁵ U doba prosvjetiteljstva ljudski rod postaje subjektom svoje povijesti,⁶ a prva revolucija vođena utopijskom vizijom bila je Francuska revolucija.⁷

2. O APSTRAKTNOME POJMU SLOBODE POJEDINCA

Cilj racionalističke filozofije jest čovjekova sloboda, a time i da bude mjera svega što postoji. Sloboda znači ukidanje egoizma i ostvarenje humanističkih odnosa.⁸ Biti svoj, biti slobodan, biti osoba, a ne tek preslika kolektivnog kulturnog obrasca; biti svrha, a ne tek sredstvo ostvarenja nečijeg tuđeg nauma ili izvanjske svrhe, postalo je zahtjevom tek u novije doba kao tekovina filozofije samosvijesti unutar klasičnog njemačkog idealizma i francuske građanske revolucije.⁹

U novovjekovnoj filozofiji problem slobode postupno dobiva na važnosti u borbi građanstva protiv feudalnog apsolutizma i dolazi do riječi u teorijama prirodnog prava kod Hobbesa, Grotiusa, Spinoze, društvenog ugovora kod Rousseaua i liberalizmu J. S. Milla.¹⁰ U antičkim grčkim gradovima pravo se razvijalo zahvaljujući demokraciji. Rim je zatim preuzeo tu metodu i njegovi su pravници razradili cijeli jedan sustav u sferi građanskog i političkog prava.¹¹ Nakon svih stoljeća srednjovjekovne intelektualne tmine, u novome vijeku virus slobode, sretno je iz Engleske prešao La Manche, gdje se jedan Voltaire, početkom 18. stoljeća polako uzdigao u agitiranju u

⁴ Berčić, Boran: *Filozofija, svezak drugi*, str. 382.

⁵ Bošnjak, Branko: *Filozofija. Uvod u filozofsko mišljenje i rječnik*, str. 20.

⁶ Gross, Mirjana: *Susret historije i antropologije*, str. 75.

⁷ Pinker, Steven: *Prazna ploča*, str. 369.

⁸ Bošnjak, Branko: *Filozofija i kršćanstvo*, str. 37.

⁹ Polić, Milan: *Činjenice i vrijednosti*, str. 45.

¹⁰ Filipović, Vladimir (ur.): *Filozofijski iječnik*, str. 305.

¹¹ Bercis, Pierre: *Osloboditi prava čovjeka*, str. 51.

ime slobode.¹² Možemo kazati kako je osnovni cilj društva organiziranog na temelju društvenog ugovora osiguravanje individualnih sloboda građana.¹³

«Ne slažem se ni s jednom tvojom riječi», navodno je Voltaire napisao Claudeu Helvetiusu, «ali ću do smrti braniti tvoje pravo da ih izgovoriš.» Dakle, pravo da mislimo, govorimo i pišemo slobodno i bez straha naposljetku je svetije od bilo koje religije,¹⁴ a Voltaireova filozofija značila je samostalno i kritičko mišljenje.¹⁵ Bitno je naglasiti kako su čovjekova prava i današnji temelji zapadne slobode nastali upravo u otporu tiranskim crkvama.¹⁶ Naprimjer, Katolička crkva kao institucija nije se zalagala za slobodu misli, ili, donedavno, čak ni za različita vjerovanja. Tijekom srednjega vijeka, dok je njezina moć jačala, postajala je sve netolerantnija i tlačiteljska, naglašavajući dogmu i neupitnu poslušnost te služeći se raznim sredstvima za gušenje drukčijeg mišljenja. Sve do danas njezina je struktura hijerarhijska i autokratska. Crkva nikada sebe nije smatrala snagom koja promiče individualne slobode.¹⁷

Ljudsko dostojanstvo i sloboda pripadaju novovjekovnom filozofskom i političkom začetku.¹⁸ Novovjekovnu strukturu, odnosno samostrukturiranje čovjeka, imamo od vremena u kojem je živio i djelovao Pico della Mirandola (1463.-1494.), talijanski filozof i humanist, pa sve do današnjih vremena. U ključne točke razvoja slobode i individualizma ubrajaju se samoodluka Picoa, samouspostava Hobbesa, samoposjedovanje Lockea i samozakonodavstvo Kanta.¹⁹

Prosvjetiteljski pojam slobode obuhvaća individualizam i razumni nadzor, a pozitivno značenje Europe proizlazi iz simboličkih učinaka prosvjetiteljskog projekta o stvaranju slobodnog, razumnog i pravednog društva te je Europa u zamislama prosvjetiteljskih filozofa bila jedna općekulturna pojava.²⁰

¹² Bercis, Pierre: *Osloboditi prava čovjeka*, str. 54.

¹³ Popov, Čedomir: *Građanska Evropa. Prva knjiga*, str. 36.

¹⁴ Ali, Ayan Hirsi: *Heretkinja*, str. 245.

¹⁵ Karasman: Suvremeni pristupi povijesti filozofije, u: Karasman, Šegedin (ur.): *Treba li filozofija svoju povijest?*, str. 177.

¹⁶ Simoniti, Iztok: *Historia magistra mortis*, str. 42.

¹⁷ Zakarija, Fareed: *Budućnost slobode. Liberalna demokracija u zemlji i inozemstvu*, str. 30.

¹⁸ Baruzzi, Arno: *Uvod u političku filozofiju novog vijeka*, str. 139.

¹⁹ Isto, str. 162.

²⁰ Debeljak, Aleš: *Europa bez Europljana*, str. 91.

3. ANTIČKO PODRIJETLO GRAĐANSKE IDEJE

Kada govorimo o antičkom podrijetlu građanske ideje ne smijemo zanemariti mišljenje najpoznatijeg Platonovog učenika. Aristotel je u *Metafizici* izložio shvaćanje da je znanje, koje postiže i njeguje filozofija, samo sebi cilj, dakle znanje radi samog znanja, koje potječe iz divljenja, znanje kao *theoria*, kao misaoni uvid u osnovna načela i prve uzroke. Takav je bio ideal najvišeg znanja kod starih Grka, kao što je ideal prakse na tlu gradske države bila politička sloboda građanina koja je omogućila slobodno mišljenje i otvorenost prema svemu što je bilo dostojno pažnje građanina.²¹ Ključ razumijevanja grčke filozofije je gradska država, *polis* starih Grka, koji Hegel naziva *urbanitetom*. A to je ono čega nije bilo kod ostalih naroda. U gradskoj državi starih Grka slobodni građani su uživali sve privilegije otvorenosti i javnosti. Oni su imali ne samo pravo nego i dužnost sudjelovati u svim javnim poslovima i da o svemu javno iskazuju svoje mišljenje. Poredak je bio tako ustrojen da se drugome priznaje potpuna osobna sloboda savjesti, uvjerenja, da se svakome priznaje pravo da se izrazi. Priznaje se pravo na proturječenje pa u takvom dijalogu ličnost nastupa kao ličnosti.²²

Suvremena su znanstvena istraživanja potvrdila antičko Protagorino stajalište da su sve istine tek ljudske spoznaje, a «čovjek je mjera svih stvari». Time je moral iz nebeskih visina vraćen na Zemlju, kao što je to učinila i Epikurova etika.²³ Osim toga, kod Epikura se mogu naći i začeci teorije društvenog ugovora koja će početkom novog vijeka biti glavna filozofsko-povijesna teza građanske revolucionarne misli.²⁴

Pored standardnih podjela, dominantnih u povijesnoj znanosti, koje naznačuju oštru granicu antičke i srednjovjekovne epohe, kao jedan od simboličnih događaja kojima možemo označiti prijelaz, svakako je i Justinijanova zabrana filozofskih škola početkom 6. stoljeća. Upravo je to bio administrativni akt koji je za dugi niz stoljeća isključio svaku moguću neteološku teorijsku opciju.²⁵

²¹ Korać, Veljko: *Filozofija i njena istorija*, str. 19.

²² Isto, str. 20.

²³ Supek, Ivan: *Trinitas*, str. 310.

²⁴ Vranicki, Predrag: *Filozofija historije. Historijski pregled, Prva knjiga* str. 30.

²⁵ Isto, str. 42.

4. O SAMOOGRA NIČAVAJUĆEM DOSEGU MEDIJEVALNE MISLI

Mračna mistika, netolerantnost prema slobodoumnicima i slijepo pokoravanje autoritetima glavne su oznake srednjovjekovnih pisaca. Oni su primali kao istinu i svaku očiglednu zablude, ako je samo bila sadržana u spisima koje je crkva odobrila.²⁶ Čovjek srednjeg vijeka bio je uvjeren da je cijeli svijet stvoren zbog njega. Religija mu je davala jasan odgovor zašto živi, a on je svuda oko sebe vidio jasne ciljeve i svrhe.²⁷ Kršćanski monopol na vjerovanje i mišljenje suvereno je vladao u srednjovjekovnoj Europi.²⁸

Na srednjovjekovlje možemo gledati kao na razdoblje europskog društva i duha, koje je bilo karakterizirano velikim padom filozofske misli, prevlasti mitološkog, naivnog, iracionalnog i neznanstvenog duha koji pod okriljem Katoličke crkve dominira Europom sve do pojave naprednijih društvenih snaga.²⁹ Srednjovjekovna crkva bila je jedina opća i centralizirana sila, koja je vladala na način da je svojim materijalnim bogatstvom stajala uz bok svakom feudalcu.³⁰ Katolička se crkva u srednjem vijeku transformirala iz duhovne zajednice u strogo centraliziranu feudalnu monarhiju s golemim bogatstvom i moći, a takav će ustroj s doživotnim apsolutnim monarhom zadržati do danas, unatoč smanjenom državnom teritoriju, imanju i moći.³¹

Isprva bunt potlačenih, kršćanstvo se prilagođavalo dominantnim snagama. Proizvodnja je u srednjem vijeku bila na niskom stupnju, ceste i promet slabi, a podjela rada u povoju. Tom ekonomskom stanju odgovaralo je feudalno društvo s lokalnim vladarima i nasilnim iskorištavanjem kmetova. Najmoćnija ekonomska i duhovna snaga srednjeg vijeka postaje Katolička crkva a njezin autoritet izbrisao je iz svijesti antičke spoznaje i preko tisuću godina kočio razvitak znanosti.³²

Kao što smo već naveli, godine 529. dekretom cara Justinijana definitivno su zatvorene sve filozofske škole. Tako filozofiju zamjenjuje teologija. Time počinje novo razdoblje od tisuću godina koje bi se moglo nazvati «mračnim dobom» europske

²⁶ Supek, Ivan: *Spoznaja*, str. 69.

²⁷ Isto, str. 78.

²⁸ Morin, Edgar: *Kako misliti Evropu*, str. 29.

²⁹ Vranicki, Predrag: *Filozofija historije. Historijski pregled, Prva knjiga* str. 35.

³⁰ Isto, str. 92.

³¹ Supek, Ivan: *Trinitas*, str. 15.

³² Supek, Ivan: *Spoznaja*, str. 68.

povijesti. Sa stanovišta filozofije, moglo bi se reći da je to bilo izrazito antifilozofsko doba.³³ Sve što je dalje slijedilo učinjeno je za učvršćenje kršćanske dogme i njezinu obranu. Kroz idući milenij svaka je misao bila podčinjena teologiji. Kršćanska religija, to jest Crkva, napala je i proklela filozofiju. Tek kada se u 13. stoljeću probio tračak antičkog duha iz arapskog svijeta, tadašnje Španjolske, kršćanska teologija se odlučno suprotstavila.³⁴ Međutim nikakve zabrane nisu na duži rok mogle zaustaviti struju slobodne misli koja je nadolazila. U 13. stoljeću postalo je jasno da teologija i Crkva ne mogu postići ništa borbom protiv Aristotela, te da je jedino moguće «pokrstiti» filozofa te njegovo učenje prilagoditi kršćanskoj teologiji. Taj je proces do kraja izveo Toma Akvinski i to je temelj kršćanske skolastike.³⁵

Feudalni sustav imao je u crkvi svoj najjači oslonac. Ona je osiguravala elemente njegovog pogleda na svijet; njegovog prava i morala te aureolom svetosti obavila je društvenu nejednakost iz koje nastaje ideja izabranih.³⁶ Feudalnim svijetom pravladava teološka misao koja nastoji ne samo opravdati postojeći poredak nego i onemogućiti svaki prodor samostalne kritičke, filozofske i znanstvene misli.³⁷ Međutim, kao što se kasnije pokazalo, moderna znanost nosila je sa sobom razorne sile u odnosu na feudalni poredak,³⁸ čekajući svoj povijesni trenutak izlaska na pozornicu, da bi konačno u 18. stoljeću totalitarnim crkvama prosvjetiteljstvo suprotstavilo razum i humanistička načela.³⁹

Monoteističke religije i iz njih izvedene monističke ideologije izgradile su na žrtvovanju i patnji cijele etičke sustave, koji su, po pravilu, protiv čovjeka kao individuum. Na tom moralu temelje se suvremena totalitarna društva, koja zahtijevaju žrtvovanje i apsolutnu poslušnost. Tako funkcioniraju teokracije (kršćanska, židovska, muslimanska) i autokracije, kao što su nacizam, fašizam i komunizam.⁴⁰ Sve dok se teolozi ne odreknu pretenzije na to da posjeduju apsolutnu istinu, teško će uspostaviti iskrenu slogu s drugim religijama. Osim toga, u njihovim

³³ Korać, Veljko: *Filozofija i njena istorija*, str. 51.

³⁴ Isto, str. 58.

³⁵ Isto, str. 60.

³⁶ Smailagić, N., iz pogovora u: Holbah, P: *Razgolićeno hrišćanstvo*, str. 140.

³⁷ Vranicki, Predrag: *Filozofija historije. Historijski pregled, Prva knjiga* str. 35.

³⁸ Supek, Ivan: *Ruđer Bošković. Vizionar u prijelomima filozofije, znanosti i društva*, str. 144.

³⁹ Supek, Ivan: *Trinitas*, str. 109.

⁴⁰ Simoniti, Iztok: *Historia magistra mortis*, str. 100.

se pretenzijama i krije zametak totalitarizma, tako snažno iskazan u srednjovjekovnoj državi i inkviziciji.⁴¹

Crkva je po svojoj definiciji feudalnoaristokratska institucija i kao takva svrstava se u eksploatatorsku vlast, kojoj je bio osnovni cilj potčiniti sve svojem feudalnom interesu. Ako se na početku svoje povijesti i pojavila kao neka iluzija o ljudskoj ravnopravnosti, tijekom povijesti je otišla na stranputicu i negaciju svoje osnovne misli.⁴² Crkva ne radi drugo nego gubi moralne bitke već puna dva milenija, a ipak joj ide, po svemu, sasvim dobro. Crkva je klasičan primjer aristokratske, u svakom slučaju protudemokratske ustanove. Ona je oličenje političke i intelektualne samovolje.⁴³

Nakon srednjovjekovnog tjelesnog i umnog asketizma otkrivala je renesansa divotu ili raskoš života i prirode da bi se taj ushit ovjekovječio u slikarstvu, književnosti, glazbi. Na toj tradiciji bila je Dobu razuma ili prosvjetiteljstvu apsurdna sva usiljenost i protuprirodnost feudalizma s aristokracijom «plave krvi» i dogmatičnom crkvom.⁴⁴

Augustinovu i Tominu koncepciju božanske predodređenosti države, staleške organske strukturiranosti nalazimo u različitim oblicima sve do novog vremena. Tek u 17. stoljeću su građanski mislitelji snažno istupili s teorijom prirodnog prava i društvenog ugovora, koja je bila usmjerena protiv toga,⁴⁵ ali valja naglasiti kako još u Machiavellijevim shvaćanjima možemo naći začetak teorije društvenog ugovora, koja je tada postala revolucionarna antifeudalna koncepcija građanstva.⁴⁶

Još od 13. stoljeća društvo se postupno laicizira, čemu građanska klasa daje glavni doprinos,⁴⁷ ali prvi počeci novog građanstva u Europi, a time i prve svjetovne opozicije dotad neprikosnovenom utjecaju crkve na cjelokupni život, padaju već u 11. i 12. stoljeće s ponovnim oživljavanjem europske trgovine.⁴⁸ Od početka je prosvjetiteljstvo, shvaćeno u najširem smislu kao misao usmjerena prema napretku, težilo za time da ljude oslobodi od straha i učini od njih gospodare. Program

⁴¹ Supek, Ivan: *Trinitas*, str. 309.

⁴² Cvitković, Ivan: *Krleža o religiji*, str. 26.

⁴³ Isto, str. 192.

⁴⁴ Supek, Ivan: *Religija i filozofija*, str. 144.

⁴⁵ Vranicki, Predrag: *Filozofija historije. Historijski pregled, Prva knjiga* str. 62.

⁴⁶ Isto, str. 104.

⁴⁷ Isto, str. 93.

⁴⁸ Isto, str. 88.

prosvjetiteljstva bila je demitizacija svijeta, to jest ukidanje vlasti mita i magije nad čovjekom.⁴⁹

Izum tiska potkopao je ono što se opisivalo, kao informacijski monopol srednjovjekovne Crkve. Kao primjer možemo navesti engleskog protestanta Johna Foxea koji je ustvrdio kako «će papa ili ukinuti znanje i tiskarstvo, ili će ga tiskarstvo naposljetku zbaciti». Kao što smo vidjeli, pape su se po svemu sudeći slagale s Foxeom, i upravo je to bio razlog uspostave Indeksa zabranjenih knjiga polovicom 16. stoljeća.⁵⁰ Tirani i autokrati su uvijek shvaćali da su pismenost, učenje, knjige i novine potencijalno opasni jer u glave podanika mogu staviti neovisne ili čak buntovničke ideje.⁵¹

Zagovaratelji renesanse kao razdoblja učinili su od Reformacije odlučan zaokret obilježivši kraj kršćanskog monopola protiv kojeg su se dotad borile jedino heretičke struje. Pa ipak, unatoč težnji vjerskih ratova u 16. stoljeću, kršćanstvo kao prevladavajuća vjera zapadnjaka zadržat će se sve do 18. stoljeća. Vjerska praksa, pa onda i nabožnost, postupno ipak slabe s dubokim posljedicama na filozofiju i književnost. Taj više ili manje bezvjerni racionalizam raširit će se u Engleskoj s pojavom Hobbesa i Lockea te u Francuskoj s pojavom Baylea, koji je podučavao u Rotterdamu, novoj republici Ujedinjenoj Nizozemskoj, koja je svojim stanovnicima jamčila slobodu savjesti i pisma te zaštitu od cenzure jer srednji se vijek ondje urušio u nekom drugom razdoblju. Znak nadolaska razdoblja koje je odmijenilo srednji vijek bilo je objavljivanje *Enciklopedije* što je na poticaj Diderota, d'Alemberta, Voltairea, Montesquieua, Rousseaua potvrdilo prevlast razuma i znanosti nad kršćanskom dogmom.⁵²

Kao primjer srednjovjekovnog položaja pojedinca možemo navesti da su u tradicionalnim društvima djeca bila prikovana za obiteljsku zemlju, obećavana u ugovorene brakove i pod jarmom obiteljskog patrijarha. Situacija se počela polako, ali sigurno mijenjati u srednjovjekovnoj Europi i neki povjesničari tvrde da je upravo to

⁴⁹ Žmegač, Viktor: *Prošlost i budućnost 20. stoljeća, Kulturološke teme epohe*, str. 200.

⁵⁰ Briggs, Burke: *Socijalna povijest medija*, str. 79.

⁵¹ Sagan, Carl: *Svijet progonjen demonima, Znanost kao svijeća u tami*, str. 346.

⁵² Le Goff, Jacques: *Treba li povijest zaista dijeliti na razdoblja?*, str. 96.

bila odskočna daska za širenje sloboda koje povezujemo s prosvjetiteljstvom i koje je kulminiralo ukidanjem feudalizma i robovlasništva.⁵³

5. INDIVIDUUM KAO SUBJEKT NA POZORNICI POVIJESNOGA ZBIVANJA

Tek je moderno društvo ideju individualnog samoodređenja i samoostvarenja prihvatilo kao životni cilj i tek moderno društvo nastoji stvoriti i osigurati socijalne, političke i ekonomske preduvjete za postizanje tog cilja.⁵⁴ Doduše, već je u 16. stoljeću započelo prvo urušavanje društvenih struktura, ali je tek krajem 18. stoljeća tradicionalni poredak bio nepovratno poljuljan te je otvoren put novim formacijama.⁵⁵ Zato u modernitetu društveni poredak ne smije ovisiti ni o čemu drugome nego o slobodnoj odluci čovjeka.⁵⁶

Modernost unaprijed isključuje finalizam. Sekularizacija i raščlanjivanje svijeta o kojima govori Weber, koji modernost definiraju kao intelektualizaciju, označavaju nužan prekid s finalizmom vjerskog tipa. Ideja modernosti zamijenila je Boga sa znanošću i stavila znanost u središte društva, protjeravši vjerska uvjerenja, u najboljem slučaju, u sferu privatnog života. Ideja modernosti je, dakle, tijesno povezana s idejom racionalizacije.⁵⁷ Bit moderne epohe je prevladavanje feudalne i teološke doktrine, što je ujedno i smisao revolucionarnih promjena u Engleskoj i Francuskoj.⁵⁸

Prva promjena tog habitusa dogodila se na prijelazu iz 15. u 16. stoljeće, u svjetlu početka svjetovnog utemeljenja države i desakralizacije društva. Glede države, dogodila se emancipacija od crkvene vlasti, kao što je i Protestantska crkva ograničila svoju posredničku ulogu između Boga i čovjeka. Državu i pravo počeli su shvaćati svjesnim tvorevinama razuma, pri čemu država pojedincima nije ustupila nikakva prava u odnosu prema njoj, no zato je, i to je bilo novo, jačala pravni položaj

⁵³ Pinker, Steven: *Prazna ploča*, str. 316.

⁵⁴ Dulmen, Richard van: *Otkriće individuumu*, str. 7.

⁵⁵ Isto, str. 9.

⁵⁶ Touraine, Alain: *Kritika modernosti*, str. 24.

⁵⁷ Isto, str. 19.

⁵⁸ Vranicki, Predrag: *Filozofija historije. Historijski pregled, Druga knjiga*, str. 101.

jednih prema drugima.⁵⁹ Politički i društveni učinci individualnog razmišljanja daju se naslutiti od 17. stoljeća, kada je vjerovanje u *Objavu* izgubilo svoju političku važnost i kada se zbiljski totalitet obrazlagalo svjetovnim rezoniranjem.⁶⁰

Francis Bacon i Rene Descartes, prvi veliki filozofi moderne, jasno su izložili što je nova epoha tražila. A to je ideja da znanje bude primjenjivo i korisno za ljude, umjesto da bude samo sebi cilj i kontemplativno. Istovremeno, kod empirista, problem izvora, mogućnosti i granica spoznaje ostali su problemi filozofije. Tako se afrimirao *razum* kao vrhovni autoritet, posebice s francuskim prosvjetiteljstvom, a s druge strane, ojačao je autoritet empirije i empirizma kao protuteže samopouzdanju *razuma*. Moderna filozofija od 17. do sredine 19. stoljeća ima realnu osnovu u procesu rađanja modernoga građanskog društva i modernoga građanstva, dakle, u vrijeme kada je filozofija dovela do toga da se ostvari kao duhovno oruđe u stremljenjima općeljudske emancipacije.⁶¹

Tek kod mislitelja renesanse dolazilo je do izražaja potvrđivanje individualnosti i slobode ličnosti.⁶² Započela je tako serija nacionalnih prinosa ideji velike europske umjetnosti, ideji o civilizacijom i kulturnom baštinom ujedinjenoj Europi. Toj idealnoj i na svoj način utopijskoj građevini počeli su stanovnici starog kontinenta svjesno prinositi zajedničke plodove upravo od renesanse, premda je tek od 19. stoljeća pojam Europe kao zajedničke kuće velikih duhova bio doživljavan kao koordinirani doprinos iznimnih pojedinaca općoj kulturnoj slici.⁶³

Cijela Europa u osvit renesanse čita rukopisne zabavne knjige s radnjama iz antičke grčke prošlosti.⁶⁴ Antička je filozofija živjela poslije Aristotela sve dok se na kraju nije rastočilo čitavo filozofsko nasljeđe stare Grčke. Zatim je niz stoljeća poslije povijesnog kraja antike, poslije potpune tame i zaborava, oživjela na neobičan način, kada je za potrebe kršćanske teologije pokršten Aristotel i pretvoren u neprikosnovenog učitelja kršćanstva. Hegel razotkriva tu podvalu kada ističe da teološka filozofija uopće nije filozofija, već teologija (možemo dodati antifilozofija), a to je točan sud o onome što je opskurna srednjovjekovna skolastika mogla ostaviti

⁵⁹ Dulmen, Richard van: *Otkriće individuuma*, str. 102.

⁶⁰ Na istome mjestu.

⁶¹ Korać, Veljko: *Filozofija i njena istorija*, str. 166.

⁶² Vranicki, Predrag: *Filozofija historije. Historijski pregled, Prva knjiga* str. 97.

⁶³ Prosperov-Novak, Slobodan: *Pričaj mi o Europi*, str. 105.

⁶⁴ Isto, str. 106.

modernom dobu u nasljeđe.⁶⁵ Tek je moderno doba ponovno uzdignulo filozofiju, oslobađajući je od ponižavajuće službe teologiji i dovodeći je u sklad sa zahtjevima moderne epohe u kojoj ideal znanja postaje mogućnost primjene i tehničkog napretka u ovladavanju prirodnim silama. Tako je filozofiji vraćeno dostojanstvo kada se ona potvrdila kao kritika povijesnog skolastičkog nasljeđa. To je bila cijena emancipacije od teologije. *Logos* se okreće protiv čiste kontemplacije i to ne samo protiv prazne, monaške, skolastičke učenosti, već čak i protiv antičke spekulacije koja nije znala ni za kakvu djelotvornost osim djelotvornosti uma, jer je u granicama starohelenske *praxis* rad bio prezrena djelatnost.⁶⁶ Tako praksa postaje realizacija i potvrda korisnih i upotrebljivih znanja, a sve se to očituje u radu koji više nije prezrena djelatnost kao u društvima koja prethode modernom građanskom društvu.⁶⁷

Johna Locke, engleskog filozofa i političkog pisca, utemeljitelja klasičnog britanskog empirizma, možemo opisati kao prvog čovjeka s modernim umom. Imao je golem utjecaj na njemački i francuski svijet pa su Voltaire i Kant smatrali da je Locke označio početak načina razmišljanja koji su oni zagovarali.⁶⁸

Humanistička životna filozofija opredijelila se za predodžbu života koja je bila neovisna o kršćanskoj tradiciji. Sačuvani su brojni moralni traktati iz 16. stoljeća, upute o životu i knjige mudrosti, koje sve zajedno, od Morusa do Bacona, od Erazma do Montaignea, prezentiraju fragmente svjetovne etike.⁶⁹ Sve u svemu, oni su formulirali životna pravila koja su vrijedila sve do doba prosvjetiteljstva. Svaki je humanist zagovarao svjesno vođenje života stalnom samokontrolom.⁷⁰ Humanistička učenja, učvršćena uz snažnu pomoć tiskanih knjiga, prodirala su sada u najšire slojeve. Izum tiska preusmjerio je u mediteranskom bazenu izvorno ukotvljeni humanizam prema kontinentalnim središtima Europe. Otkriće antike obogatilo je

⁶⁵ Korać, Veljko: *Filozofija i njena istorija*, str. 22.

⁶⁶ Isto, str. 23.

⁶⁷ Isto, str. 25.

⁶⁸ Magee, Bryan: *Povijest filozofije*, str. 109.

⁶⁹ Dulmen, Richard van: *Otkriće individuuma*, str. 56. I danas, u sumraku ideologija, jače nego ikad svijetli onaj humanizam koji se oduvijek opirao podjeli ljudi i ratu. Nakon filozofskog i umjetničkog procvata u antici, humanizam je potkraj srednjeg vijeka dočekao svoju renesansu kad su nova znanost i građansko pravo došli u sukob s papinskom crkvom i ne manje fanatičnim protestantizmom (Supek, Ivan: *Spoznavaj*, str. 8.).

⁷⁰ Dulmen, Richard van: *Otkriće individuuma*, str. 56.

duhovnost renesansnih ljudi tako što je zauvijek odbacilo totalitarnu i monološku svijest koja je prevladavala u kršćanskome srednjem vijeku.⁷¹

Srednji vijek je završio tek kad je renesansa ušla u svoje završno poglavlje, u vrijeme prosvjetiteljstva, vrijeme *filozofa* i društvenih *revolucionara*. Bio je to najvažniji i najteži zadatak 18. stoljeća.⁷² U osnovici klasične tradicije humanizma jest prosvijećeni sekularizam koji će fokus premjestiti s religijskih dogmi i vjere u svemoćnog Boga na konkretna pitanja ljudskih kapaciteta za moralno i etičko djelovanje.⁷³

Temeljno otkriće do kojeg su Europljani došli u renesansi otkriće je *čovjeka* i njegove središnje pozicije u povijesti svijeta.⁷⁴ S renesansom i naglim razvojem znanosti te pomolom građanskog staleža nastale su pukotine u srednjovjekovnoj tvrđavi duhovne i svjetovne vlasti.⁷⁵ Humanizam je vjerovao u Protagorine riječi⁷⁶ te je kao suprodukt moderne nastao u vrijeme kada je «čovjek ubio Boga», kako bi kazao Nietzsche. *Prvi humanistički manifest* jasno postavlja humanizam nasuprot religiji.⁷⁷ Kritika takve iluzije sastavni je dio borbe za humanizam i povijesno čovjekovo djelovanje.⁷⁸

Renesansa i iduća stoljeća često su tražili primjere u antičkoj Grčkoj i Rimu.⁷⁹ Zato je renesansa razdoblje sraza i predstavlja sukob između aristotelovsko-skolastičkog srednjovjekovnog i novog (renesansnog, humanističkog i novovjekovnog) sustava.⁸⁰ Nova klasa u usponu uvijek je u totalnom sukobu s *ancient regimeom* sve do njegovoga nestanka u jeku Francuske revolucije. U filozofiji, znanosti i umjetnosti pogledi se okreću od neba prema prirodi i čovjeku⁸¹, a

⁷¹ Prosperov-Novak, Slobodan: *Pričaj mi o Europi*, str. 118.

⁷² Isto, str. 145.

⁷³ Hromadžić, Hajrudin: Utopijske dimenzije misli i djela Ivana Supeka, u: Biliškov, Nikola (ur.): *Preživljavati usprkos*, str. 49.

⁷⁴ Prosperov-Novak, Slobodan: *Pričaj mi o Europi*, str. 103.

⁷⁵ Supek, Ivan: *Znanost i etika*, str. 681.

⁷⁶ Morin, Edgar: *Kako misliti Evropu*, str. 104. Humanizam još uvijek vjeruje u dobro poznatu Protagorinu misao o *čovjeku kao mjeri svih stvari*.

⁷⁷ Tomašević, Tomislav: Panekološki humanizam: čovjek, priroda, društvo, u: Biliškov, Nikola (ur.): *Preživljavati usprkos*, str. 52.

⁷⁸ Bošnjak, Branko: *Filozofija i kršćanstvo*, str. 10.

⁷⁹ Touraine, Alain: *Kritika modernosti*, str. 24.

⁸⁰ Boršić, Luka: *Renesansne polemike s Aristotelom*, str. 179.

⁸¹ Vranicki, Predrag: *Filozofija historije. Historijski pregled, Prva knjiga*, str. 95.

antiskolastički duh snažno je došao do izražaja i u historiografskim i filozofsko-povijesnim djelima.⁸²

Humanistička misao rađala se kod velikih građanskih teoretičara i filozofa koji su postavljali jasne teze o jednakosti ljudi, rasa i naroda, o potrebi ukidanja stanja potčinjenosti čovjeka te o «vječnom miru».⁸³ Humanisti poput Erazma Rotterdamskog i Thomasa Morea svojim su pogledima na antiku pridonosili stvaranju jedne nove i slobodnije atmosfere.⁸⁴

Razbivši prostorne ograde i našavši odah u vječnome, filozofska spoznaja se vraća čovjeku. Renesansni humanizam je najvredniji izraz tog univerzalnog razmaha, odbacujući razlike između rasa, nacija i staleža. Descartesov svjetski duh, Spinozin monizam, Morusova utopija, sve su to ingeniozni bljeskovi u ostvarenjima čovječanstva. Kršćanstvo je ljudske nade izdalo nebesima. Filozofija ih vraća zemlji, ali novoj zemlji. Filozofska etika ne može biti drugačija nego univerzalna. Kao što znanost ne poznaje vjerskih, rasnih i državnih granica, tako ni filozofija ne može zastati pred međašnim kamenom te znanost i filozofija izvire iz takvih dubina ljudske egzistencije, a i njihov je razmah tako univerzalan da političke razlike ostaju samo povijesni fenomen koji se mora prilagoditi općem idealu epohe. Filozofska etika nužno je humanistička.⁸⁵

Renesansni humanizam usko je vezan za sekularizaciju mišljenja te s isticanjem slobode i tolerantnog dijaloga,⁸⁶ a građansko društvo predstavlja udrugu ljudskih individuuma.⁸⁷ Isto tako sa svojim dominantno protumetafizičkim pristupom naglasio je važnost iskustvenog doživljavanja svijeta, što je potom odredilo smjer znanosti.⁸⁸

U svojem slavlom eseju pod nazivom *Što je prosvjetiteljstvo?* Kant govori o definiciji prosvjetiteljstva. Ističe dva velika europska načela: princip intelektualne slobode i princip samobitne odgovornosti.⁸⁹ Ti su manifesti u europskoj duhovnoj kulturi i u političkom shvaćanju zajednice prisutni do danas. Moglo bi se reći da su

⁸² Vranicki, Predrag: *Filozofija historije. Historijski pregled, Prva knjiga*, str. 96.

⁸³ Vranicki, Predrag: *Filozofija historije. Historijski pregled. Druga knjiga*, str. 186.

⁸⁴ Vranicki, Predrag: *Filozofija historije. Historijski pregled, Prva knjiga*, str. 109.

⁸⁵ Supek, Ivan: *Spoznaja*, str. 186.

⁸⁶ Žitinski-Šoljić, Maja: *Ideja humanizma i suvremena filozofija*, str. 236.

⁸⁷ Baruzzi, Arno: *Uvod u političku filozofiju novog vijeka*, str. 212.

⁸⁸ Boršić, Luka: *Renesansne polemike s Aristotelom*, str. 20.

⁸⁹ Žmegač, Viktor: *Europski duh*, str. 13.

gotovo svi suvremeni europski, a dijelom i svjetski državni ustavi napisani u duhu Rousseaua i Kanta. Ovdje moramo istaknuti kako se individualizam ne smije shvatiti suženo, kao isticanje osobnosti po svaku cijenu. Povijesno shvaćen, individualizam je osnovni motiv europske moderne od osamnaestog stoljeća do naših dana. Društveno-političke korijene treba tražiti u razvoju gospodarskih i tehnoloških inovacija koje su potkopale temelje feudalnog poretka.⁹⁰ Žmegač smatra da treba razlikovati četiri različita, a ipak srodna očitovanja individualizma: politički, ekonomski, znanstveni i umjetnički.⁹¹

Moderna europska povijest, od renesanse do prosvjetiteljstva, od Erazma Rotterdamskog do Rousseaua, povijest je snaženja odvojenosti javnih ustanova i religijskih tradicija, kao i povećanja individualne slobode.⁹² Prema Burckhardt u renesansa je razdoblje za koje je najznačajnije upravo to što se počinju događati promjene u poimanju općeg i pojedinačnog, a na društvenoj ljestvici individuum počinje sve više potiskivati kolektiv.⁹³

Danas se individualnost priznaje ne samo odraslim muškarcima nego i ženama i djeci. U najvećem dijelu povijesti ih se počesto gledalo kao na vlasništvo roda ili obitelji.⁹⁴ Korijene modernog društva Parsons nalazi u procesu zrenja ideje moderniteta tijekom srednjeg vijeka te renesanse. Francuska revolucija je raskidanje veze s difuznom političkom zajednicom. *Građanin* postaje nositelj prava i obveza, slobodan i jednak s drugima.⁹⁵ Dakle, više nije *podanik*.

Od Francuske revolucije sve više ljudi diljem svijeta postupno prihvaća jednakost i individualne slobode kao temeljne vrijednosti⁹⁶, a pismenost je postala znak individualne snage izražavanja.⁹⁷ Kada govorimo o pismenosti, ne smijemo zaboraviti da su školsko obrazovanje i odgoj sve do vremena prosvjetiteljstva služili samo za usađivanje najvažnijih kulturnih tehnika kao što su čitanje, pisanje i računanje, zatim za učenje katekizma napamet, dakle kršćanskog morala, i povrh

⁹⁰ Žmegač, Viktor: *Europski duh*, str. 13.

⁹¹ Isto, str. 14. Francuski sociolog Lucien Goldmann definirao je univerzalni europski model prosvjetiteljske, postfeudalne ekonomije (Žmegač, Viktor: *Europski duh*, str. 14.).

⁹² Todorov, Tzvetan: *Duh prosvjetiteljstva*, str. 52.

⁹³ Boršić, Luka: *Renesansne polemike s Aristotelom*, str. 16.

⁹⁴ Harari, Yuval Noah: *Sapiens. Kratka povijest čovječanstva*, str. 400.

⁹⁵ Skledar, Kregar: *Znanost o društvu. Osnovni pojmovi i razvoj*, str. 142.

⁹⁶ Harari, Yuval Noah: *Sapiens. Kratka povijest čovječanstva*, str. 187.

⁹⁷ Dulmen, Richard van: *Otkriće individuum*, str. 14.

svoga za strogu disciplinu, bogobožnost i poniznost,⁹⁸ jer vrlo formalizirano poimanje razuma u srednjem vijeku bilo je prepreka razvoju znanstvenog razuma, prepreka koju će renesansa pokušati ukloniti.⁹⁹ Renesansa stavlja osobit naglasak na ono stvaralačko u čovjeku.¹⁰⁰

U vrijeme humanizma i renesanse od suvišnog teološkog teoretiziranja prešlo se na konkretna filozofska pitanja o ljudskoj biti i sama filozofija se počela oslobađati skolastičke stege.¹⁰¹ Najveći su pisci pisali o čovjeku, a ne Bogu, postavljajući čovjeka u središte, uzdižući ga, hvaleći ga, ispitujući ga i kritizirajući ga, ali ne prezirući njega i njegovu «Ljudsku državu» kao što su to Augustinovi sljedbenici činili tisuću godina.¹⁰² Europska je misao sve do ranonovovjekovlja bila okovana teološkim, skolastičkim kanonima unutar kojih nije bilo mnogo prostora za snažnije inovacije.¹⁰³

Iako je ranomoderni individualizam predstavljao nešto načelno novo, imao je i dugu povijest i izrastao je iz različitih tradicija.¹⁰⁴ Sekularno samoobrazovanje, individualna samostalnost, koncentracija na vlastito Ja i samoodređenje imali su kao zadatke i ciljeve prosvjetiteljsko uređivanje života samostalnu, o vjerskim i društvenim raspoloženjima neovisnu važnost s vlastitom dinamikom. No, postajali su učinkoviti tek u određenim društvenim situacijama.¹⁰⁵ Sekularni je individualizam jedan od svojih društvenih korijena imao u «građanskoj» obitelji. Očuvanje tradicije i sigurnosti i nisu više zagovarani kao prvenstveni ciljevi života, nego socijalni uspon i «životna sreća».¹⁰⁶

Pojačano okretanje individuumu i individualnom bilo je rezultat društvenih interesa građanstva. Ono se protivilo tradiciji utoliko što se otvorilo novim razvojem, zalagalo se za građansku pravnu državu u kojoj su zaštita privatnog vlasništva i sloboda mišljenja postali konstitutivnim elementima, temeljnim pravima svih ljudi. Država se nije smjela miješati u ono što je zarađeno vlastitim radom, kao ni u osobno

⁹⁸ Dulmen, Richard van: *Otkriće individuumu*, str. 48.

⁹⁹ Le Goff, Jacques: *Treba li povijest zaista dijeliti na razdoblja?*, str. 65.

¹⁰⁰ Dulmen, Richard van: *Otkriće individuumu*, str. 55.

¹⁰¹ Milanović, Zvonimir, iz predgovora *Pohvale ludosti*, Erazmo Rotterdamski, II.

¹⁰² Van Doren, Charles: *Povijest znanja*, str. 137.

¹⁰³ Vranicki, Predrag: *Filozofija historije. Historijski pregled, Prva knjiga*, str. XVII.

¹⁰⁴ Dulmen, Richard van: *Otkriće individuumu*, str. 118.

¹⁰⁵ Na istome mjestu.

¹⁰⁶ Dulmen, Richard van: *Otkriće individuumu*, str. 119.

mišljenje.¹⁰⁷ Država nije ništa manje podupirala sekularizaciju društva, suzbijajući crkveni utjecaj u korist prosvjetiteljskih interesa. Zsigurno se država otvorila novim zahtjevima tek pod pritiskom vlastitih potreba, ali taj se proces osamostalio. Regulatorska državna djelatnost time je podupirala barem neizravno proces emancipacije građana i sankcioniranjem sve izraženijeg razdvajanja javnog i privatnog izašla je u susret njihovim interesima. Država je bila primorana posvetiti se isključivo «javnim» poslovima, a «privatne» prepustiti autoregulirajućoj snazi građanstva. Ranomoderni individualizam ovisio je o najrazličitijim čimbenicima, a također je na različite načine reflektirao iskustva i uvjete ljudi. Novo se građanstvo javilo kao nova društveno-politička snaga i to tamo gdje se oblikovalo državno uređenje koje je poticalo proces razdvajanja javnog i privatnog.¹⁰⁸

Humanisti petnaestog stoljeća su željeli na izvornicima klasičnih pisaca steći svestranu izobrazbu (*humanitas*), te odmakom od skolastičke zaokupljenosti teološkim pitanjima afirmirati dostojanstvo čovjeka i razviti ideal univerzalnog čovjeka.¹⁰⁹ Individualizam građanskog društva naglašava razliku javne i privatne osobe, privatnost / intimnost ono je što treba braniti od političkog i društvenog izjedanja i nepotrebnog uplitanja.¹¹⁰ Paralelno s time građanska se misao preko različitih formi deizma i panteizma oslobađala teološke slike svijeta i historije, koja je sve više postajala misaoni anahronizam i puki naivitet.¹¹¹ S Kopernikom na neki način počinje modernitet i sekularizacija. Uz njegovu pomoć razum pokreće Francusku revoluciju.¹¹² Možemo reći da kopernikanskom revolucijom čovjek bješe prisiljen postati punoljetnim.¹¹³

Spomenuto razmišljanje o samome sebi postaje obilježje građanskog društva. Proces samospoznaje i samopotvrđivanja prerastao je u opći proces osiguranja vjerskih i ljudskih prava.¹¹⁴ Nastanak individualizma pokrenuo je proces individualizacije društvenog života. Prve tragove nalazimo u svijetu građanskog življenja u gradovima 16. stoljeća¹¹⁵ Za razliku od novovjekovnog građanina,

¹⁰⁷ Dulmen, Richard van: *Otkriće individuuma*, str. 119.

¹⁰⁸ Isto, str. 120.

¹⁰⁹ Žitinski-Šoljić, Maja: *Ideja humanizma i suvremena filozofija*, str.18.

¹¹⁰ Škrlec, Marija: Dihotmija privatno / javno u ženskom ključu, u: *Čemu?*, str. 268.

¹¹¹ Vranicki, Predrag: *Filozofija historije. Historijski pregled. Prva knjiga*, str. 235.

¹¹² Durant, Will: *Najveći umovi i ideje svih vremena*, str. 23.

¹¹³ Isto, str. 24.

¹¹⁴ Dulmen, Richard van: *Otkriće individuuma*, str. 10.

¹¹⁵ Na istome mjestu.

srednjovjekovni plemići nisu vjerovali u individualizam. Nečija vrijednost bila je određena mjestom u društvenoj hijerarhiji.¹¹⁶ Razvoj moderne individualnosti povezan je s pojačanim isticanjem privatnosti, sa sekularizacijom i civiliziranjem.¹¹⁷ Porast samotematiziranja u «građanskom svijetu» u nastajanju korespondira s urušavanjem staleškog strukturiranog društva, ali i s jačom individualnom kontrolom kroz državne, odnosno crkvene institucije.¹¹⁸

Etimološki gledano individualizam kao izraz potječe iz 18. stoljeća, a javlja se s početkom novovjekovne europske filozofije (Descartes), znanosti i umjetnosti (humanizam, renesansa, prosvjetiteljstvo), i označava stajalište koje primarno ili isključivo naglašava značenje, ulogu, vrijednost i važnost individualnoga, važnost pojedinca.¹¹⁹ Zato je sloboda ličnosti izraz novovjekovnoga shvaćanja samoodređenja čovjeka, njegova samozakonodavstva (primjerice u Kantovom *kategoričkom imperativu*) i ozbiljenja njegovih ljudskih prava. Sloboda uvijek znači i odgovornost te je u svezi s idejom čovjeka kao bića zajednice jer svoju slobodu čovjek može razviti tek u zajednici slobodnih i jednakih ljudi.¹²⁰

Prosvjetiteljstvo je položilo temelje današnjeg shvaćanja slobode i poštovanja ljudskih prava, a na taj način i individualizma.¹²¹ Ishodištem moderne individualnosti smatra se građanska uža obitelj kakva je nastala u 18. stoljeću.¹²² Odgojne institucije građanskog društva, uža obitelj i škola, ubrzavale su proces individualizacije i ujedno su stvarale norme koje su pomagale da ga se kontrolira i ograniči,¹²³ jer sloboda u modernom svijetu prije svega je sloboda individue od samovolje vlasti.¹²⁴ Staleško i dvorsko društvo ostavljalo je znatan prostor za individualno djelovanje, no to se djelovanje bitno razlikovalo od novog individualnog načina življenja, koji se etablirao s erozijom staleškog poretka i najkasnije s prosvjetiteljstvom zaživio među građanstvom. Tendencije koje su bile izraz i plod ranonovovjekovnog individualizma mogu se uočiti na raznim područjima.¹²⁵ Bavljenje pismom (knjigom), koje se od 16.

¹¹⁶ Harari, Yuval Noah: *Sapiens. Kratka povijest čovječanstva*, str. 133.

¹¹⁷ Dulmen, Richard van: *Otkriće individuuma*, str. 11.

¹¹⁸ Na istome mjestu.

¹¹⁹ Filipović, Vladimir (ur.): *Filozofijski rječnik*, str. 141.

¹²⁰ Kalin, Boris: *Povijest filozofije*, str. 460.

¹²¹ Žmegač, Viktor: *Europa x10*, str. 74.

¹²² Dulmen, Richard van: *Otkriće individuuma*, str. 95.

¹²³ Isto, str. 97.

¹²⁴ Zakarija, Fareed: *Budućnost slobode. Liberalna demokracija u zemlji i inozemstvu*, str. 27.

¹²⁵ Dulmen, Richard van: *Otkriće individuuma*, str. 97.

stoljeća intenziviralo, igralo je znatnu ulogu u individualizaciji. Čitanje i pisanje su, doduše, mogli ojačati tradiciju, ali su ujedno stvorili odlučujuće preduvjete za samostalno oslobađanje od starih posredničkih instanci kao što su Crkva i vlast. Sve što su zagovarale i naređivale sada se moglo pročitati i preispitati. Pisanje i čitanje postalo je obilježjem građanstva koje se emancipiralo. Ono nije steklo značenje samo oslobađanjem od tradicije, nego je prije svega jačalo samosvijest pojedinca.¹²⁶ S revalorizacijom obiteljskog života postupno se odvijalo razdvajanje prostora za rad i za stanovanje.¹²⁷ Moderno je stanovanje održavalo individualna životna očekivanja novog građanstva.¹²⁸

Od kasnog 17. stoljeća, unatoč svojem zahtjevu za kulturnim monopolom, crkva nije više predstavljala kulturno-obredno središte i to u prvom redu za građanstvo u nastanku.¹²⁹ Stoljeće prosvjetiteljstva bilo je i stoljeće pisma. Pismo je postalo izrazom i sredstvom prikazivanja novog individualnog životnog stila i načina života, koji se prije svega očitovao u novom osjećaju života.¹³⁰

6. GIORDANO BRUNO

*Priroda je Bog u stvarima.*¹³¹

Jedini autoritet treba biti razum i slobodno istraživanje.

(Bruno)¹³²

Za razumijevanje gašenja društvene i moralne statike dugotrajnog feudalnog razdoblja te dočaravanje intelektualne klime razdoblja prosvjetiteljstva koje je pripremalo idejnu revoluciju, iz koje se kasnije razvila politička revolucija, Francuska revolucija, potrebno je nešto kazati o dominikancu Gordanu Brunu i njegovom djelu. Osumnjičen zbog hereze putuje Europom. Inkvizicija ga hvata 1593. i nakon sedam godina, 1600. heretik Bruno biva spaljen na trgu Campo di Fiori. Kako što je poznato, Bruno je bio napredan duh, poricao je kršćanske dogme i odbacivao skolastiku.

¹²⁶ Dulmen, Richard van: *Otkriće individuuma*, str. 98.

¹²⁷ Isto, str. 99.

¹²⁸ Isto, str. 100.

¹²⁹ Isto, str. 101.

¹³⁰ Isto, str. 87.

¹³¹ Kalin, Boris: *Povijest filozofije*, str. 221.

¹³² Isto, str. 219.

Smatrao je da su filozofija i teologija nespojive. Uz Spinozu, stvarao je panteističku doktrinu po kojoj je Bog jednak prirodi. Najvažnije mu je mišljenje o svemiru te odbacuje Aristotelove tvrdnje o kristalnim sferama oko nepomične Zemlje i Ptolomejevu teoriju geocentrizma, a prihvaća Kopernikov heliocentrični sustav. Kao protivnik geocentrizma, ne priznaje ni čovjeku na Zemlji neko izuzetno mjesto u svemiru. Bruno je još prije prosvjetiteljstva rušio glavne zasade kršćanske religije. Kako legenda kaže, suci su s velikom nervozom izricali njegovu osudu, na što je Bruno rekao: «Vi s većom teškoćom i nelagodnošću izričete ovu osudu, nego što je ja primam», i imao je pravo.¹³³

Može se pratiti kako su njegove ideje kapale do brojnih umova i pomagale pri određivanju tijeka moderne filozofije. Giordano Bruno se, poput Bacona i Descartesa, s pravom može nazvati njezinim osnivačem,¹³⁴ a njegova karbonizirana silueta upečatljivo se nameće u sjajnom nizu renesansnih filozofa koji su počeli oslobađati novije europsko mišljenje od prevlasti svemoćne kršćanske skolastike. Nakon što je spaljen na lomači, njegovo je ime zapisano u kronici mučenika novovjekovnih slobodnih duhova.¹³⁵

Od početka novovjekovlja stare teološko-feudalne snage nisu birale sredstva da se plamen vjerskog slobodoumlja, slobodnog istraživanja čovjeka i prirode, kao i pojavu novih znanstvenih i filozofskih koncepcija što prije uguši. Lomače su plamtjele diljem Europe, a žrtve su bili mnogi europski umovi koji su otvarali nove stranice europske kulturne povijesti. U burnom 16. i 17. stoljeću, mnogi slobodni mislitelji i humanisti bili su proganjani, a oni najodvažniji i na smrt osuđivani i spaljivani. Osim već spomenutih Giordana Bruna i Barucha de Spinoze, među mnogima možemo istaknuti neka imena kao, primjerice Servetus, Vanini, Campanella, Galilei, Descartes, Hobbes, Locke, Bayle i mnogi drugi.¹³⁶

Posebno i tamno poglavlje u povijesti predstavlja fanatični bijes Crkve protiv svakog slobodoumlja. Zato i ne čudi što su sve znanosti bile bespogovorno podvrgnute teologiji, a u borbi protiv slobodne misli i progresa Crkva je imala

¹³³ Bazala, Vladimir: *Pregled povijesti znanosti*, str. 106. i 107.

¹³⁴ McIntyre, Lewis J.: *Giordano Bruno*, str. 289.

¹³⁵ Sloterdijk, Peter: *Filozofski temperament. Od Platona do Foucaulta*, str. 41.

¹³⁶ Vranicki, Predrag: *Filozofija historije. Historijski pregled, Prva knjiga*, str. 108.

svemoćno oružje – inkviziciju, kojom se zatomljivala svaka hereza, dakle, sve ono što nije bilo u skladu s dogmatskim učenjem Crkve.¹³⁷

Vjerovanje i mišljenje odnose se kao teologija i filozofija, discipline koje se isprepliću kroz vjekove i jedna su na drugu upućene.¹³⁸ To, međutim, ne znači da nisu antagonističke, što se vidi i na primjeru Giordana Bruna.

7. BACON

Znanje je moć.

Neovisnost čovjeka skrivena je u opsegu njegova znanja.

(Bacon)¹³⁹

Duh Francisa Bacona je najtrajniji od svih utemeljitelja prosvjetiteljstva. On je odbacio oslanjanje na skolastičku filozofiju,¹⁴⁰ a povijet europskog razuma bijaše uglavnom napredak Baconova načina mišljenja u suprotnosti sa srednjovjekovnim zamislima svijeta.¹⁴¹

U povijesti je zapamćen kao jedan od rodonačelnika prirodnih znanosti, a političke revolucije, skepticizam glede religije i uspon znanosti mogu ići zajedno. Zato što spoznaja počinje čuđenjem, ali se razvija kroz skepticizam, oslobođenje od praznovjerja neophodni je, ali ne i dostatni uvjet znanosti.¹⁴² Tako pod utjecajem Bacona, u turbulentnim vremenima koja su uslijedila, mali ljudi počеше istraživati sada okruglu i ograničenu Zemlju, a krhki umovi počеше istraživati intelektualni globus, ne brinući za dogmu, neograničeni tradicijom.¹⁴³

¹³⁷ Smailagić, N., iz pogovora u: Holbah, P: *Razgolićeno hrišćanstvo*, str. 140.

¹³⁸ Kordić, Ivan: Treba li filozofiji njezina teologija?, u: Karasman, Šegedin (ur.): *Treba li filozofija svoju povijest?*, str. 66.

¹³⁹ Despeyroux, Denise: *Leksikon filozofa*, str. 29.

¹⁴⁰ Wilson, Edward O.: *Pomirenje. Jedinstvenost znanja*, str. 30.

¹⁴¹ Durant, Will: *Najveći umovi i ideje svih vremena*, str. 25.

¹⁴² Sagan, Carl: *Svijet progonjen demonima, Znanost kao svijeća u tami*, str. 300.

¹⁴³ Durant, Will: *Najveći umovi i ideje svih vremena*, str. 24.

8. DESCARTES

*Prvo je pravilo nikada nešto ne prihvatiti kao istinu bez provjere dokaza da to uistinu jest tako, tj. savjesno izbjegavati prenaplivanje i predrasude i ne prihvaćati u svojim sudovima ništa osim onoga što se otvara pred tvojim duhom tako jasno i nepogrešivo da nema nikakvog razloga to dovesti u sumnju.*¹⁴⁴

Zdrav razum je najbolje raširena roba na svijetu. Svatko je uvjeren da ga ima onoliko koliko mu je potrebno.

(Descartes)¹⁴⁵

Oblici samoproizvodnje europske svijesti kakvi su stvoreni tijekom prosvjetiteljskog 18. stoljeća nailazili su na dobar odjek i prihvaćanje posvuda u Europi, a ovi su se pogledi temeljili na načelima francuskog racionalizma iz Descartesovog 17. stoljeća.¹⁴⁶ Radi izbjegavanja nesporazuma, moramo istaknuti kako biti racionalan ne znači podcjenjivati i eliminirati osjećaje, jer vrlinu ne čini emocionalno i afektivno siromaštvo, a osjećaji nisu nešto neprijateljsko što čovjeku ne pripada.¹⁴⁷

Sedamnaesto stoljeće je u povijesnim knjigama obično prikazano kao vrijeme nastanka novovjekovne filozofije. Restauracija je Descartesovo stoljeće, a njegova su se djela, sve od 1663. na Indeksu katoličke crkve, ubrajala u daleke očeve Francuske revolucije.¹⁴⁸ Na elegantan i antiautoritativan način kartezijska je refleksija odbacila zahtjeve tradicije. Onaj tko ima snage za novi početak ne mora više voditi dijaloge s mrtvima. Činilo se da je Descartes time pored staroga plemstva mača i krvi stvorio novo plemstvo metode, čiji su se pripadnici regrutirali iz svih slojeva, samo ako su bili pripralni zakleti se na jasnoću i razgovjetnost. Od početka nije bilo sumnje u antifeudalni karakter te skupine. Generacije građanske inteligencije koje su došle iza njega prepoznale su u njemu prirodnoga saveznika.¹⁴⁹ Isto tako o korjenitome

¹⁴⁴ Despeyroux, Denise: *Leksikon filozofa*, str. 61.

¹⁴⁵ Magee, Bryan: *Povijest filozofije*, str. 88.

¹⁴⁶ Prosperov-Novak, Slobodan: *Pričaj mi o Europi*, str. 167.

¹⁴⁷ Žitinski-Šoljić, Maja: *Ideja humanizma i suvremena filozofija*, str. 42.

¹⁴⁸ Sloterdijk, Peter: *Filozofski temperamenti. Od Platona do Foucaulta*, str. 46.

¹⁴⁹ Isto, str. 48.

filozofskom racionalizmu, Descartesovu prije svega, nije neopravdano reći da je u posrednoj vezi s porastom ljudske samosvijesti unutar građanskih slojeva društva.¹⁵⁰

9. HOBBS

*Čovjek je čovjeku vuk.*¹⁵¹

Život čovjeka je usamljenički, siromašan, odvratn, grub i kratak.

(Hobbes)¹⁵²

Model za ukidanje napetosti između podređenosti države i potrebe zajednice te osobnih interesa pojedinca ponudio je engleski teoretičar Thomas Hobbes u svojem *Leviathanu*. Po njegovom je mišljenju država bila rezultat ugovora i podređivanja jednom «suverenu», koja je «rat svih protiv svih» u prirodnom stanju okončala podređivanjem vlastitih interesa zajedničkom interesu, kako bi se osigurali pravednost i mir. Država je bila proizvod ljudskog razuma da bi se osiguralo preživljavanje. Hobbes, doduše, nije izrazito zagovarao politički individualizam, ali su njegove četiri teze poslužile kao smjernice za diskusiju o političkom individualizmu. Prvo: život ljudi u zajednici postojao je i prije države, država je, dakle, proizvod čovjeka. Drugo: čovjek po prirodi slijedi svoje potrebe, ali stavljanje vlastitih interesa u prvi plan ugrožava zajednički život. Treće: država je rezultat ugovora slobodnih i jednakih ljudi. Četvrto: «suveren» je jamac mira i pravednosti, kojega se bezuvjetno mora slušati.¹⁵³

Društvenim se ugovorom pojedinac odriče svojih prirodnih prava i prenosi prava na suverena, kod Hobbesa skoro sva, a kod Spinoze i u političkom stanju ostaju neotuđiva prava pojedinca: pravo na slobodu mišljenja. Za uzvrat građani u državi kao podanici dobivaju prema Hobbesu sigurnost svojega života.¹⁵⁴

¹⁵⁰ Žmegač, Viktor: *Europa x10*, str. 43.

¹⁵¹ Despeyroux, Denise: *Leksikon filozofa*, str. 95.

¹⁵² Levane, Lesley: *Mislim, dakle jesam*, str. 100.

¹⁵³ Dulmen, Richard van: *Otkriće individuuma*, str. 103.

¹⁵⁴ Filipović, Vladimir (ur.): *Filozofijski rječnik*, str. 267.

Godine 1642. Hobbes je objavio knjigu *O građaninu*, u kojoj prvi put iznosi ideje o podrijetlu građanskog društva.¹⁵⁵ *Levijatan* je svojom utjecajnom teorijom o *društvenom ugovoru* postalo klasikom filozofije države.¹⁵⁶ Hobbes smatra da Crkva treba biti podređena državi,¹⁵⁷ dakle, odvojena od nje, a slične nazore uočavamo i kod kasnijih prosvjetitelja, bez obzira na njihovu eventualnu panteističku, deističku ili ateističku poziciju.

Dakle, kod Hobbesa je najvažnija ideja po kojoj se politički poredak može uspostaviti bez primjene vjerskih načela,¹⁵⁸ pa tako radikalno raskida s tradicijom i vrši sekularizaciju europske političke svijesti.¹⁵⁹ On vjeruje u apsolutnu monarhiju i u ideju da je svrha društva bijeg iz prirodnog stanja u kojem je život čovjeka «usamljen, bijedan, ogavan, surov i kratak». Društvo je po njemu zapravo kompromisno rješenje zahvaljujući kojemu se sebični pojedinci pridržavaju zakona.¹⁶⁰

Po Hobbesu svrha države je pojedinačna sigurnost.¹⁶¹ Nasuprot srednjovjekovnom teološkom shvaćanju Hobbes daje objašnjenje koje polazi od čovjekove nagonске i razumske prirode. Država nije božanska tvorevina, nego rezultat *društvenog ugovora*.¹⁶² Koncept po kojem ljudska bića imaju neotuđiva prava nastaje još u političkoj filozofiji starih Grka, a vlast zakona nad ljudima Hobbes će pretvoriti u uzrečicu «u dobro uređenim društvima ne trebaju vladati ljudi već zakoni».¹⁶³ Hobbesovu i Lockeovu teoriju povezivalo je suprotstavljanje nasljeđenoj teoriji opravdanja autoriteta vlasti božanskim pravom vladara pa su razvili ideju vlasti prijenosom prirodnog prava koje se vrši uspostavljanjem ugovora između vladara i podanika.¹⁶⁴

Ako je Thomas Hobbes postao apostolom liberalnog individualizma i apsolutne monarhije, i Hugo Grotius pripada među velike humaniste i prethodnike prosvjetiteljstva. Svakako je i Hobbesov naturalizam utjecao na enciklopediste koji su

¹⁵⁵ Levene, Lesley: *Mislim, dakle jesam*, str. 102.

¹⁵⁶ Kunzmann, Burkard, Wiedmann: *Atlas filozofije*, str. 117.

¹⁵⁷ Isto, str. 117.

¹⁵⁸ Touraine, Alain: *Kritika modernosti*, str. 24.

¹⁵⁹ Svetlič, Rok: Ontološki uvjeti nastanka pravnog pozitivizma, str. 114. U: *Filozofska istraživanja*, Vol. 27, No.1

¹⁶⁰ Reaper, William, Smith, Linda: *Kratka povijest ideja*, str. 165.

¹⁶¹ Petrović, Gajo: *Engleska empiristička filozofija*, str. 154.

¹⁶² Kalin, Boris: *Povijest filozofije*, str. 245.

¹⁶³ Skledar, Kregar: *Znanost o društvu. Osnovni pojmovi i razvoj*, str. 216.

¹⁶⁴ Božičević, Vanda: *Filozofija britanskog empirizma*, str. 22. O Lockeu više u odgovarajućem poglavlju.

naginjali materijalizmu i pozitivizmu. Kao što smo već naglasili, britanski politolog također je tražio diobu Crkve od države pa su ga i anglikanci i katolici prokleli kao bezbožnika.¹⁶⁵ Po teoriji prirodnog prava i društvenog ugovora nema privilegiranih po «milosti Božjoj», kao što je bilo plemstvo i svećenstvo, nego postoje samo ravnopravni slobodni pojedinci.¹⁶⁶

Prirodno pravo podrazumijeva da čovjek može sve što želi pa je zato potreban društveni ugovor da se ljudi ne poubijaju. Upravo iz Hobbesove teorije društvenog ugovora proizlaze revolucionarne konzekvencije o pravu naroda na pobunu i svrgavanje one vlasti koja više ne poštuje njegove interese. Ta teorija dobila je svoj radikalni izraz u Rousseauovim spisima, a kao jasne formulacije o pravu naroda na revoluciju unesene su i u američku *Deklaraciju o nezavisnosti* iz 1776., te u francusku *Deklaraciju o pravima čovjeka i građanina* 1789.¹⁶⁷ Ono što objedinjuje učenje o *pravima čovjeka* i teoriju *društvenog ugovora* jest zajedničko individualističko shvaćanje društva.¹⁶⁸

10. SPINOZA

*Sloboda je pravi cilj vladavine.*¹⁶⁹

Velika tajna monarhističkog režima sastoji se u tome da se ljude obmanjuje i da se, pod varljivim imenom religije, sakrije strah kojim se želi njima vladati, tako da se oni bore za svoje ropstvo kao da se radi o spasenju i ne smatraju sramotnim, nego najvećom čašću, dati svoju krv i dušu za oholost jednog jedinog čovjeka.

(Spinoza)¹⁷⁰

Kada imamo na umu poznate racionaliste 17. stoljeća, osim Descartesa i Spinoza je odlučno opredijeljen u političkim pitanjima vremena, a svojim teorijskim tezama o društvu anticipirao je neka od najnaprednijih rješenja velike Francuske

¹⁶⁵ Supek, Ivan: *Trinitas*, str. 195.

¹⁶⁶ Vranicki, Predrag: *Filozofija historije. Historijski pregled, Prva knjiga*, str. 119.

¹⁶⁷ Isto, str. 130.

¹⁶⁸ Bobbio, N: *Liberalizam i demokracija*, str. 10.

¹⁶⁹ Magee, Bryan: *Povijest filozofije*, str. 95

¹⁷⁰ Despeyroux, Denise: *Leksikon filozofa*, str. 179.

revolucije.¹⁷¹ Nadovezujući se na Hobbesa, Spinoza ističe kako građani mogu zamijeniti vlast ako ona radi protiv njihovih interesa.¹⁷² Spinoza zagovara striktno razdvajanje države od svake religije. U svojem *Teološko-političkom traktatu* on objašnjava da je neophodno razdvajanje filozofije, koja «nema druge svrhe osim istine», i «vjere» ili «teologije», koje teže jedino «pokornosti» i «pobožnosti».¹⁷³ Zato je, slično Giordanu Brunu, odbacio sve tradicionalne i antropomorfne predodžbe o Bogu.¹⁷⁴ Što se generalnog racionalizma Europe i Europljana tiče, po Viktoru Žmegaču svi kontinenti postali su u spoznajnom pogledu europski sateliti.¹⁷⁵

11. LOCKE

Kad bi ljudi mogli živjeti zajedno miroljubivo i staloženo bez zajedničkih zakona, ne bi bilo potrebe za sucima ni policijom.

Sloboda čovjeka u društvu jest da se ne nalazi pod većom zakonskom snagom od one koja je ustanovljena pristankom pod zaštitom države.

(Locke)¹⁷⁶

U svojim političkim idejama, korak dalje od Hobbesa otišao je jedan drugi Englez, John Locke. On je također bio uvjeren da država nije «Božje djelo», kao ni neposredni proizvod ljudskog društva, nego je u njoj vidio svjesnu tvorevinu ljudske volje, kojom upravlja razum i koja treba ostvariti načela vječne pravednosti.¹⁷⁷ U svojem djelu *Ogledi o ljudskom razumu*, suprotstavlja se teorijama o urođenim idejama. To je bio temelj njegove političke filozofije, koja se često izdvaja kao temelj liberalne demokracije. On se suprotstavljao dogmatskim opravdanjima političkog *statusa quo* u koji je ubrajao autoritet Ckve i sveto pravo kraljeva.¹⁷⁸

Lockeova ideja *prazne ploče* dovela je u pitanje nasljedno pravo plemstva i kraljevskih obitelji. Pojam *prazne ploče* potkopavao je i instituciju ropstva, jer se

¹⁷¹ Kalin, Boris: *Povijest filozofije*, str. 235.

¹⁷² Isto, str. 236.

¹⁷³ Pena-Ruiz, Henri: *Što je laičnost?*, str. 65.

¹⁷⁴ Vranicki, Predrag: *Filozofija historije. Historijski pregled, Prva knjiga* str. 120.

¹⁷⁵ Žmegač, Viktor: *Europski duh*, str. 12.

¹⁷⁶ Despeyroux, Denise: *Leksikon filozofa*, str. 119.

¹⁷⁷ Dulmen, Richard van: *Otkriće individuuma*, str. 103.

¹⁷⁸ Pinker, Steven: *Prazna ploča*, str. 23.

robovi više nisu mogli smatrati urođeno inferiornima i podređenima.¹⁷⁹ Za Lockeja je *prazna ploča* bila oružje protiv Ckve i tiranskih monarha.¹⁸⁰

Prema njemu, pravo na posjedovanje vlasništva, pravo na slobodu i pravo na otpor ugnjetavanju načela su na kojima počiva građansko društvo.¹⁸¹ Sukladno društvenome ugovoru iz *Dvije rasprave o vladi*, francuski revolucionari pozivali su se na Lockeov stav o pravu naroda na pobunu protiv tiranske vlasti.¹⁸² John Locke napisao je i *Pismo o toleranciji*, djelo objavljeno 1689., koje je isto tako dalo svoj doprinos revoluciji.¹⁸³ Tijekom dva stoljeća prije *Pisma o toleranciji*, ljudima je bilo lako vjerovati da njihova vjera zahtijeva od njih da muče, ubijaju i pale na lomačama one koji se ne slažu s njima. Mi danas dovodimo u pitanje i osuđujemo mišljenje da je svaka razlika u vjerskim nazorima dovoljna za mučenje i smrt. Ali u vrijeme Martina Luthera većina ljudi ne bi gotovo ni razumjela to pitanje.¹⁸⁴

U Lockeovu nauku svakako treba potražiti uporište prosvjetiteljske misli o autonomiji i neophodnoj samosvijesti čovjeka, osobito u njegovu glavnom djelu, *Raprava o ljudskom razumu* iz 1690.¹⁸⁵ Novovjekovni duhovni liberalizam može se pozvati na nekoliko teza iz djela *Dvije rasprave o vladavini*. Država koju Locke, znatno prije Rousseaua, shvaća kao oblik ugovorne tvorevine između vlasti i građana, mora ispuniti određene uvjete: mora prije svega stvoriti i održavati uvjete za poštivanje ljudskih prava, a to su pravo na život, slobodu i vlasništvo («life, liberty and property»)¹⁸⁶.

Načelo opravdane pobune iz Rousseauova *Društvenog ugovora* sadržano je već kod engleskog filozofa, kad on tvrdi da je razumno opirati se vlasti države koja ne poštuje navedena ljudska prava.¹⁸⁷ Kada govorimo o *slobodi* kao političkome pojmu, možemo spomenuti i manje poznatog Lockeovog zemljaka i suvremenika

¹⁷⁹ Pinker, Steven: *Prazna ploča*, str. 24.

¹⁸⁰ Isto, str. 36.

¹⁸¹ Touraine, Alain: *Kritika modernosti*, str. 50.

¹⁸² Popov, Čedomir: *Građanska Evropa. Prva knjiga*, str. 31.

¹⁸³ Van Doren, Charles: *Povijest znanja*, str. 159.

¹⁸⁴ Na istome mjestu.

¹⁸⁵ Žmegač, Viktor: *Europa x10*, str. 35.

¹⁸⁶ Isto, str. 36.

¹⁸⁷ Na istome mjestu.

Anthonyja Collinsa, danas gotovo zaboravljenog političkog teoretičara koji je svojim raspravama također poravnao put prosvjetiteljskom duhovnom libertinizmu.¹⁸⁸

Locke kao tipičan predstavnik engleskog građanstva izvodio je podrijetlo građanskog društva i države iz prirodnog stanja i društvenog ugovora.¹⁸⁹ U *Dvije rasprave o vladi* (1690.) od države zahtijeva da garantira privatna prava, a to u politici vodi prema *Deklaraciji o pravima čovjeka i građanina*.¹⁹⁰

Jedan o temeljnih pojmova koji se često povezuju s Lockeom svakako je *tolerancija*. Tolerancija bi se mogla definirati kao određena trpeljivost, snošljivost tuđih uvjerenja i nazora, dopuštanje vrijedećih drugih načela koja nisu vlastita, ali se ipak moraju priznati u duhu građanske slobode javnoga mnijenja. Ideju tolerancije osobito su isticali i prosvjetitelji, Voltaire i Diderot, protiv vjerskih progona i političkog ugnjetavanja s obzirom na mnogobrojne vjerske ratove.¹⁹¹ Locke svojim zvučnim riječima ipak nije s lica Zemlje uklonio tiraniju, no njegove su riječi svejedno otežale tiraniju tiranima, čiji će neprijatelji od tada biti jači jer vjeruju da je pravo na njihovo strani.¹⁹²

Lockeove teorije društva zadržavaju argumentacijsku vrijednost potrebnu za jednu sekularnu liberalnu koncepciju moralnog života u društvu. Istovremeno prethode i prosvjetiteljskoj vjeri u moralnu usavršivost (perfektibilnost) i toleranciju.¹⁹³ Osim Lockeovih političkih ideja, francuske mislitelje, «očeve Francuske revolucije», u prvoj polovici 18. stoljeća impresionirala je čitava engleska empiristička i deistička tradicija, teorija društvenog ugovora te domet tolerancije.¹⁹⁴ Locke je svakako jedan od glavnih predstavnika engleskog empirizma.¹⁹⁵ Prema njegovome mišljenju, radi mira i samoodržanja ljudi bi se trebali na temelju društvenog ugovora udružiti u zajednicu, tako što pravo zakonodavne, sudske i izvršne vlasti prenose na neku nadređenu instanciju.¹⁹⁶

¹⁸⁸ Žmegač, Viktor: *Europa x10*, str. 37.

¹⁸⁹ Vranicki, Predrag: *Filozofija historije. Historijski pregled. Prva knjiga*, str. 133.

¹⁹⁰ Morin, Edgar: *Kako misliti Evropu*, str. 71.

¹⁹¹ Filipović, Vladimir (ur.): *Filozofijski riječnik*, str. 335.

¹⁹² Van Doren, Charles: *Povijest znanja*, str. 215.

¹⁹³ Ryznar, Hrvoje: Prirodni zakon, prirodno pravo i um kod Lockeja, u: *Čemu?*, broj 18/19, str. 293.

¹⁹⁴ Vranicki, Predrag: *Filozofija historije. Historijski pregled. Druga knjiga*, str. 7.

¹⁹⁵ Kunzmann, Burkard, Wiedmann: *Atlas filozofije*, str. 119.

¹⁹⁶ Isto, str. 121.

Lockeove vrijednosti kao što su tolerancija i usavršivost prepoznate su u prosvjetiteljstvu kao ključne za građansko društvo.¹⁹⁷ John Locke, kao i njegovi intelektualni nasljednici, francuski prosvjetitelji, duboko su utjecali na čitavu europsku misaonu tradiciju, obilježivši modernu epohu, ali i suvremenost. Locke je zagovarao i vjersku toleranciju, a ona je jedno od najvećih postignuća Zapada. Smatrao je da su religijska uvjerenja «pitanje stava, mišljenja na koje svi ljudi imaju podjednako pravo, a ne jedinice istine ili spoznaje». Po njegovom mišljenju nitko ne bi drugima trebao nametati viđenje spasenja. Ili jezgrovito rečeno, «nitko, nijedna osoba, crkva ili država,» zapisao je Locke, «nema pravo drugima oduzimati građanska prava i svjetovna dobra pod izlikom religije».¹⁹⁸

Jedan od ciljeva koje sebi postavlja Locke u svoje *Dvije rasprave o vladi* jest da dokaže kako se civilna vlast razlikuje od očinske, dakle, paternalističke i od gospodareve vlasti.¹⁹⁹ Paternalizam je oblik vladavine po kojemu država treba voditi brigu o svojim podanicima poput oca koji se brine o svojoj djeci, što je opravdana briga jedino ako se podanici smatraju vječnim maloljetnicima.²⁰⁰ Na Lockeovim političkim postavkama počivaju moderne zapadne demokracije, a njegove su ideje utjecale kako na Američku tako i na Francusku revoluciju.²⁰¹

Tijekom vremena Lockeovo gledište raširilo se po cijelom svijetu i danas je toliko poznato da se smatra očitim. Ako svatko dolazi na svijet s umom nalik praznome listu papira, kao *tabula rasa*²⁰², onda nitko nije rođenjem superioran. Zato su Lockeove ideje vodile, posebice u Francuskoj, do uvjerenja da se puk može osloboditi društvene podložnosti obrazovanjem.²⁰³ Dakle, u tome se očituje prosvjetiteljska progresističko-humanistička perfektibilnost čovjeka kao pojedinca unutar društva i slijedom toga perfektibilnost cijeloga društva.²⁰⁴ Prema Lockeu

¹⁹⁷ Ryznar, Hrvoje: Prirodni zakon, prirodno pravo i um kod Lockeja, u: *Čemu?*, broj 18/19, str. 299.

¹⁹⁸ Ali, Ayan Hirsi: *Heretkinja*, str. 218.

¹⁹⁹ Bobbio, N: *Liberalizam i demokracija*, str. 20.

²⁰⁰ Na istome mjestu.

²⁰¹ Reeper, William, Smith, Linda: *Kratka povijest ideja*, str. 166.

²⁰² Teorija po kojoj je um nalik na prazan list papira, *tabula rasa*, danas je pobijena suvremenim spoznajama iz kognitivne znanosti. Jednako vrijedi za kartezijansku teoriju *duha u stroju* i teoriju o *plemenitom divljaku* koju je svojedobno zastupao Rousseau. Međutim, nas ovdje manje zanima *istinitost*, a više *funkcija* teorije u Lockeovom idejnom rušenju feudalnog poretka negiranjem urođenih privilegija plemstva i kraljeva. U tom je slučaju *tabula rasa* odigrala značajnu ulogu. Za više pogledati u: Pinker, Steven: *Prazna ploča, Moderno poricanje ljudske prirode*.

²⁰³ Magee, Bryan: *Povijest filozofije*, str. 105.

²⁰⁴ Za više o perfektibilnosti društva, napose o njegovoj utopijskoj viziji, pogledati poglavlje o Condorcetu.

država treba služiti narodu, narod je nositelj suverenosti te jamac mira i napretka, vlasništva i političkih prava.²⁰⁵

Voltaire prihvaća njegovu težnju da Crkva treba biti odvojena od države i zahtijeva univerzalnu vjersku toleranciju i slobodu mišljenja, napuštanje cenzure i slobodu istraživanja, strogu zakonitost, čovječno kažnjavanje i zaštitu individualnih prava.²⁰⁶ Neizmjeran značaj *društvenog ugovora* ne može se procijeniti. Država je postala sluga naroda. Nadalje, najvažnija osnova zajednice, temeljna čestica društva, bio je slobodni i neovisni pojedinac.²⁰⁷ To je sloboda kakva je sažeta u Lockeovoj misli.²⁰⁸

Teorija prirodnih prava Johna Lockeja ostaje hrabrim, još danas vrijednim iskazom vjere u ljudski um i sposobnost ljudi da racionalnom voljom ugovore način svojih života sukladno s njime i svojom željom za srećom.²⁰⁹ Iz priloženoga vidimo kako je Lockeova filozofija politike našla praktičnu primjenu kao ideološki temelj građanskih društava i nit vodilja liberalizma,²¹⁰ jer se suprotstavlja ondašnjim teorijama o postanku građanskog društva i države prema kojima suveren ima apsolutnu vlast. Locke stoga pokazuje da pravo vladanja nije zajamčeno božanskom objavom, ni nasljedno, već proizlazi iz ugovora.²¹¹

Kada govorimo o Francuskoj revoluciji, kao jednom od centralnih događaja moderne epohe, moramo imati na uma kao je Locke u djelu *Dvije rasprave o vladi* iznio političku filozofiju kojom opravdava revoluciju. Po njemu, ako vlada propusti zaštititi prava ljudi, gubi legitimitet. To objašnjava zašto su u 18. stoljeću njegove ideje bile tako popularne u Francuskoj koja je željela glave kralja i plemstva.²¹²

Zanimljivo je primijetiti kako se Lockeovi politički nazori, pogotovo o toleranciji, mogu izvesti iz njegovih spoznajnoteorijskih načela. Zato što prema njegovom epistemološkom gledištu spoznavanje empirijskog svijeta nije sigurno, nego tek vjerojatno,²¹³ aproksimativno približavanje Istini koje je tada bilo, a i danas je,

²⁰⁵ Skledar, Kregar: *Znanost o društvu. Osnovni pojmovi i razvoj*, str. 217.

²⁰⁶ Na istome mjestu.

²⁰⁷ Koch, Smith: *Samoubojstvo Zapada*, str. 146.

²⁰⁸ Baruzzi, Arno: *Uvod u političku filozofiju novog vijeka*, str. 176.

²⁰⁹ Ryznar, Hrvoje: Prirodni zakon, prirodno pravo i um kod Lockeja, u: *Čemu?*, broj 18/19 str. 302.

²¹⁰ Božičević, Vanda: *Filozofija britanskog empirizma*, str. 131.

²¹¹ Isto, str. 168.

²¹² Levene, Lesley: *Mislim, dakle jesam*, str. 109.

²¹³ Magee, Bryan: *Povijest filozofije*, str. 108.

neizbježano načelo opće znanstvene spoznaje. Stoga Locke smatra pogrešnim i moralno krivim da politički i vjerski autoriteti pokušavaju nametnuti svoja uvjerenja²¹⁴, dižući svoja parcijalna uvjerenja i svjetonazorske interese na nivo općenitosti. Njegov pogled ima toliko značajan povijesni utjecaj da ga vrijedi citirati: «Gdje je čovjek koji ima neporeciv dokaz istine onoga što smatra ili lažnosti svega što osuđuje, ili koji može reći da je do kraja ispitao sva svoja ili tuđa mišljenja? Potreba za vjerovanjem bez znanja ili za vjerovanjem na vrlo tankoj osnovi, u ovom prolaznom stanju djela i sljepila u kojem se nalazimo, trebala bi nas natjerati da se više potrudimo i pazimo da se informiramo, a ne da sprečavamo druge.»²¹⁵

Locke je više od bilo kojeg drugog mislitelja učinio na stvaranju teorijskih temelja liberalne demokracije. Oni koje Amerikanci nazivaju «očevima utemeljiteljima» svjesno su imali Locke na pameti dok su pisali ustav. Ono što je za nas značajnije jest utjecaj koji je Locke imao na Francuze. Tijekom 18. stoljeća Voltaire, Montesquieu i francuski enciklopedisti našli su u njegovim djelima osnovu za svoje političke te za moralne, obrazovne i filozofske ideje.²¹⁶

Teorija prirodnog prava pretpostavlja ideju po kojoj čovjek rođenjem stječe neka neotuđiva prava. Pravo na život, slobodu i vlasništvo. Termin prirodni zakon se odnosi na moralna načela utemeljena na prirodnom pravu, koja se ukratko mogu svesti na takozvano *zlatno pravilo*.²¹⁷ Dakle, čovjek mora posjedovati pravo na slobodu, život i posjed. Ta novovjekovna teza zajednička je Hobbesu i Lockeu.²¹⁸

Zaključak društvenog ugovora, kako ga je objašnjavao Locke, je taj da su prava na pojedincima koji racionalno odlučuju o udruživanju u građansko društvo.²¹⁹ Još od doba američkih i francuskih proglašenja iz 18. stoljeća, pa sve do danas, neprestano se kao formula ljudskih prava ponavlja život, sloboda i vlasništvo.²²⁰ Ta tri prava su Lockeove ideje. Kao zastupnik političkog liberalizma, Locke je utjecao na

²¹⁴ Magee, Bryan: *Povijest filozofije*, str. 108.

²¹⁵ Na istome mjestu

²¹⁶ Na istome mjestu.

²¹⁷ Božičević, Vanda: *Filozofija britanskog empirizma*, str. 23.

²¹⁸ Baruzzi, Arno: *Uvod u političku filozofiju novog vijeka*, str. 180.

²¹⁹ Koch, Smith: *Samoubojstvo Zapada*, str. 146.

²²⁰ Baruzzi, Arno: *Uvod u političku filozofiju novog vijeka*, str. 164.

Voltairea i Rousseaua, a i Montesquieu je preuzeo od njega diobu državne vlasti na zakonodavnu, izvršnu i sudsku kao obranu od apsolutizma.²²¹

Britanska empiristička filozofija (Bacon, Hobbes, Locke, Berkeley, Hume) razdoblje je najsnažnijega razvoja engleske filozofije od kraja 16. do 18. stoljeća. Tada dolazi do slabljenja feudalizma i jačanja građanskog staleža. Stoga se tada u filozofiji postavlja problem države, društvenog ugovora i suvereniteta,²²² teme i ideje koje će kasnije zaokupiti prosvjetiteljske mislitelje u Francuskoj neposredno pred izbijanje revolucije.

12. MONTESQUIEU

*Zakon općenito, jest ljudski um, ukoliko on vlada svim narodima na zemlji; a politički i građanski zakoni svake nacije smiju biti samo posebni slučajevi primjene tog ljudskog uma.*²²³

Zakoni, u najširem smislu riječi, neophodni su odnosi koji proizlaze iz prirode stvari.

(Montesquieu)²²⁴

Iako se danas pamti kao liberalni politički filozof, u svoje je vrijeme bio poznat i kao oštar satiričar.²²⁵ Značajan je i po tome što je revoluciju u prirodnim znanostima prenio na shvaćanje društva.²²⁶ Montesquieu je djelovao prije svega prenošenjem prosvjetiteljskog ideala dobra na društveni poredak i njegov temelj, pravo. Njegovo djelo *Duh zakona* (1748.) ugledava se na engleske zakone, prije svega na Locke. Po Montesquieu slobodi služi ograničenje moći te podjela vlasti na zakonodavnu, izvršnu, i sudsku.²²⁷ Načelo trodiobe vlasti ugrađeno je u prvi Ustav SAD-a, u

²²¹ Supek, Ivan: *Religija i filozofija*, str. 122.

²²² Kalin, Boris: *Povijest filozofije*, str. 222.

²²³ Pejović, Danilo: *Francuska prosvjetiteljska filozofija*, str. 30.

²²⁴ Despeyroux, Denise: *Leksikon filozofa*, str. 131.

²²⁵ Magee, Bryan: *Povijest filozofije*, str. 125.

²²⁶ Supek, Ivan: *Ruđer Bošković. Vizionar u prijelomima filozofije, znanosti i društva*, str. 141.

²²⁷ Kunzmann, Burkard, Wiedmann: *Atlas filozofije*, str. 131.

Deklaraciju o pravima čovjeka i građanina, te se danas nalazi u ustavima većine građanskih demokratskih država.²²⁸

Svojom teorijom o podjeli vlasti Montesquieu je postavio temelje parlamentarizmu i građanskom liberalizmu koji danas predstavljaju osnovno načelo građansko-demokratskih država.²²⁹ Kao protagonist prosvjetiteljstva i protivnik apsolutizma, nije toliko direktno utjecao na Francusku revoluciju, gdje su prevladavali jakobinci, ali su njegove ideje poslije ipak ostvarene u zapadnoeuropskim demokracijama.²³⁰ Njegova je misao značajna za konstituciju moderne države, te zato jer je u svojem djelu *Duh zakona* dao glavna načela građanskog sustava vlasti.²³¹ «Ropstvo je jednako suprotno građanskom pravu koliko i prirodnome zakonu», tvrdi Montesquieu.²³² Njegova velika politička ideja bila je takva da se razvoj slobode potiče u onim sredinama u kojima je vlast pluralna.²³³ Kada govorimo o razumu, etici i građanskoj svijesti, promišljeno traženje univerzalnog povezano je s građanskom svijesti, političkom vrlinom koja se po prema njegovome mišljenju temelji na «ljubavi prema zakonima i jednakosti».²³⁴

13. ROUSSEAU

Samo narod u cjelini je suveren i njegov je suverenitet nedjeljiv i neotuđiv.

(Rousseau)²³⁵

*Suveren narod je onaj koji sam sebi daje zakone.*²³⁶

Novi duh renesanse koji znači prekid sa srednjovjekovnom ideologijom i naukom o moralu, misao je o samobitnosti svih sastavnica ljudskog bića i svakako je bitno poravnala put prema individualizmu.²³⁷ U srednjovjekovnoj tradiciji vrijedio je princip prema kojemu je čovjek određen svojom pripadnošću određenom staležu,

²²⁸ Simonić, Ante: *Civilizacijske razmeđe znanja. Misterije kulture tijekom povijesti*, knjiga II., str. 612.

²²⁹ Popov, Čedomir: *Građanska Evropa. Prva knjiga*, str. 35.

²³⁰ Supek, Ivan: *Filozofija, znanost i humanizam*, str. 328.

²³¹ Vranicki, Predrag: *Filozofija historije. Historijski pregled. Druga knjiga*, str. 13.

²³² Todorov, Tzvetan: *Duh prosvjetiteljstva*, str. 90.

²³³ Isto, str. 110.

²³⁴ Pena-Ruiz, Henri: *Što je laičnost?*, str. 87.

²³⁵ Kalin, Boris: *Povijest filozofije*, str. 266.

²³⁶ Pena-Ruiz, Henri: *Što je laičnost?*, str. 25.

²³⁷ Žmegač, Viktor: *Europa x10*, str. 55.

viteškom, svećeničkom, seljačkom. U sustavu duhovne kulture nitko nije pomišljao na individualizaciju kakva se osovila u Rousseauovoj epohi. Individualizam njegovih *Ispovijesti* može se promatrati i s psihološkog aspekta. «Nisam nalik ni na koga», to je ključna misao koju Rousseau primjenjuje na sebe, ali u isti mah podrazumijeva svakoga čovjeka.²³⁸

Rousseauova misao iz *Društvenog ugovora* (1762.), da «postajemo čovjekom tek nakon što smo bili građani», potaknut će ambiciozne pokušaje da se stvori novo društvo.²³⁹ S razvojem demokracije, s konceptom koji počinje, prije svega, kod Rousseaua, formulira se stajalište prema kojemu je subjekt demokratski ustrojene zajednice, *citoyen*, kao apstraktno biće koje je jednakao svima drugima u zajednici.²⁴⁰ Njegova teorija o *društvenom ugovoru*, njegova obrana volje naroda pred božanskim pravom i argumenti u korist građanske slobode doveli su do toga da ga se smatra ideologom Francuske revolucije.²⁴¹ Razumni ili *društveni ugovor* je najbolji način pravnog reguliranja odnosa među ljudima, kojima nikakva božanska prava i principi, protivni slobodi ličnosti, nisu potrebni.²⁴²

Rousseau je razvijao Lockeovo učenje po kojem se čovjek rađa slobodan te njegovu ideju da je vladar rezultat ugovora, a ne njegov sudionik, kao što je vjerovao Hobbes. Voltaire je, podržavajući Lockeovu obranu prirodnog prava na neograničeno privatno vlasništvo, kritizirao Rousseaua zbog njegova povlađivanja prosjaku da otima bogatom ono što mu s pravom pripada. I Lockeova ideja o toleranciji naišla je na dobar prijem.²⁴³

U ustanovi europskih monarhija vladar je suveren pa postoji samo njegova riječ. Različitost mišljenja, pak, postoji u parlamentarizmu Rousseaua, dakle, u načelu ugovora i dogovora između osoba ili skupina kojima pripada pravo da iskažu svoju osobnost. Ukratko, *Društveni ugovor* je zapravo proglas političkog individualizma²⁴⁴ i anticipira liberalno društvo koje nastaje ugovorom među jednakim i slobodnim građanima. Ta su načela usađena u američki ustav, kao i u *Deklaraciju o*

²³⁸ Žmegač, Viktor: *Europa x10*, str. 58.

²³⁹ Touraine, Alain: *Kritika modernosti*, str. 27.

²⁴⁰ Puhovski, Žarko: Politika – svijest o zajednici i djelovanje u njenom interesu, u: *Čemu?*, broj 18/19, str. 316.

²⁴¹ Despeyroux, Denise: *Leksikon filozofa*, str. 152.

²⁴² Popov, Čedomir: *Građanska Evropa. Prva knjiga*, str. 31.

²⁴³ Božičević, Vanda: *Filozofija britanskog empirizma*, str. 176.

²⁴⁴ Žmegač, Viktor: *Europa x10*, str. 61.

ljudskim pravima Francuske revolucije.²⁴⁵ Osnovna misao njegovog *društvenog ugovora* jest da ako je svatko podređen općoj volji, zajamčena mu je njegova sloboda i jednakost svih. Tako iz društvenog ugovora nastaje suverenitet naroda.²⁴⁶ Rousseauova ključna ideja u *Društvenom ugovoru* je «opća volja» koja je jedini izvor legitimne vlasti i uvijek je usmjerena na opće dobro,²⁴⁷ a «povratak prirodi» može se shvatiti u sklopu kulturne povijesti prethodnog 17. stoljeća, osobito s obzirom na život francuskog plemstva.²⁴⁸

Povijest duha nerazrješivo se isprepliće s političkom poviješću. Francuska revolucija signalizirala je nadolazeću promjenu društvenih poredaka, a najjača je njezina poruka u tome što je temeljito uzdrmala svijest o tome da su društvena uređenja nedodirljiva. Rousseau je jedan od otaca revolucije po tome što je u *Društvenom ugovoru*, djelu koje je u to doba bila svojevrsna politička utopija, predvidio nasilan prevrat ako vladar ili vlast vodi državu u raspad.²⁴⁹

Doktrina o «društvenom ugovoru» povezuje prava i dužnosti građana i vladara.²⁵⁰ U svojem remek-djelu Rousseau ističe da se «čovjek rađa slobodan, no svugdje je u okovima».²⁵¹ S razvitkom građanskog društva i s jačanjem demokratskih težnji mijenja se postupno odnos prema čovjeku kao pojedincu. Rousseau smatra, iako proturječno svojem zahtjevu za povratkom prirodi, da je upravo odgoj ono što čovjeka čini čovjekom.²⁵²

Istaknuti povjesničar filozofije Wilhelm Windelband komentira Rousseauovo poimanje čovjeka ovako: «On je htio izraziti da se duhovni život ne događa samo u nama, već da smo mi sami pritom djelatno određujuće ličnosti». Iako je Rousseauov filozofski roman *Emil ili O odgoju* (1762.) bio objavljen ni tri desetljeća prije Francuske revolucije, djelo je javno spaljeno najprije u Francuskoj, a zatim i drugdje. Sam je, pak, autor bio izvrgnut progonima. Ali pobunu individualiteta više se nije moglo zaustaviti. Immanuel Kant već je snažno utirao put za filozofiju samosvijesti.²⁵³ Rousseauovo i Herderovo tumačenje povijesnih procesa oslanjalo se na predodžbu

²⁴⁵ Supek, Ivan: *Religija i filozofija*, str. 145.

²⁴⁶ Kunzmann, Burkard, Wiedmann: *Atlas filozofije*, str. 133.

²⁴⁷ Reaper, William, Smith, Linda: *Kratka povijest ideja*, str. 165.

²⁴⁸ Žmegač, Viktor: *Europa x10*, str. 59.

²⁴⁹ Isto, str. 60.

²⁵⁰ Fearn, Nicholas: *Zenon i kornjača*, str. 105.

²⁵¹ Isto, str. 108.

²⁵² Na istome mjestu.

o nesputanom razvoju pojedinca i društva, spontanom kao što je tijek prirode. «Trava ne raste po naredbi vlasti». Takvo organološko poimanje bilo je upereno protiv barokne hijerarhije, pa je razumljivo da su se predstavnici Francuske revolucije pozivali na Rousseaua.²⁵⁴

Rousseauova ideja o jednakosti građana bit će dijelom prihvaćena 1789., potom u cijelosti 1848. Iste će godine formalno biti ukinuto ropstvo.²⁵⁵ Problem konstrukcije poretka slobode je, kako kaže Rousseau, pronaći oblik udruživanja «koji će obraniti i zaštititi svom silinom zajednice osobu i imanje svakog člana, pri čemu svatko tko se udružuje ostaje slobodan kao prije».²⁵⁶ Po Gaji Petroviću, Rousseau je najosebnije izrazio nit francuskog prosvjetiteljstva. Njegov *Društveni ugovor* inspirirao je sastavljače *Deklaracije o pravima čovjeka i građanina*.²⁵⁷

Nijedna teorija društvenog ugovora dotad nije imala neposredno toliko utjecaja na povijesni proces kao što je imala Rousseauova. Njegova koncepcija slobode, suvereniteta, društvenog ugovora i ovisnost državne uprave od naroda, prethodili su revolucionarnim zbivanjima u Francuskoj. Te ideje su u potpunosti odgovarale težnjama i zahtjevima trećeg staleža i njegove misli koristili su revolucionari u stvaranju Ustava 1793., a jakobinski kult vrhovnog bića neposredno je bio inspiriran Rousseauovim shvaćanjima.²⁵⁸

Prirodno-pravna teorija razvila se tijekom 17. i 18. stoljeća u Engleskoj, Nizozemskoj i Njemačkoj,²⁵⁹ ali ideja prirodnog prava javlja se već u antici kod sofista i Aristotela. U 17. i 18. stoljeću Grotius, Hobbes, Spinoza i Rousseau postavili su temelje modernoj teoriji prirodnog prava. «Sloboda je svakog čovjeka da upotrijebi svoju vlastitu snagu kako hoće za očuvanje prirode, dakle života» (Hobbes). «Čovjek je od prirode slobodan» (Rousseau). Teorija prirodnog prava idejni je izraz građanstva u borbi za vlast i afirmaciju prirodnog, razumskog i građanskog društva, a protiv feudalnog poretka i njegovih koncepcija o natprirodnom podrijetlu države i državne vlasti.²⁶⁰

²⁵³ Polić, Milan: *Činjenice i vrijednosti*, str. 78.

²⁵⁴ Žmegač, Viktor: *SMS eseji*, str. 175.

²⁵⁵ Todorov, Tzvetan: *Duh prosvjetiteljstva*, str. 90.

²⁵⁶ Skledar, Kregar: *Znanost o društvu. Osnovni pojmovi i razvoj*, str. 217.

²⁵⁷ Kalin, Boris: *Povijest filozofije*, str. 267.

²⁵⁸ Vranicki, Predrag: *Filozofija historije. Historijski pregled. Prva knjiga*, str. 156.

²⁵⁹ Popov, Čedomir: *Građanska Evropa. Prva knjiga*, str. 31.

²⁶⁰ Filipović, Vladimir (ur.): *Filozofijski riječnik*, str. 266.

Vidjeli smo da su se u razdoblju empirizma oblikovale osnovne ideje moderne političke filozofije, utemeljene na pojmovima prirodnog prava, prirodnih zakona, društvenog ugovora i privatnog vlasništva. Hobbesova je teorija utemeljenja političke zajednice društvenim ugovorom postala osnovnom odrednicom svih kasnijih političkih teorija, dok su Lockeovi stavovi o ograničenoj vladavini, trodiobi vlasti i privatnom vlasništvu postali ideološkim temeljem suvremenog građanskog društva i inspiracijom liberala.²⁶¹

Locke i Hume istupali su protiv službenih crkvenih i religijskih učenja.²⁶² Zajednički stavovi Hobbesa, Lockea i Humea o religiji uključuju težnju da se raskrinkaju praznovjerje i vjerski fanatizam, te da se oblast razuma, oblast znanstvene i filozofske spoznaje jasno razdvoji od oblasti religije jer «ni jedna religija ne može izdržati kušnju razuma». Također su inzistirali na utemeljenoj teoriji morala i države koja će biti neovisna o bilo kakvim religijskim pretpostavkama, braneći tako novovjekovni ideal dosljedne sekularizacije učenja o prirodi i moralu.²⁶³

Neki su mislitelji, među kojima i Rousseau, u državi vidjeli izvorište krvoprolića, dok su je drugi, kao Thomas Hobbes, smatrali lijekom za ista ta krvoprolića.²⁶⁴ Hobbes, Locke i Rousseau jednako su revolucionarni. Oni su prvi definirali demokratsku misao koja odbacuje opravdanje političke vlasti u smislu nasljeđa ili Božje volje. Njihov je cilj da utemelje političko društvo na slobodnom odlučivanju pojedinca, na ugovoru ili na činu povjerenja.²⁶⁵

Kao kritičar civilizacije, Rousseau je prvi zapadni filozof koji je inzistirao da se prosudbe moraju zasnivati na zahtjevima osjećaja, a ne razuma.²⁶⁶ Njegovo gledište na čovjeka je dijametralno suprotno Hobbesovom. Naime, po Švicarcu čovjek je u stanju prirode «plemeniti divljak». Po njegovome mišljenju civilizacija kvari i uništava prave vrijednosti. Međutim čovjek više nema mogućnost vratiti se u primitivno stanje pa ono što mora napraviti jest da «civilizira civilizaciju».²⁶⁷ Što se političke vlasti tiče, po Rousseauovom mišljenju narod je «suveren». Njegova politička filozofija imala je golem utjecaj. Pokretima koji su vodili do Francuske revolucije dala je značajnu

²⁶¹ Božičević, Vanda: *Filozofija britanskog empirizma*, str. 21.

²⁶² Isto, str. 24.

²⁶³ Isto, str. 25.

²⁶⁴ Horgan, John: *Kraj ratovanja*, str. 23.

²⁶⁵ Touraine, Alain: *Kritika modernosti*, str. 49.

²⁶⁶ Magee, Bryan: *Povijest filozofije*, str. 126.

²⁶⁷ Isto, str. 127.

količinu njihova emocionalnog i intelektualnog poticaja. Također je nudila drugačiji koncept demokracije od onog Lockeovog. Glavni motiv Rousseauove ideje demokracije bilo je prisilno nametanje opće volje, dok je glavni motiv Lockeove ideje bila zaštita i očuvanje pojedinčeve slobode.²⁶⁸

Teorija prirodnog prava i društvenog ugovora bila je progresivna filozofsko-povijesna i socijalno-filozofsko-politička koncepcija koja je europsku misao sve više udaljavala od mitološkog, neznanstvenog i dogmatskog teološkog mišljenja. Ona je bila jedna od revolucionarnih etapa razvoja realističke, racionalne, kritičke i slobodarske misli koja je vrlo mnogo pridonijela samosvijesti i samouvjerenosti naprednih građanskih snaga protiv sila koje su opravdavale *status quo*. Što su se vremena te socijalne i klasne borbe više zaoštravala i sama je teorija dobivala sve radikalnije konture, da bi s Rousseauom i drugim francuskim prosvjetiteljima bila stvarna prolegomena za najslavniju građansku revoluciju.²⁶⁹

14. VOLTAIRE

*Praznovjerja su zapalila svijet, filozofija ih gasi.*²⁷⁰

Tolerancija je uvjet jake vlasti, ne postoji jaka vlast pod kojom kler ne plaća namete.

(Voltaire)²⁷¹

Opisati Voltaireov život skoro je isto što i napisati povijest francuskog prosvjetiteljstva.²⁷² Voltaire je bio jedan od najutjecajnijih Europljana Doba razuma. Ismijavajući besmislice i užase u 18. stoljeću, pripomogao je nastanku suvremenog svijeta u kojemu razum i znanost zamjenjuju praznovjerja. Zahvaljujući njegovoj ogorčenosti i energičnosti, sloboda govora i vjerovanja, pa čak i pravedno provođenje pravde, počeli su se smatrati neotuđivim čovjekovim pravima.²⁷³ Njegovi pozivi na uvođenje vjerskih sloboda i sudske pravednosti Francusku su uveli u novo doba.

²⁶⁸ Magee, Bryan: *Povijest filozofije*, str. 129.

²⁶⁹ Vranicki, Predrag: *Filozofija historije. Historijski pregled. Prva knjiga*, str. 140.

²⁷⁰ Magee, Bryan: *Povijest filozofije*, str. 227.

²⁷¹ Despeyroux, Denise: *Leksikon filozofa*, str. 191.

²⁷² Žuljević, Šefkija, iz predgovora u: *U ime savjesti i razuma*, Voltaire, str. 8.

²⁷³ Montefiore, Simon S.: *101 Svjetski junak. Veliki ljudi za sva vremena*, str. 129.

Rasprava o toleranciji iz 1763. deistički nastrojenog Voltairea opširno je izlagala njegov stav da razum treba biti glavno načelo vladanja, dok je njegova tvrdnja da vjerske slobode ne štete dobrobiti države postala temeljnim načelom suvremene vlasti.²⁷⁴

Voltaire je cijeli svoj dugi život posvetio razaranju onog trulog i dotrajalog zdanja kakvo je bila feudalna Francuska 18. stoljeća. Ne može se reći da u tome nije uspio, jer kada je umro Francuska se našla pred najvećim prevratom u svojoj povijesti, pred Velikom revolucijom koja će cijelome 19. stoljeću dati francusko obilježje.²⁷⁵ Voltaire i ostali prosvjetiteljski mislitelji bili su «žaoke u mesu kraljeva i bič crkve».²⁷⁶ Pravo svetište koje su u Pantheonu u Voltaireovu čast podigli francuski revolucionari govori o tome koliko je utjecao na njih. Natpis glasi: «Naučio nas je kako na budemo slobodni». Voltaire je pokrenuo proces prenošenja prosvjetiteljskih ideala u stvarnost, a njegove riječi bile su topovska kugla ispaljena na *ancient regime*.²⁷⁷

Voltaire je prvi protiv feudalizma izvikao geslo: «sloboda i jednakost»,²⁷⁸ a Luj XVI. pregledavši u svom zatvoru Temple Voltaireove i Rousseauove radove, izjavio je: «Ta su dvojica uništili Francusku», a time je mislio na despotizam.²⁷⁹ U općoj historiji ideja, Voltaire će zauvijek ostati svjetionikom borbe protiv religijskog fanatizma i društvene nejednakosti, a za prevlast razuma i tolerancije. Kako je proveo izvjesno vrijeme u Engleskoj obuzele su ga ideje građanskog društva i ustavne monarhije te empirijski pristupi Lockea i Newtona uz pomoć kojih se mogao suprotstaviti praznovjerju i neukosti u vlastitoj zemlji. U *Filozofskim pismima* divi se liberalnim stavovima s kojima se susretao diljem Engleske.²⁸⁰ Prema Voltaireu upravo je tolerantnost omogućila nagli procvat znanosti i filozofije u Velikoj Britaniji. *Filozofska pisma* poticala su slobodoumlje u Francuskoj i cijeloj zapadnoj Europi.²⁸¹ Popularizirajući Newtonovu mehaniku u Francuskoj, Voltaire je stvorio pravo

²⁷⁴ Montefiore, Simon S.: *101 Svjetski junak. Veliki ljudi za sva vremena*, 130.

²⁷⁵ Žuljević, Šefkija, iz predgovora u: *U ime savjesti i razuma*, Voltaire, str. 8.

²⁷⁶ Simoniti, Iztok: *Historia magistra mortis*, str. 13.

²⁷⁷ Montefiore, Simon S.: *101 Svjetski junak. Veliki ljudi za sva vremena*, str. 130.

²⁷⁸ Supek, Ivan: *Religija i filozofija*, str. 144.

²⁷⁹ Durant, Will: *Najveći umovi i ideje svih vremena*, str. 28.

²⁸⁰ Levene, Lesley: *Mislim, dakle jesam*, str. 124.

²⁸¹ Supek, Ivan: *Ruđer Bošković. Vizionar u prijelomima filozofije, znanosti i društva*, str. 48.

oduševljenje za novu znanost. Njegova knjiga *O elementima Newtonove filozofije* bila je uzalud zabranjivana.²⁸²

Stojeći tako na ramenima Locke i Newtona, Voltaire poduzima borbu protiv dogmatizma. Osobito oštro napada ono dogmatsko u religijama, smatra da su tu nastali korijeni netolerancije, neslobode, progona i nepravde.²⁸³ Kao ideolog građanstva, najoštrije je napadao misticizam, vjerski fanatizam, crkvene dogme i institucije, nazivajući svećenike «najpodlijim huljama», a crkvu «bestidnicom».²⁸⁴ Voltaire je inspirirao *Enciklopediju*, koja je u svoje vrijeme bila najjača pokretačka sila slobodoumlja.²⁸⁵ Više je od bilo kojeg drugog pisca učinio na širenju revolucionarnih implikacija nove znanosti i novog liberalizma u kontinentalnoj Europi. Hrabri križar protiv tiranije, fanatizma i okrutnosti, još se uvijek smatra jednim od najvećih francuskih pisaca te utjelovljenjem prosvjetiteljstva.²⁸⁶ Zagovarao je Lockeovu ideju da pouzdavanje u uvjerenja mora biti proporcionalno dokazima koji ih podržavaju.²⁸⁷ Nadovezujući se na Voltaireove ideale, laički način mišljenja i antiklerikalno ponašanje, postali su dva stupa Francuske revolucije.²⁸⁸

Osim političkog angažmana, spominje se i kao rodonačelnik filozofije povijesti. Iako je bio skeptik, ipak je poput ranijih prosvjetitelja bio uvjeren da je čovjek biće koje može razvijati «perfektibilnost».²⁸⁹ Pojam i termin «civilizacija» potječe od prosvjetiteljstva i Voltairea i to u smislu novog doba, epohe razuma, prosvijećenosti i napretka, dakle doba građanskoga društva.²⁹⁰ Kod Voltairea je riječ o sekularizaciji linearne koncepcije povijesti prema kojoj je njezin cilj učiniti čovjeka boljim i sretnijim, što podrazumijeva uređenje ljudskih odnosa na načelima uma. Svjetska povijest stoga vrh ima u osamnaestom stoljeću, u idealima građanstva u usponu.²⁹¹

U vjerskom pogledu Voltaire zagovara deizam i neprijateljstvo prema Crkvi.²⁹² S jedne strane napada organizirane religije kao takve, dok s druge strane posvuda

²⁸² Supek, Ivan: *Spoznaja*, str. 81.

²⁸³ Kunzmann, Burkard, Wiedmann: *Atlas filozofije*, str. 129.

²⁸⁴ Popov, Čedomir: *Građanska Evropa. Prva knjiga*, str. 33.

²⁸⁵ Supek, Ivan: *Ruđer Bošković. Vizionar u prijelomima filozofije, znanosti i društva*, str. 99.

²⁸⁶ Magee, Bryan: *Povijest filozofije*, str. 122.

²⁸⁷ Isto, str. 123.

²⁸⁸ Despeyroux, Denise: *Leksikon filozofa*, str. 191.

²⁸⁹ Žmegač, Viktor: *SMS eseji*, str. 170.

²⁹⁰ Skledar, Kregar: *Znanost o društvu. Osnovni pojmovi i razvoj*, str. 157.

²⁹¹ Tafra, Alen: *Eurocentrizam u filozofiji povijesti*, str. 363.

²⁹² Na istome mjestu.

nastoji detektirati deističku prirodu religije i univerzalnost moralnih načela.²⁹³ Potrebno je posebno naglasiti Voltaireov doprinos afirmaciji ideje progresa jer u *Raspravi* širi trijumfalni stav nad prošlošću.²⁹⁴ Voltaire je prvi povjesničar koji je artikulirao do detalja prosvjetiteljski narativ o usponu Europe koji su ubrzavali rastuće bogatstvo i neovisnost srednje društvene klase te je prvi objasnio političku korisnost ovoga općeg smisla europskog identiteta.²⁹⁵

Filozofija nazvana skolastikom, jer se najviše podučavala u školama, glavni je predmet Voltaireove kritike s obzirom na to da su srednji vijek odbacili književnici, a posebice filozofi 16. i još više 18. stoljeća. Pojavivši se u pridjevnom obliku u 13. stoljeću, «skolastičan» označava misao od početka 16. stoljeća snažno prožetu teologijom. Voltaire će čak napisati: «Skolastička teologija, nezakonita kći Aristotelove filozofije, loše prevedene i nedovoljno poznate, više je naštetila razboritosti i ispravnom proučavanju nego što su to učinili Huni i Vandali».²⁹⁶

Što se Voltaireove ideje Europe tiče, nadovezao se na Williama Penna (1644.-1718.) koji je prvi predložio uspostavu europskog parlamenta.²⁹⁷ Moderna ideja Europe (u 18. st.) nije više bila samo geografska realnost nego univerzalna vizija, vizija civilizirane, tolerantne, miroljubive zajednice, utemeljene na znanju i ujedinjene, iznad nacionalnosti i politike, utemeljene na kulturnom napretku, naklonjene umjetnosti, znanosti i trgovini, koja zagovara ljudsko dostojanstvo, slobodu i sreću.²⁹⁸ «Nema više Francuza, Nijemaca i Španjolaca, pa ni Engleza», usudio se izjaviti i Rousseau prilično optimistički 1771., «nego samo Europljana».²⁹⁹

Voltaire je u svakom pogledu bio izuzetna ličnost Francuske i Europe svojega vremena. U svojem je stvaralaštvu bio toliko izuzetan da je time, kao i svojom neumornom i hrabrom borbom za istinu, a protiv svih oblika vjerskog fanatizma dao najsnažniji pečat francuskom prosvjetiteljstvu.³⁰⁰ Rijetko je kada na tom području jedan čovjek tako snažno označio epohu.³⁰¹ Voltaire i ostali prosvjetiteljski filozofi su prvi podastri obrazac angažirane, praktičke filozofije, koja ima javnu ulogu i

²⁹³ Tafra, Alen: *Eurocentrizam u filozofiji povijesti*, str. 365.

²⁹⁴ Isto, str. 367.

²⁹⁵ Isto, str. 387.

²⁹⁶ Le Goff, Jacques: *Treba li povijest zaista dijeliti na razdoblja?*, str. 71.

²⁹⁷ Koch, Smith: *Samoubojstvo Zapada*, str. 29.

²⁹⁸ Na istome mjestu.

²⁹⁹ Na istome mjestu.

³⁰⁰ Vranicki, Predrag: *Filozofija historije. Historijski pregled. Druga knjiga*, str. 15.

³⁰¹ Isto, str. 21.

odgovorna je prema zajednici i humanitetu, jer je iz tradicije preuzela i reformiranu ideju humanizma.³⁰²

15. HOLBACH

*Svemir nije drugo do materija i kretanje.*³⁰³

Mi sami ne možemo ni trenutka biti odgovorni za svoju sudbinu.

(Holbach)³⁰⁴

Jedan od najznačajnijih mislitelja prosvjetiteljske epohe i čitavog 18. stoljeća bio je Paul Holbach.³⁰⁵ Njegova filozofija postala je zastavom slobode. Golema težina njegove kritike zadala je najteži udarac ideologiji *starog poretka*. Holbachov je život protekao u znaku ogorčene borbe za pobjedu novog nazora na svijet. Ne dočekavši njegovo ostvarenje, jer je umro početkom 1789., pored Voltairea, Holbach je bio najplodniji pisac prosvjetiteljstva i njegova su djela od presudnoga značenja za idejnu pripremu revolucije.³⁰⁶

Osvrćući se na kršćanstvo kao ideologiju feudalnog poretka, Holbach uviđa da su baš religijske predrasude kvarile politiku i moral.³⁰⁷ Ističe kako usprkos nekorisnom i izopačenom moralu kojemu kršćanstvo uči ljude, njegove se pristalice usuđuju kazivati da bez religije ne može postojati moral.³⁰⁸ Autor *Razotkrivenog kršćanstva*, djela napisanog davne 1758., u njemu tvrdi kako treba razlikovati religijski moral od političkog morala. Prvi po Holbachu stvara svece, a drugi građane. Jedan stvara nekorisne ljude ili čak štetne svijetu, drugi treba raditi na stvaranju društvu korisnih i aktivnih članova sposobnih služiti mu.³⁰⁹ Holbach napada i funkciju teologije kao discipline te dovodi u pitanje korisnost i štetnost teologa. Pa tako kaže: «umjesto da se bave spoznajama, teolozi se uvijek bave samo svojim dogmama; umjesto da proučavaju istinski moral i da pomognu narodima da saznaju svoje

³⁰² Burger, Hotimir: Filozofija i praksa u djelu Danila Pejovića, u: Veljak, Lino (ur.): *Filozofija i suvremenost*, str. 30.

³⁰³ Kalin, Boris: *Povijest filozofije*, str. 270.

³⁰⁴ Pejović, Danilo: *Francuska prosvjetiteljska filozofija*, str. 124.

³⁰⁵ Smailagić, N., iz pogovora u: Holbah, P: *Razgolićeno hrišćanstvo*, str. 138.

³⁰⁶ Pejović, Danilo: *Francuska prosvjetiteljska filozofija*, str. 118.

³⁰⁷ Holbah, P: *Razgolićeno hrišćanstvo*, str. 5.

³⁰⁸ Isto, str. 9.

³⁰⁹ Isto, str. 10.

istinske dužnosti, oni nastoje da stvore svoje pristalice».³¹⁰ Stoga zaključuje kako su «istinska tolerantnost i sloboda mišljenja pravi protuotrovi religijskog fanatizma».³¹¹

U svojem epohalnom djelu *Sistem prirode*, Holbach je na osnovu mehaničkog materijalizma i ateizma tumačio prirodu, društvo i čovjeka, dokazujući da je pravi moral moguć tek na osnovama ateizma, jer se tako čovjek oslobađa od eshatoloških iluzija i smisao svog života određuje slobodno prema principima razuma. Stoga su sve institucije koje se tome suprotstavljaju štetne za ljudske odnose i treba ih ukloniti, da bi čovjek sebi osigurao mir i sreću. Time ateizam kao istina o čovjeku postaje nova povijesna ideja, koja je sastavni dio humanizma.³¹² Društvo je skup po prirodi neovisnih pojedinaca koji se udružuju da bi međusobno zadovoljavali svoje potrebe. Oni u tu svrhu prešutno ili formalno sklapaju društveni ugovor, kojim se uzajamno obvezuju da će jedni drugima biti od koristi i neće sebi nanositi štetu. Kao cijelo prosvjetiteljstvo i građanska društvena znanost, i Holbach ovako prepričava svoju verziju teorije društvenog ugovora.³¹³

Holbachova filozofija, kao najviši domet materijalizma 18. stoljeća, istinski je izraz posljednje faze u borbi građanske klase protiv starog društva privilegija.³¹⁴ Najveći je rezultat njegovih ideja u tome što su novovjekovni i pogotovo francuski materijalizam razvile dosljedno i oblikovale ga u sustav. To se posebice očituje u shvaćanju nerazdvojiva jedinstva materije i kretanja, kao i u određenju općega kretanja materije kao rezultata svih pojedinačnih kretanja. U tome je istinsko filozofsko značenje kao vrhunca francuskog prosvjetiteljstva.³¹⁵ Pravednost ili ravnopravnost jest jednakost pred zakonom. Holbach zahtijeva takve zakone koji će čovjeku zajamčiti slobodu, neprikosnovenost njegove ličnosti i vlasništvo te udobnu sigurnost. Time on iznosi tipične krilatice francuskoga građanstva, koje će u godinama koje slijede postati osnovnim načelima *Deklaracije o pravima čovjeka i građanina*.³¹⁶

³¹⁰ Holbah, P: *Razgoličeno hrišćanstvo*, str. 123.

³¹¹ Isto, str. 134.

³¹² Bošnjak, Branko: *Filozofija. Uvod u filozofsko mišljenje i rječnik*, str. 236.

³¹³ Pejović, Danilo: *Francuska prosvjetiteljska filozofija*, str. 123.

³¹⁴ Smailagić, N., iz pogovora u: Holbah, P: *Razgoličeno hrišćanstvo*, str. 142.

³¹⁵ Pejović, Danilo: *Francuska prosvjetiteljska filozofija*, str. 130.

³¹⁶ Isto, str. 123.

16. PROSVJETITELJSTVO

U razdoblju omeđenom Slavnom revolucijom 1688. u Engleskoj te s francuskim jurišom na Bastilju 1789., silovitom se snagom iskazao prosvjetiteljski pokret. To nije samo filozofski pravac, nego i znanstveni, društveno-politički i općekulturni pokret koji je dao pečat čitavom novovjekovnom duhovnom i materijalnom probitku novog građanskog društva.³¹⁷ Francuskoj građanstvo uhvatilo se u smrtni koštac s feudalizmom. Feudalci su još uvijek zabranjivali učenje Kopernikova sustava, a od 1621. bio je još uvijek na snazi čuveni zakon da se moraju tjelesno kazniti sve pristaše atomistike.³¹⁸

Intelektualne pretpostavke prosvjetiteljstva i enciklopedizma bile su ključne u teorijskoj pripremi Francuske revolucije. Osamnaesti vijek ili Stoljeće Razuma bila je grandiozna epoha u povijesti zapadne kulture u kojoj se, na idejama kritičke znanosti, religijskog skepticizma i ljudske jednakosti, oblikovao moderni svijet. Mislitelji prosvjetiteljstva vjerovali su u oslobađajuće moći ljudskog razuma i društveni napredak te su često kritizirali društvo u kojem su živjeli,³¹⁹ a kršćanska misao doživjela je poraz pred filozofijom prosvjetiteljstva.³²⁰

Prosvjetiteljstvo je nastojalo zaniijekati religijsku transcendentalnost te pokazati da se sve što postoji nalazi u okrilju jedinstvenog i uređenog sustava prirode.³²¹ Kako se taj nalet upirao na humanizam s početka novog vijeka, pokazuje Mointaigne svojim *Esejima* tako što je izrazio skepsu prema teološkim i pravnim konvencijama, a kao moralist zanosio se antičkim filozofom Epikurom.³²²

Iluminizam je u svojem najširem značenju poziv na promjenu opće svijesti u korist temeljnog preispitivanja valjanosti naslijeđenih institucija. Intelektualna težnja prema osvjetljavanju zapravo znači kritičko promišljanje glavnih obilježja duhovne baštine.³²³ Važna je činjenica da je prosvjetiteljstvo u svojem obuhvatnom značenju specifično europska pojava. U svojem korjenitom obliku ono je tekovina našeg

³¹⁷ Simonić, Ante: *Civilizacijske razmeđe znanja. Misterije kulture tijekom povijesti*, Knjiga II., str. 614.

³¹⁸ Supek, Ivan: *Spoznaja*, str. 81.

³¹⁹ Magee, Bryan: *Povijest filozofije*, str. 134.

³²⁰ Touraine, Alain: *Kritika modernosti*, str. 77.

³²¹ Gellner, Ernest: *Postmodernizam, razum i religija*, str. 101.

³²² Supek, Ivan: *Religija i filozofija*, str. 147.

³²³ Žmegač, Viktor: *Europa x10*, str. 27.

kontinenta, koji je u težnji za univerzalnim modernizmom odigrao ključnu ulogu u svjetskim razmjerima.³²⁴

Povjesničari su danas suglasni u tome da je epoha prosvjetiteljstva, poslije prvih prijelomnih zbivanja u šesnaestom i sedamnaestom stoljeću, stvorila mikroepohu opće moderne kojoj pripada i naše stoljeće.³²⁵ Prosvjetiteljstvo je u istom mah racionalističko i empirističko, u jednakoj je mjeri nasljednikom Descartesa kao i Lockea,³²⁶ a prosvjetitelji su isticali kako samovolju vjerskog morala treba zamijeniti razumijevanjem zakona prirode.³²⁷

Slijedom toga, prosvjetiteljstvo je promicalo ideju svjetskog mira, koju su prvi zagovarali humanisti 15. stoljeća,³²⁸ stoga nije slučajno da je svoj vrhunac imalo u liku i opusu Immanuela Kanta, autora djela *O vječnom miru*.³²⁹ Sukob napredne građanske misli, filozofske i znanstvene, sa starom dogmatskom i mitološkom skolastikom, koja je imala čvrste teološke okvire i opirala se svakom slobodnijem i kritičkijem razmišljanju i istraživanju, doživio je stoga u francuskom 18. stoljeću svoj vrhunac.³³⁰

Glavna ideja prosvjetiteljstva bila je utemeljiti društvo na razumu te preispitati sve ideje proizašle iz tradicije i vjere. Prosvjetiteljstvo je zato promoviralo znanost i skepticizam kao suprotnost praznovjerju i netoleranciji. Zahvaljujući prosvjetiteljstvu danas postoji sekularni humanizam, životni stav prema kojem se moral i donošenje odluka temelje na ljudskom razumu, društvenoj pravdi i naturalizmu, a ne na religijskim dogmama i supernaturalizmu.³³¹

Šireći obrazovanje i približavajući se narodu, prosvjetiteljstvo biva polugom europskoga razvoja.³³² Iluminizam je dao snažni poticaj otkrivanju i razvijanju

³²⁴ Žmegač, Viktor: *Europa x10*, str. 27.

³²⁵ Na istome mjestu.

³²⁶ Todorov, Tzvetan: *Duh prosvjetiteljstva*, str. 9.

³²⁷ Touraine, Alain: *Kritika modernosti*, str. 22.

³²⁸ Supek, Ivan: *Trinitas*, str. 308.

³²⁹ Ravlić, Slaven: *Prosvjetiteljstvo i enciklopedija: dva prosvjetiteljstva i dvije enciklopedije*, Vol. 7, No. 2, str. 35.

³³⁰ Vranicki, Predrag: *Filozofija historije. Historijski pregled. Druga knjiga*, str. 3.

³³¹ Hrupec, Dario: *Protiv nadnaravnoga*, str. 17.

³³² Supek, Ivan: *Religija i filozofija*, str. 150. Pionir širenja prosvjetiteljskih ideja na našim prostorima bio je biskup Maksimilijan Vrhovac koji je 1794. osnovao u Zagrebu tiskaru, bolnicu i prostran park s jezerima, a bit će optužen zbog simpatija za Francusku revoluciju i veza s masonstvom. Čak su i ilirci isticali ideju naroda protiv feudalizma ili aristokracije, a ta ideja bila je duboko demokratska, tako da se ne može izjednačiti s nacionalizmima 20. stoljeća, uglavnom totalitarnog karaktera (Supek, Ivan:

modernog individuuma. Radi zaštite individuuma bile su povučene jasne granice državne i crkvene vlasti, a od svakog se pojedinca zahtijevalo da aktivno sudjeluje u oblikovanju građanskog društva i svoja individualna prava upotrijebi u korist cjeline društva. Iako je u tom diskursu neposredno sudjelovala samo malobrojna intelektualna elita, intelektualni zahtjevi prosvjetiteljstva implicirali su univerzalističke namjere koje su se načelno odnosile na sve ljude. Diskurs o samosvojnomoj individuumu pokazao je više ili manje neposredne socijalnopolitičke posljedice posvuda, gdje je, kao u Francuskoj, emancipirano građanstvo socijalno i politički pobijedilo tradicionalne snage.³³³

Tamo gdje nije došlo ni do kakvog političkog preokreta, kao u Njemačkoj i Engleskoj, prosvjetiteljski individualizam i sve izraženija individualizacija igrali su još uvijek određenu ulogu, s jedne strane, u sekularizaciji društva u 18. stoljeću, s druge strane, u reformnim pokretima apsolutističke države.³³⁴ Kao kulturno-povijesno razdoblje prosvjetiteljstvo je obilježeno usponom *građanstva*, pospješnog gospodarskim razvojem. Dok se u Engleskoj probila ustavna monarhija, na kontinentu nastaje «prosvjetljeni apsolutizam» prema načelu: «Ništa po narodu, sve za narod», a u Francuskoj revoluciji pokušavaju se ostvariti nove ideje o državi i pravima njezinih građana.³³⁵ Dakle, francuski prosvjetitelji bili su idejni predstavnici građanske klase.³³⁶

Prosvjetiteljski mislitelji u Europi, ali i u Americi, bili su najveći zagovornici čovjekove autonomije, dobrote i usavršavanja te napretka. Immanuel Kant poistovjetio je prosvjetiteljstvo s ljudskom autonomijom, sa sposobnošću samostalnog korištenja vlastitog razuma.³³⁷ U doba prosvjetiteljstva odbacuju se postojeće strukture prava, vlasti i društvenih povlastica te dolazi do nove organizacije društva i države na temelju osobne i političke jednakosti. Francusko je

Religija i filozofija, str. 150.). Usprkos Vrhovcu, prema Simonitiju, pravo i široko prihvaćeno prosvjetiteljstvo, koje se zalagalo za slobodne ljude u slobodnom društvu i postavilo jasne temelje europske slobode, zaobišlo je Istočnu Europu, ali i Balkan, dakle, praktički sve Slavene. Time su još povećani zaostaci Istoka za Zapadom koji se osjećaju i danas (Simoniti, Izток: *Historia magistra mortis*, str. 251.).

³³³ Dulmen, Richard van: *Otkriće individuuma*, str. 105.

³³⁴ Na istome mjestu.

³³⁵ Kunzmann, Burkard, Wiedmann: *Atlas filozofije*, str. 103.

³³⁶ Vranicki, Predrag: *Filozofija historije. Historijski pregled. Druga knjiga*, str. 48.

³³⁷ Koch, Smith: *Samoubojstvo Zapada*, str. 72.

prosvjetiteljstvo bilo izvor i poticaj «opće revolucije» i moderne demokracije.³³⁸ Ubrzo se pretvorilo u strastvenu borbu protiv religije i klerikalizma.³³⁹ Iznesene su radikalne političke ideje rušenja *starog poretka* i uspostavljanja građanskog društva. Prosvjetiteljski mislitelji izvršili su potpunu kritiku teologije i institucionalne crkve (Bayle, Voltaire), despotizma i apsolutizma (Montesquieu) te dali politička načela novoga građanskog poretka (Montesquieu, Rousseau). Ujedinjavala ih je potreba da se skupi, kritički ispita i znanstveno prikaže cjelokupno kulturno nasljeđe. Na taj bi se način mogla stvoriti slobodna građanska javnost i započeti rušenje ideološke dominacije Crkve i apsolutističke vladavine.³⁴⁰ Uz načelo individualizma, prosvjetiteljstvo se temelji na načelu suverenosti, a izvor svekolike snage počiva u narodu. Treće načelo je odvajanje politike od teologije.³⁴¹

Nikada prije nije bilo toliko pouzdanja u ljudski razum kao u drugoj polovici 18. stoljeća. Ako su pjesnik Alexander Pope, esejist Samuel Johnson i filozof David Hume začeli doba prosvjetiteljstva u Velikoj Britaniji, procvat je planuo u Francuskoj, ponajprije što su takvi duhovi kao Voltaire, Montesquieu, Rousseau, Diderot i d'Alembert promicali racionalizam nasuprot staleškim predrasudama i vjerskom misticizmu. U njemačkim zemljama prosvjetiteljstvo će tek razmahati borbeni Lessing, Herder, Schiller i Goethe, a Kantova *Kritika čistog uma* također svjedoči kako se ljudski razum stavljao u prvi plan. Umjesto feudalne privilegiranosti i luteranskog potčinjavanja vjeri ističu se tu univerzalna načela, kakva će otada označiti «svjetskog građanina.»³⁴²

U 18. stoljeću, zapadna Europa svjedočila je postupnome ukidanju stoljećima starih javnih smaknuća i tjelesnog kažnjavanja.³⁴³ Prosvjetiteljstvo je silno utjecalo na kažnjavanje zločina i zločinaca. Reformatori kao što su Cesare Beccaria u Italiji, Jeremy Bentham u Engleskoj i Montesquieu u Francuskoj, pokrenuli su tranziciju od okrutnih, javnih i tjelesnih oblika kažnjavanja prema razvoju zatvorskog kažnjavanja.³⁴⁴

³³⁸ Ravlić, Slaven: *Prosvjetiteljstvo i enciklopedija: dva prosvjetiteljstva i dvije enciklopedije*, Vol. 7, No. 2, str. 36.

³³⁹ Isto, str. 38.

³⁴⁰ Na istome mjestu.

³⁴¹ Todorov, Tzvetan: *Duh prosvjetiteljstva*, str. 14.

³⁴² Supek, Ivan: *Ruđer Bošković. Vizionar u prijelomima filozofije, znanosti i društva*, str. 100.

³⁴³ Roth, Michael P.: *Oko za oko. Globalna povijest zločina i kazne*, str. 115.

³⁴⁴ Isto, str. 114.

Možemo zaključiti kako je povijesna uloga europskoga prosvjetiteljstva prije svega u principima prava na osobnost, pravnoj zaštiti i jednakosti, te u društvenoj i umjetničkoj slobodi.³⁴⁵ Osamnaesto stoljeće ni po čemu nije tako aktualno kao po dostignućima svoje antireligiozne borbe. Upravo je ovo doba dalo sjajnu plejadu mislitelja koji su, bez straha, tražili i poštovali istinu iznad svega.³⁴⁶

17. FRANCUSKA ENCIKLOPEDIJA

Djelo koje je imalo najveću ulogu u povijesti znanosti i prosvjetiteljstva, kao i građanskoj revoluciji u Francuskoj, poznato je pod imenom *Enciklopedija*. Izlazila je od 1751. do 1772. i idejno pripremala političku revoluciju.³⁴⁷ Po mišljenju francuskog povjesničara Le Goffa, na polju filozofije i religije dugi srednji vijek završava nešto kasnije nego što to standardna historiografska podjela opće društvene povijesti nalaže. Završava upravo djelom koje uvodi racionalnu i ateističku misao, modernu znanost i tehnologiju. To djelo bila je francuska *Enciklopedija*.³⁴⁸

U 18. stoljeću kozmopolitske ideje zauzimale su važno mjesto u umjetničkim djelima, a čuvena *Enciklopedija* bila je najvažniji rasadnik političkih ideja i sredstvo za buđenje političke svijesti.³⁴⁹ Izdaje je krug oko Diderota, d'Alemberta, La Mettriea, Helvetiusa, Holbacha i Buffona te postaje biblijom francuskih revolucionara.³⁵⁰ Diderot kao glavni urednik tog epohalnog i voluminoznog djela, kako po opsegu tako po književnom te nadasve kulturno-povijesnom značenju, isticao je jedinstvenu ulogu ljudske vrste u osmišljavanju života: «Prisutnost čovjeka daje smisao svemu što postoji».³⁵¹ Diderot je bio jedan od najplodnijih i najsvestranijih pisaca 18. stoljeća, a *Enciklopedija* bijaše intelektualno i povijesno važna jer je utjelovljavala novi stav prema znanju koji je iz Engleske u Francusku donio Voltaire, znanstveni pristup koji je Francisa Bacona i Isaaca Newtona smatrao svojim pretečama, povezan s filozofskim pristupom koji se ugledao u Johna Lockeja. Enciklopedija je iznijela koncepciju znanja

³⁴⁵ Žmagač, Viktor: *Filozof igra nogomet*, str. 37.

³⁴⁶ Smailagić, N., iz pogovora u: Holbah, P: *Razgolićeno hrišćanstvo*, str. 138.

³⁴⁷ Bazala, Vladimir: *Pregled povijesti znanosti*, str. 129.

³⁴⁸ Le Goff, Jacques: *Treba li povijest zaista dijeliti na razdoblja?*, str. 99.

³⁴⁹ Briggs, Burke: *Socijalna povijest medija*, str. 100.

³⁵⁰ Supek, Ivan: *Spoznaja*, str. 82.

³⁵¹ Koch, Smith: *Samoubojstvo Zapada*, str. 73.

i učenja koja će postati jedna od vodećih karakteristika modernog doba.³⁵² Diderot je bio enciklopedist u dvostrukom smislu. Bio je pojedinac enciklopedijskog znanja i interesa te urednik najutjecajnije enciklopedije na svijetu.³⁵³

«Pohitajmo da filozofiju učinimo bliskom narodu, ako hoćemo da ga filozofi vode i približimo narod filozofima», pisao je Diderot. Upravo iz te težnje rođena je *Enciklopedija*, najveći zbornik znanja svog vremena, čija je uloga u rušenju dogmi, zablude i predrasuda *ancient regimea* i u pripremanju za novi svijet bila neprocjenjiva.³⁵⁴ Isto tako, *Enciklopedija* je bila važna intervencija u uspostavi europskog civilnog društva u kojemu su slobodna rasprava, dijalog, tolerancija i pitanja kulturnih prava postala hitna.³⁵⁵ *Enciklopedija* je postala usko povezana s usponom moderne, s pretpostavkama o javnom karakteru znanja i poželjnosti slobodne intelektualne i političke razmjene koje su postale razlikujuća obilježja europskog prosvjetiteljstva.³⁵⁶

Kada je Pariz uskoro postao poprište najžešćeg sukoba između protagonista prosvjetiteljstva i *starog režima*, veliki odjek *Enciklopedije* u cijeloj Europi pokrenuo je konzervativne duhove u protunapad. Crkvena hijerarhija je progurala 1757. zakon smrtne kazne za autora i nakladnika koji nešto objavljuju protiv religije i feudalnog poretka. Kao što je d'Alembert primijetio, enciklopedisti su postali zavjerenici koji se sastaju i govore na zakamufliran način jer jedino se tako moglo izbjeći cenzuri.³⁵⁷ Osim Diderota i d'Alemberta, *Enciklopediji* su veliki doprinos dali i Voltaire, Rousseau, Montesquieu te mnogi drugi ljudi posvećeni promociji racionalizma, nove znanosti, tolerancije i humanizma.³⁵⁸ Valja svakako istaknuti i Condorceta.

Enciklopedija postupno mijenja mišljenje 18. stoljeća kako u Francuskoj, tako i u cijeloj Europi, postavši najveće oružje protiv feudalizma i mistike.³⁵⁹ To je djelo revidiralo cijelu kulturnu tradiciju i utemeljilo novu građansku kulturu,³⁶⁰ rušilo konzervativne predrasude i promicalo nove nazore. Diderot je poticao antiklerikalne i

³⁵² Magee, Bryan: *Povijest filozofije*, str. 124.

³⁵³ Isto, str. 125.

³⁵⁴ Popov, Čedomir: *Građanska Evropa. Prva knjiga*, str. 39.

³⁵⁵ Ravlić, Slaven: *Prosvjetiteljstvo i enciklopedija: dva prosvjetiteljstva i dvije enciklopedije*, Vol. 7, No. 2, str. 47.

³⁵⁶ Isto, str. 52.

³⁵⁷ Supek, Ivan: *Ruđer Bošković. Vizionar u prijelomima filozofije, znanosti i društva*, str. 155.

³⁵⁸ Magee, Bryan: *Povijest filozofije*, str. 125.

³⁵⁹ Supek, Ivan: *Religija i filozofija*, str. 147.

³⁶⁰ Pejović, Danilo: *Francuska prosvjetiteljska filozofija*, str. 13.

materijalističke struje, a njegove su ideje o promjenjivim biološkim vrstama i društvenom ugovoru (prije Rousseaua), o moći razuma i socijalnom progresu postale ideologija trećeg staleža u borbi protiv feudalizma,³⁶¹ pa je objavljivanje *Enciklopedije* bio jedan od najvažnijih uzroka koji je djelovao na izbijanje revolucije.³⁶²

Osim Francuske revolucije, utjecaj *Enciklopedije* bio je značajan i na mnogim drugim poljima ljudskoga stvaralaštva. Sva buduća znanost, kako humanistička tako i prirodna, mogla je izume i slutnje 18. stoljeća od tada samo naslijediti i razvijati jer je u njezinim svescima zauvijek zaleđen duh te druge europske renesanse, ali također i duh laičke i prosvjetiteljske Europe koja je po prvi put odletjela iznad oblaka i koja je pokušala svoju cjelovitost sagledati iz kategorija mnogo složenijih od onih prethodnih monolitnih i monoloških.³⁶³

Možemo zaključiti kako je točna ocjena da su francuski enciklopedisti izložili bespoštednoj kritici dotadašnje duhovno i političko stanje te priredili intelektualne temelje za američku političku revoluciju te, što je za našu temu značajnije, da je *Enciklopedija* bila intelektualni uvod u Francusku revoluciju.³⁶⁴ Godine 1780. prestaje njezino tiskanje i time je racionalna kritika *ancient regimea* i starih ideja u Francuskoj dovedena do kraja. Trebalo je proći još par godina da ta filozofska revolucija prijeđe u političku revoluciju.³⁶⁵ Riječ *civilizacija* dolazi od latinske riječi *civilis*, što bi značilo građanski i od *civilitas*, što bi značilo uljudnost. Posebice kod francuskih enciklopedista značila je neku vrstu prosvjetiteljske antiteze feudalnoj baštini srednjega vijeka, dakle, građansku kulturu u nastajanju, a očitovala se u običajima i moralu svojega povijesnog razdoblja. Tako je civilizacija francuskih enciklopedista dobila značenja građanske kulture,³⁶⁶ a francuski enciklopedisti i njihov otpor prema nasilju i lomačama za ljude i knjige, zatim Kantova etika i temeljna načela Revolucije, razdoblje je u kojemu riječ *prosvjetiteljstvo* stječe puno značenje.³⁶⁷

³⁶¹ Supek, Ivan: *Ruđer Bošković. Vizionar u prijelomima filozofije, znanosti i društva*, str. 143.

³⁶² Vranicki, Predrag: *Filozofija historije. Historijski pregled. Druga knjiga*, str. 94.

³⁶³ Prosperov-Novak, Slobodan: *Pričaj mi o Europi*, str. 171.

³⁶⁴ Ravlić, Slaven: *Prosvjetiteljstvo i enciklopedija: dva prosvjetiteljstva i dvije enciklopedije*, Vol. 7, No. 2, str. 46.

³⁶⁵ Korać, Veljko, iz predgovora *Kritike čistoga uma*, Kant, Immanuel, str. V.

³⁶⁶ Bazala, Vladimir: *Pregled povijesti znanosti*, str. 3.

³⁶⁷ Žmegač, Viktor: *Prošlost i budućnost 20. stoljeća. Kulturološke teme epohe*, str. 202.

18. EPOHALNA PROMJENA U SVJETONAZORU

Za srednjovjekovni duhovni imaginarij nauk prošlosti bio je nedodirljiv, a istina neposrednog iskustva nije se cijenila. Preokret se naslućivao u renesansi, a kulminirao u 17. i 18. stoljeću, u epohi utemeljenja europskog kulturnog modernizma, odnosno novodobne povijesne moderne, koja je kasnije postala razvojni model cijeloga svijeta. Predstavници novovjekovnog shvaćanja znanosti, racionalisti i empiristi, poput Francisa Bacona, Galileia, Leibniza i Newtona bili su suglasni u tome da o spoznaji ne može odlučivati tradicija nego samo autonomno polazište.³⁶⁸

Tijekom 17. stoljeća u Engleskoj, Nizozemskoj i Francuskoj rađa se nova filozofija i razbuktava znanost. Ustaje se protiv tutorstva crkve, odbacuju se crkvene dogme. Renesansni duh po kojem su čovjek i ovozemaljski život središte interesa, u engleskom empirizmu i francuskom racionalizmu razvija se dalje do krajnjih konzekvenci, da bi tijekom 18. stoljeća s prosvjetiteljstvom čovjek i priroda postali opet tema stoljeća. Čisti zdravi um širi svoju svjetlost snažno, jer je opet čovjek postao središte, bit i svrha svijeta. Nova filozofija, znanost i umjetnost bune se protiv zatečenog svjetonazora.³⁶⁹ Što se povijesne znanosti tiče, Gianbattista Vico u svojem glavnom spisu *Načela Nove znanosti*, stavljajući čovjeka u središte društvenih događaja, dolazi do antropocentrične vizije svjetske povijesti.³⁷⁰

U Nizozemskoj je građanstvo prvi put izvršilo uspješnu revoluciju te će kroz 17. i 18. stoljeće biti primjer ostalim progresivnim težnjama i borbama europskog građanstva.³⁷¹ Jürgen Habermas tvrdi da je 18. stoljeće bilo ključno razdoblje za uspon racionalne i kritičke rasprave koja se odvijala unutar liberalno-građanske sfere.³⁷²

Europska revolucionarna građanska misao je preko racionalizma i empirizma završavala uglavnom u materijalizmu, koji je u djelu francuskog prosvjetiteljstva poprimio svoje najradikalnije oblike u vidu Lamettrija, Helvetiusa, Diderota te poglavito Holbacha.³⁷³ Osnovna teorijska usmjerenost mislitelja 17. i 18. stoljeća, od Hobbesa i Spinoze do Lockea i Rousseaua, jest da teorijski osmišljavaju borbu novih

³⁶⁸ Žmegač, Viktor: *Europa x10*, str. 76.

³⁶⁹ Simonić, Ante: *Civilizacijske razmeđe znanja. Misterije kulture tijekom povijesti*, knjiga II., str. 605.

³⁷⁰ Šuran, Fulvio: *Giambattista Vico i «Nova znanost»*, str. 52.

³⁷¹ Vranicki, Predrag: *Filozofija historije. Historijski pregled, Prva knjiga* str. 108.

³⁷² Briggs, Burke: *Socijalna povijest medija*, str. 75.

³⁷³ Vranicki, Predrag: *Filozofija historije. Historijski pregled. Prva knjiga*, str. 205.

društvenih snaga europskog građanstva protiv feudalnih društvenih odnosa.³⁷⁴ S idejom humaniteta i tolerancije kroz ta dva stoljeća razvija se i prosvjetiteljski shvaćen kozmopolitizam, koji se nastavlja u Francuskoj revoluciji uz ideje slobode, jednakosti i bratstva.³⁷⁵ Racionalistički stavovi prosvjetitelja postali su popularni među sve širim slojem obrazovanih ljudi. U Francuskoj je ovaj pokret imao posebice borben antikršćanski naboj. Diderot, Voltaire, d'Alembert i ostali su kršćanstvo obasipali porugom. Ne možemo se oteti dojmu kako spomenuti napadi gotovo isprovociraju nastajanje Francuske revolucije zato jer su potpirivanjem revolucioniziranja buržoazije neposredno pridonijeli slamanju feudalnog poretka.³⁷⁶

Prosvjetiteljski su književnici pisali i razmišljali unutar sustava u kojem je cenzura još bila na snazi. Budući da je časopisima bilo zabranjeno baviti se političkim temama, usmena kultura kavana stekla je političku važnost, kao i kultura salona.³⁷⁷ Uglavnom počinjući s renesansom, nastao je u Europi čisto filozofski pokret koji se brzo oslobodio religije. Hobbes i Locke u Engleskoj, bili su glavni mislitelji koji su u 17. stoljeću odvojili filozofiju od religije. Njihov je utjecaj u idućem stoljeću bio velik i na francusku filozofiju, koja će preuzeti njihovu buktinju u pravcu demokracije i laicizacije mišljenja. Glavna briga Voltairea, Rousseaua i enciklopedista je vladavina naroda, kraj samovolje i sloboda po sebi.³⁷⁸ Možemo kazati kako gotovo čitavo 18. stoljeće predstavlja duboke krize feudalno-apsolutističkog uređenja, pogotovo u Francuskoj,³⁷⁹ koja je od sredine intenzivno nošena socijalnim, filozofskim i znanstvenim težnjama te nezadovoljstvo s postojećim kraljevskim, feudalnim i crkvenim poretkom raste do žestokih sukoba.³⁸⁰ Stoga je u Parizu započet i dovršen pothvat koji je u kulturnoj povijesti Europe osamnaestog stoljeća jedinstven.³⁸¹

Francuska je bila rasadnik naprednih i revolucionarnih ideja te je svojim brojnim slobodnim misliteljima udarila pečat čitavoj Europi. Nalazila se pred velikim prevratom, a teorija društvenog ugovora, najmisao nije rezrađena kod Rousseaua, bila je jedna od niti vodilja u borbi trećeg staleža protiv feudalnog anakronizma.³⁸² U

³⁷⁴ Vranicki, Predrag: *Filozofija historije. Historijski pregled. Prva knjiga*, str. 114.

³⁷⁵ Filipović, Vladimir (ur.): *Filozofijski rječnik*, str. 181.

³⁷⁶ Simonić, Ante: *Civilizacijske razmeđe znanja. Misterije kulture tijekom povijesti*, knjiga II., str. 610.

³⁷⁷ Briggs, Burke: *Socijalna povijest medija*, str. 99.

³⁷⁸ Bercis, Pierre: *Osloboditi prava čovjeka*, str. 39.

³⁷⁹ Popov, Čedomir: *Građanska Evropa. Prva knjiga*, str. 63.

³⁸⁰ Supek, Ivan: *Ruđer Bošković. Vizionar u prijelomima filozofije, znanosti i društva*, str. 48.

³⁸¹ Žmegač, Viktor: *Europa x10*, str. 38.

³⁸² Vranicki, Predrag: *Filozofija historije. Historijski pregled. Prva knjiga*, str. 140.

stoljeću iluminizma Francuska je bila poprište na kojem se odvijala borba između feudalnog i građanskog društva. Plemići su bili besposleni i nekorisni privilegirani sloj francuskog društva, a sloboda i prava bili su isključivo namijenjeni ovom parazitkom sloju. Apsolutna monarhija je surovom rukom tiranina sprječavala pobune i prosvjede, gušila je slobodu, spaljivala pobunjeničke spise i zatvarala progresivne mislitelje u tamnice.³⁸³

Posebno mjesto u društvu pripadalo je Crkvi koja je imala na raspolaganju ogromna novčana sredstva, a svećenstvo je bilo prava vojska nezaposlenih.³⁸⁴ Protiv takvog stanja stvari podignulo se građanstvo. Mnogo prije nego što je počela revolucija izrastala je ideologija nove građanske klase koja je kritizirala sve ustanove starog društva koje znamo kao *ancient regime* i zastarjelost njegovih odnosa. U svojoj kritici materijalisti su se oslanjali na dostignuća prirodnih znanosti, koje su sebi krčile put usprkos crkvenim prokletstvima. Rezultati koje su prije postigli Kopernik, Bruno, Galileo i Kepler ozbiljno su rušili crkvene dogme i njezin religijski sustav,³⁸⁵ kao glavnu i jedinu ideologiju feudalnog društva. Tako su prirodne znanosti jačale i položaj građanstva je postajao sve čvršći te će ono ubrzo dati ime jednoj novoj budućoj epohi.

U godinama što su prethodile 1789. dogodio se velik prevrat koji je, više od ijednog drugog, odgovoran za sadašnji europski identitet.³⁸⁶ Osim tehnološke revolucije velikih razmjera najznačajnije promjene koje su zadesile 18. stoljeće ticale su se revolucije društvenih ideja, revolucije kakva nije viđena još od procvata demokracije u antičkoj Ateni. Svim tim društvenim promjenama domovinom je bila Engleska. Zato, premda se čitavo razdoblje i danas s pravom doživljava kao zlatno doba francuskih filozofa i sociologa, sve što se društvenih promjena tiče počelo je na Otoku gdje je, još u posljednjim godinama 17. stoljeća, Locke vrlo inteligentno i prodorno ustvrdio da se ljudi rađaju slobodni. U Lockeovoj perspektivi građanskog društva kao zajednice slobodnih individua nazire se potpuno promijenjeni društveni i politički krajolik Europe. Lockeove ideje najavljivale su doba u kojem će vlade biti iskazom narodne volje, a ne neke metafizičke božanske moći koja je kraljevima jednom za vazda dana i koju nije dopušteno propitivati, a još manje mijenjati. Locke

³⁸³ Smailagić, N., iz pogovora u: Holbah, P: *Razgoličeno hrišćanstvo*, str. 139.

³⁸⁴ Isto, str. 140.

³⁸⁵ Isto, str. 141.

³⁸⁶ Todorov, Tzvetan: *Duh prosvjetiteljstva*, str. 7.

je bio mislitelj engleskog parlamentarizma, ali i najavitelj neugodnih političkih pitanja koja će uskoro doći na europski dnevni red i potpuno izmijeniti društveni život na Kontinentu. Ove su revolucionarne društvene ideje najplodnije tlo pronašle u Francuskoj gdje im je najboljim zagovornikom, uz učenog i britkog Voltairea, postao Charles de Montesquieu, koji je u ranije već spomenutom djelu naslovljenom *Duh zakona* 1748. predložio svojim sunarodnjacima da stvore ustavnu monarhiju po engleskom uzoru i da provedu strogu podjelu parlamentarne, dakle zakonske vlasti od izvršne i sudbene. Cilj države i duh svih zakona prema ovim prosvjetiteljskim filozofima trebao je biti samo jedan, a to je individualna sloboda građana. Voltaire je bio još izravniji pa je rješenje novog društvenog ugovora vidio u stvaranju države mudrih. Maštao je o nekoj vrsti prosvjetiteljskog despotizma koji je ipak ostao samo tlapnjom. Sve ove političke ideje samo je do posljednje konzekvence produbio Rousseau kad je u djelu *Društveni ugovor* zagovarao ideju da se država mora formirati jedino kao volja naroda koji u obnašanju vlasti treba izravno sudjelovati putem svojih predstavnika. Tako je sredinom 18. stoljeća bila pripremljena do tada potpuno nepoznata društvena revolucija. Francuski filozofi, koji su svoje poglede na svijet najbolje iskazali u velikoj *Enciklopediji*, postavili su odrješite i argumentirane zahtjeve o potrebi razdvajanja legislativne, izvršne i sudske vlasti, a zagovarajući suverenitet svakog naroda dali su u ruke ne samo pojedincima nego i malim narodima organon uz pomoć kojega će ovi uskoro zatražiti svoje mjesto pod suncem i na osnovi čega će postaviti zahtjeve za svojom individualnošću i suverennošću.³⁸⁷

Najjasniji znakovi društvenih promjena u 18. stoljeću dogodili su se tek na njegovu kraju, u desetljećima nakon 1780. kada je nastupilo vrijeme revolucija. Bilo je to doba dubokih promjena društvenog krajolika. Tada su ostvarene promjene koje će ostaviti najdublji trag na razvitak Europe sve do našeg vremena.³⁸⁸ Masovna eksplozija intelektualnih, znanstvenih i kulturnih aktivnosti u 18. stoljeću hranila je filozofske ideje. Ovo je razdoblje ponudilo razne ideje o slobodi i demokraciji. Zato je jasno da ako se te ideje dodaju onima o ugovornoj osnovi prava očekivan je rezultat politički prevrat kao što je Francuska revolucija, a povratak na staro više nije bio moguć.³⁸⁹

³⁸⁷ Prosperov-Novak, Slobodan: *Pričaj mi o Europi*, str. 155.

³⁸⁸ Isto, str. 149.

³⁸⁹ Levene, Lesley: *Mislim, dakle jesam*, str. 120.

Stoga duhovno podrijetlo Francuske revolucije treba tražiti u filozofiji koju je građanstvo stvaralo još od 17. stoljeća. Baštinici misli Descartesa, koji je pokazao mogućnost da znanost vlada prirodom, prosvjetitelji, sjajno izlažu principe novog poretka. Nasuprot autoritativnom i asketskom idealu crkve i države 17. stoljeća, filozofski pokret vrši na francusku inteligenciju dubok utjecaj, budeći i zatim razvijajući njezin kritički duh, dajući joj nove ideje.³⁹⁰

19. UVOD U FRANCUSKU REVOLUCIJU

Sudbina svih revolucija je da naprednim zakonodavstvom stvaraju novu konzervativnu klasu.

(W. Durant)³⁹¹

Kad se govori o idejnim osnovama francuske i drugih građanskih revolucija krajem 18. i početkom 19. stoljeća obično se ima u vidu francuska prosvjetiteljska misao.³⁹² Pojam *revolutio* poznat je iz kasne antike. Znači «preobrazbu» i nema političko značenje. Kopernikovim djelom *De revolutionibus orbium caelestium* (1543.) «revolucija» postaje kružno kretanje kojim se ne stvara nešto novo. Pojam dobiva politički sadržaj tek u 17. stoljeću, pogotovo s engleskom Slavnom revolucijom iz 1688., te znači sasvim novo povijesno kretanje u kojem ono staro nepovratno nestaje. S Francuskom revolucijom postaje borbeni pojam koji bitno utječe na povijesne akcije u 19. i 20. stoljeću. U Francuskoj su se zapažala zbivanja koja jednom zauvijek mijenjaju sva područja ljudskoga života, stvaraju inovacije, ali izazivaju i nasilje, masovne nemire i građanski rat.³⁹³

Poznata je koncepcija Jacquesa Godechota koji razdoblje revolucija smješta u vremenske okvire između 1770. i 1850., tumačeći ga borbom za destrukciju feudalnih društveno-ekonomskih odnosno apsolutističkih političkih sustava i za izgradnju liberalnih, građanskih društava i država.³⁹⁴ Uz već navedenu revoluciju u Engleskoj,

³⁹⁰ Soboul, Albert: *Francuska revolucija*, str. 48.

³⁹¹ Simonić, Ante: *Civilizacijske razmeđe znanja. Misterije kulture tijekom povijesti*, knjiga II., str. 656.

³⁹² Popov, Čedomir: *Građanska Evropa. Prva knjiga*, str. 29.

³⁹³ Gross, Mirjana: *Suvremena historiografija: korijeni, postignuća, traganja*, str. 266.

³⁹⁴ Popov, Čedomir: *Građanska Evropa. Prva knjiga*, str. 10.

Francuskoj revoluciji prethodila je i revolucija u Nizozemskoj (16. st.).³⁹⁵ Valja istaknuti kako je Nizozemska provedbom građanske revolucije ostvarila mnoge građanske slobode pa tako i vjersku toleranciju.³⁹⁶

Sudjelovanje puka u Francuskoj revoluciji bilo je istovremeno uzrok i posljedica uključivanja medija. U Dobu razuma francuska je vlast uvidjela da je javno mnijenje entitet koji se ne može zanemariti, a revolucija se može opisati kao nastavak prosvjetiteljstva drugim sredstvima. Pozivanje na «razum» i na «prava čovjeka» koja su se smatrala univerzalnima, nadovezalo se na prosvjetiteljsku misao.³⁹⁷ Prosvjetiteljstvo je bilo najgrađanskiji politički pokret Novoga vijeka, a kao kulturni i misaoni pothvat, u Francuskoj odgovara teoretskoj pripremi građanske klase za stupanje na vlast. Građanstvo je u apsolutnoj monarhiji imalo društveni položaj trećeg staleža, bilo je u opreci prema prvom (svećenstvo) i drugom (plemstvo) privilegiranom staležu. No, treći je stalež pored građanstva u užem smislu obuhvatio i svu ostalu društvenu masu, dakle, osim uskoga sloja privilegiranih, cijeli francuski narod. Potpuno historijski, prosvjetiteljstvo je nastupilo kao reakcija na vladavinu Kralja Sunca Luja XIV., poslije njegove smrti 1715. Za vrijeme njegove duge vladavine koja je bila započela još 1643., Francuska je teškom mukom postignula izvanjski sjaj, pa je u početku čak ojačala svoj politički položaj, ali je istodobno vodila beskrajne osvajačke ratove koji su progutali ogromna materijalna sredstva, ispraznili državne blagajne i strahovito osiromašili široke slojeve njezina pučanstva.³⁹⁸

Bez obzira na osobu vladara, cijelo je aristokratsko društvo tada već bilo potpuno trulo. Religija je u rukama svećenika postala isključivo sredstvo stjecanja novca; ministarske stolice prodavale su se uz skupu cijenu makar i najgluplijim i najpokvarenijim grofovima; državne uredbe i odluke donošene su pred ćudljivošću vladarevih i ministarskih kurtizana. Javna bijeda mase stanovništva bila je takva da je ovo stanje svakim danom postajalo sve nesnošljivije, pa je građanstvo svojim angažmanima predstavljalo interese cijeloga francuskog naroda.³⁹⁹

Prosvjetiteljstvo je bilo odgovor na takav poredak i po svojim subjektivnim intencijama neposredno nije bilo revolucionarno, jer inače ne bi bilo prosvjetiteljstvo.

³⁹⁵ Kalin, Boris: *Povijest filozofije*, str. 223.

³⁹⁶ Isto, str. 235.

³⁹⁷ Briggs, Burke: *Socijalna povijest medija*, str. 102.

³⁹⁸ Pejović, Danilo: *Francuska prosvjetiteljska filozofija*, str. 10.

³⁹⁹ Isto, str. 11.

Više je bilo nada u svemoć razuma ljudi, koji će uvidjeti nerazumnost *ancient regimea* i preobraziti ga u novi sustav, jer «ljudi ne mogu svjesno biti nerazumni». Ova utopija ostat će zajedničkom značajkom svih prosvjetitelja i njihovih teorija o razumnoj ili prirodnoj vladavini.⁴⁰⁰ Ali kao što će se kasnije pokazati, koncepcija modernosti koju su razvili filozofi prosvjetiteljstva u stanovitom smislu ipak je bila revolucionarna.⁴⁰¹ Zato jer je kraj 18. stoljeća na političkome polju obilježio antimonarhistički pokret, koji je bio presudan za izbijanje Francuske revolucije.⁴⁰² Stoga možemo zaključiti kako su «filozofi» bili «učitelji» revolucije.⁴⁰³ Francuski su prosvjetitelji pripremali najdublju građansku revoluciju i stvarali povijest.⁴⁰⁴ Prosvjetitelji su čvrsto vjerovali u socijalni program, u viziju razumnog poretka na zemlji. Kada je propao *ancient regime* ta je vizija samo čekala raširiti krila, a revolucija joj je pružila šansu. Skončala je, umjesto u kraljevstvu razuma i prirode, u teroru kojemu je slijedila Napoleonova diktatura.⁴⁰⁵

Kao što smo već naglasili, za vladavine Luja XIV. i Luja XV. rasipan život dvora i plemstva uopće truo je, «nerazuman, neprirodan i razuzdan» pa sazrijevaju uvjeti za odlučan obračun što će se uskoro dogoditi u velikoj revoluciji. Prosvjetiteljski je pokret *idejni obračun sa «starim poretkom»*; prosvjetitelji provode duhovnu revoluciju i tako pripremaju društvenu. Oni, međutim, kao što smo kazali, nisu zagovornici oružanog prevrata, jer gaje idealističku vjeru u svemoć uma kao pokretača povijesti pa će po njima prosvijećenošću um prevladati sve oblike nerazumnosti, sva društvena zla i ostvariti prirodno, razumno, najbolje uređenje. Zato u tom smislu prosvjetitelji idejno nisu revolucionari,⁴⁰⁶ a pogotovo ne zagovaraju nasilje.

Vranicki ističe kako revolucija nije sinonim za nasilje, primitivnost i brutalnost, jer je *revolucija* u izvornom, filozofskom smislu riječi uvijek *promjena* određenih društvenih odnosa koji su sputavali daljnji razvitak čovjeka pa je prema tome uvijek značila *proširenje čovjekove slobode*.⁴⁰⁷ Nakon što je prijeđen prag Francuske revolucije, važnost filozofije u politici će nastaviti djelovati. Od tada su slobode postale filozofski i politički stožer oko kojeg se sve okretalo, temelj svih intelektualnih

⁴⁰⁰ Pejović, Danilo: *Francuska prosvjetiteljska filozofija*, str. 11.

⁴⁰¹ Touraine, Alain: *Kritika modernosti*, str. 26.

⁴⁰² Le Goff, Jacques: *Treba li povijest zaista dijeliti na razdoblja?*, str. 100.

⁴⁰³ Bobbio, N: *Liberalizam i demokracija*, str. 89.

⁴⁰⁴ Vranicki, Predrag: *Filozofija historije*, str. 242.

⁴⁰⁵ Gellner, Ernest: *Postmodernizam, razum i religija*, str. 106.

⁴⁰⁶ Kalin, Boris: *Povijest filozofije*, str. 261.

⁴⁰⁷ Vranicki, Predrag: *Filozofija historije. Historijski pregled. Druga knjiga*, str. 188.

konstrukcija,⁴⁰⁸ a Francuska revolucija sadrži u sebi projekt društva koje određuje granice političke demokracije.⁴⁰⁹ U duhu Francuske revolucije i *Deklaracije o pravima čovjeka i građanina* sloboda se sastoji u moći djelovanja po vlastitoj volji do granice na kojoj počinje sloboda drugoga.⁴¹⁰

20. TIJEK REVOLUCIJE

Sloboda , jednakost, bratstvo.

(Rousseau)⁴¹¹

Uoči revolucije cijelo francusko društvo dijelilo se na tri staleža. Položaj *prvog staleža*, svećenstva, proistječe iz izuzetnog položaja crkve u feudalnom društvu. Svećenstvo je držalo u svojim rukama javne i vjerske funkcije, obrazovanje te cenzuru intelektualnog stvaralaštva. *Drugi stalež* činilo je plemstvo. *Treći stalež* snosio je sve državne troškove, a činili su ga svi ostali Francuzi bez ikakvih političkih prava.⁴¹² Najimućniji, najobrazovaniji i najorganiziraniji dio trećeg staleža bilo je građanstvo, dok je seljaštvo bilo najmnogobrojnije.⁴¹³

Revolucija je započela fazom vladavine žirondinaca (1791.-1793.), prešla u jakobinsku diktaturu (1793.-1794.) i zatim u režim Direktorija (1795.-1799.), da bi naposljetku završila vladavinom Napoleona, koji je vojnim udarom 1799. postao prvi konzul, a 1804. car. U tom krugu «revolucija je jela svoju vlastitu djecu». Za vrijeme jakobinske diktature na inicijativu Robespierrea likvidirani su mnogi revolucionari, a kad je srušena diktatura, pogubljen je i sam Robespierre, 28. srpnja 1794.⁴¹⁴

Mirjana Gross podijelila je revoluciju na tri faze. U revoluciji «slobode» ili «buržoaskoj» revoluciji od 1789. do 1792. najznačajniji su sljedeći događaji: elita svih triju staleža proglašava se Narodnom skupštinom i daje obrazac reprezentativnoj, parlamentarnoj demokraciji (17. lipnja 1789.), Narodna skupština stvara zaključke kojima ruši feudalni sustav (4. kolovoza 1789.), a donosi se *Deklaracija o pravima*

⁴⁰⁸ Bercis, Pierre: *Osloboditi prava čovjeka*, str. 40.

⁴⁰⁹ Isto, str. 58.

⁴¹⁰ Isto, str. 60.

⁴¹¹ Magee, Bryan: *Povijest filozofije*, str. 129.

⁴¹² Popov, Čedomir: *Građanska Evropa. Prva knjiga*, str. 67.

⁴¹³ Isto, str. 68.

⁴¹⁴ *Povijest svijeta*, 3. dio, str. 543.

čovjeka i građanina (26. kolovoza 1789.) te ustav (3. rujna 1791). Druga faza, nazvana revolucijom «jednakosti» ili «demokracije», počinje padom monarhije (10. kolovoza 1792.) i traje do pada jakobinske diktature (27. srpnja 1794.) i to je doba radikalizacije tijekom revolucije. Treća faza traje do Bonaparteova državnog udara (9. studenoga 1799.).⁴¹⁵

Uoči 200. godišnjice Francuske revolucije F. Furet i D. Richet obogaćuju polemike o tom značajnom povijesnom događaju. Oni iznose mišljenje kako je prava revolucija počela stvaranjem prosvjetiteljske elite buržoazije i plemstva koja je počela modernizaciju s programom političkog liberalizma, građanske jednakosti i buržoaskog vlasništva.⁴¹⁶ Francuska revolucija ne smije se smatrati odvojenim i zatvorenim događajem, nego političkim potpisom gospodarskih i psiholoških činjenica koje su se stoljećima gomilale. Gledano tako, možemo se zapitati je li započela još 1543., kad je Kopernik objavio knjigu *O gibanju nebeskih tijela*, jer je tada započeo suton bogova i oslobođenje čovjeka. Bačen na ovu neznatnu Zemlju, ne više središte Svemira nego slučajnost, prisiljen shvatiti kako je čovječanstvo tek međuigra u biologiji, biologija međuigra u geologiji, a geologija međuigra u astronomiji, čovjek je mogao samo probijati se i razmišljati sam o sebi. Misao se oslobodila, opstala je neograničena i probijala je svoj put iz praznovjerja i propovjedništva, do trenutka kad će cijelo razdoblje dobiti ime po jednom piscu, a Voltaire će moći reći: «Nemam žezlo, ali imam pero».⁴¹⁷ Tiskana je građa odigrala važnu ulogu u Francuskoj revoluciji, koja je i počela s pozivima na slobodu tiska. Neposredno pred revoluciju došlo je do erupcije novih publikacija. Ipak, moć tiska ne valja precijeniti, jer u to vrijeme većina Francuza nije znala čitati.⁴¹⁸

Odmjeravanje snaga između Narodne skupštine i «starog režima» koji su predstavljali kralj i plemstvo završilo je pobjedom građanstva i pretvorilo se u revoluciju kad su francuske narodne mase ustale protiv apsolutizma (juriš na Bastilleu 14. srpnja 1789.) i protiv feudalnog poretka na selu (seljačke bune u cijeloj Francuskoj). U tijeku dvogodišnje djelatnosti, koja se završila donošenjem Ustava od 1791. pokušala je Narodna skupština, nakon što je zbacila stari poredak, udariti temelje nove, građansko-demokratske države. «Stari režim» oboren je prilično brzo.

⁴¹⁵ Gross, Mirjana: *Suvremena historiografija: korijeni, postignuća, traganja*, str. 267.

⁴¹⁶ Isto, str. 269.

⁴¹⁷ Durant, Will: *Najveći umovi i ideje svih vremena*, str. 122.

⁴¹⁸ Briggs, Burke: *Socijalna povijest medija*, str. 103.

Dana 4. kolovoza 1789. donijela je Narodna skupština odluku o ukidanju feudalnog sustava i desetine. Ubrzo je razvlašćena katolička crkva kao aristokratsko-društvena korporacija. Izgradnja nove države temeljila se na *Deklaraciji o pravima čovjeka i građanina* od 26. kolovoza 1789., koja je nadmašila američki uzor utoliko što su u njoj bila utvrđena čovjekova prava i kao čovjeka i kao građanina. U ustavu od rujna 1791. Narodna skupština je ostvarila revolucionarni princip po kojemu narodu pripada ustavotvorna vlast. Nova se država, dakle, trebala zasnivati na načelima narodnog suvereniteta, jednakosti pred zakonom i slobode svih građana, a kralj je postao samo službenik naroda.⁴¹⁹

Povijesno značenje francuskog ustava iz 1791. koje se odrazilo izvan Francuske je u tome što je utjecao na liberalno-demokratske ustavotvorne pokrete europske buržoazije u idućem stoljeću. Međutim, u samoj Francuskoj ustav nije uspio stabilizirati prilike. Proces revolucije, započet u ljeto 1789., nije se zadržao u okvirima postavljenim Konstitucijom, nego se nastavio i u sljedećih je nekoliko godina i prošao kroz više faza, obilježenih vanjskopolitičkim opterećenjima i unutarnjim stranačkim borbama, sve dok ga nije zaustavio Napoleonov državni udar u jesen 1799. Za prvu fazu, od 1791. do 1793., karakteristično je neprestano pomicanje težišta političkih pokretačkih snaga od umjerenog građanskog centra (*fejani*, *žirondinci*) do radikalno-demokratske ljevice (*jakobinci*), koja se oslanjala na pariške narodne mase. Pojedine etape te faze bile su objava rata Austriji (travanj 1792.), ukidanje monarhije i izbor republikanskog Narodnog konventa (rujan 1792.) i pogubljenje kralja u siječnju 1793. Kad su nakon toga vojni porazi, glad, inflacija i rojalističke seljačke pobune počeli ugrožavati Revoluciju, preuzeli su ljeti 1793. državnu vlast u svoje ruke jakobinci pod vodstvom Robespierrea. Započelo je razdoblje *Dantonova terora* (od 1793. do 1794.). Pozivajući se na opću volju, uz pomoć trupa odanih režimu i revolucionarnih sudova, vodio je Odbor javnog spasa, koji je imao diktatorske ovlasti, nesmiljenu i sve krvaviju borbu protiv rojalista i umjerenih republikanaca.⁴²⁰ Kršćanstvo je bilo zamijenjeno kultom Razuma, uvedeno je novo računanje vremena (revolucionarni kalendar). Kad se teror okrenuo protiv desnog i lijevog krila samih jakobinaca (te je osuđen i giljotiniran Danton), jedna skupina ugroženih članova Konventa srušila je i pogubila u srpnju 1794. Robespierrea i njegove pristalice. Reagirajući na ideološki i

⁴¹⁹ *Povijest svijeta*, 3. dio, str. 544.

⁴²⁰ Na istome mjestu.

fizički teror Odbora javnog spasa, i zbog očite iscrpljenosti svojeg revolucionarnog poleta, donijela je Francuska, u ljeto 1795., novi ustav, sa slabom izvršnom vlašću Direktorija i s dvodomnom zakonodavnom skupštinom koja se birala na temelju određenog cenzusa. Pod četverogodišnjom vladavinom Direktorija zacrtali su se obrisi klasnog građanskog društva.⁴²¹

Prosvjetiteljski krik za osobnom slobodom bilo je lako pridjenuti ideji o nacionalnoj samobitnosti malih naroda. Francuska revolucija pokrenula je potpuno u duhu prosvjetiteljstva ideju o jednakosti i slobodi svih ljudi. Jedan od najznačajnijih događaja tijekom Francuske revolucije svakako je bilo razaranje Bastille (14. srpnja 1789.), simbola kraljeve vlasti, zloglasne pariške tamnice.⁴²² Nakon toga, francuski revolucionari su pogubili kralja, podijelili zemlju seljacima, proglasili prava čovjeka, ukinuli plemićke povlastice i zaratili se s čitavom Europom.⁴²³

Po mišljenju Popova, Napoleonovo carstvo (1799.-1815.), koje je uslijedilo nakon revolucije, ne može se gledati kao kontrarevolucija. Jer njegovo uvođenje ne samo da nije ugrozilo najbitnije tekovine revolucije (ukidanje svih feudalnih prava i privilegija, pravna jednakost građana, administrativna i ekonomsko-financijska reorganizacija države) već ih je i dodatno učvrstilo. Zato se uvođenje Napoleonove diktature označava kao završetak revolucije i stabiliziranje njezinih najznačajnijih rezultata.⁴²⁴ Stoga je za Europu Napoleonovo doba i dalje epoha širenja vala revolucije. Bez obzira na ekspanzionističke motive francuskog građanstva, koji su stajali iza Napoleonovih osvajanja, neosporna je činjenica da su se tim osvajanjima mnoge tekovine revolucije prenosile i u druge krajeve Europe. Zato ima istine u poetskom pretjerivanju Charlesa Peguyja koji kaže: «Ne treba vjerovati Napoleonu kad tvrdi da je osnovao veliko Carstvo. On je, u stvari, propagirao slobode.» Jer, Napoleonovi ratovi su višestruko ubrzali i umnožili cirkulaciju ideja Francuske revolucije širom Europe.⁴²⁵

⁴²¹ *Povijest svijeta, 3. dio*, str. 546.

⁴²² Prosperov-Novak, Slobodan: *Pričaj mi o Europi*, str. 156. Pad Bastille označio je trijumf građanske revolucije. Nakon tog francuskog događaja «svjetsko građanstvo, shvaćajući da je kucnuo njegov čas, zadrhta od radosti i nade». Na vijest o padu Bastille po mnogim gradovima Francuske izbile su pobune koje se uglavnom završavaju smjenjivanjem starih aristokratskih uprava (Popov, Čedomir: *Građanska Evropa. Prva knjiga*, str. 77.).

⁴²³ Harari, Yuval Noah: *Sapiens. Kratka povijest čovječanstva*, str. 428.

⁴²⁴ Popov, Čedomir: *Građanska Evropa. Prva knjiga*, str. 217.

⁴²⁵ Isto, str. 218.

Revolucionarna epoha u svijetu nije završena 1799. kao u Francuskoj, već se nastavlja sve do 1815., dakle, do pada Napoleona. Ali ni tada razdoblje građanskih revolucija u Europi i ostalim dijelovima zemaljske kugle neće biti okončano. Na zapadu revolucije će se nastaviti do 1848./1849., da bi posljednje svoje zadatke izvršile 1870./1871., u vrijeme kad su snage jedne nove revolucije (proleterske) već kucale na vrata povijesti, dok će na istoku građanske revolucije započeti kasno i neće biti završene sve do početka 20. stoljeća.⁴²⁶

21. POSLJEDICE REVOLUCIJE

*Svoje filozofsko ostvarenje humanizam postiže s prosvjetiteljstvom, a političko ostvarenje s Francuskom revolucijom.*⁴²⁷

Francuzi su svoju revoluciju, započetu kao obranu od unutarnjih aristokratskih uzurpacija, izveli u veći dio Europe.⁴²⁸ Prodor Napoleonovih armija u nekim europskim zemljama, posebno onima koje su poput Italije, Slovenije ili Hrvatske bile ekonomski zaostale i politički razjedinjene, imao je pozitivnih učinaka u tamošnjem zakonodavstvu i obrazovanju. U tim je sredinama po prvi put građanstvo došlo do stanovitog političkog utjecaja, ukinuta je vjerska isključivost, pri čemu je uvođenje francuskog građanskog zakonika bilo vrlo značajno jer se na krilima starijih dokumenata Francuske revolucije i u tim sredinama afirmiralo individualne slobode, naglasio značaj jednakosti svih građana i svetost privatnog vlasništva. Židovima je vraćeno bestidno oduzeto pravo građanske ravnopravnosti. Na sasvim moderan način u do jučer nazadnim i konzervativnim sredinama počele su se regulirati sve gospodarske grane, uređivati ženidbeni zakoni, povećavati briga o starima i nemoćnima, o ženama i djeci. Posebno je spasonosna bila reforma školskog sustava i uvođenje obveznog školovanja, kao i početak osnovnog obrazovanja za žene. Ideja laičkih država u kojima su poslovi Crkve postali strogo odvojeni od onih državnih, proizvela je presudne rezultate u onim sredinama u koje je doprla Napoleonova vlast.

⁴²⁶ Popov, Čedomir: *Građanska Evropa. Prva knjiga*, str. 218.

⁴²⁷ Morin, Edgar: *Kako misliti Evropu*, str. 71.

⁴²⁸ Prosperov-Novak, Slobodan: *Pričaj mi o Europi*, str. 176.

Premda su neke od ovih reformi nakon Bečkog kongresa iz 1815. bile obustavljene, stavljene *ad acta*, njihov blagotvorni utjecaj ulazio je od tada u europsku aktivu.⁴²⁹

Europskim nacijama i njihovu samosvjesnom građanstvu u vrijeme Napoleonovih osvajanja, a onda i nakon njegova poraza, dva su bila osnovna politička smjera u čijim su se okvirima kretali njihovi politički ciljevi. Prvi je bio *liberalizam* koji je izravno crpio ideje iz načela Francuske revolucije o individualnim slobodama, koji se zalagao za slobodu javnog govora i ispovijedanja vjere, za slobodu udruživanja i koji je podržavao nastanak ustavnih država. Osim liberalnih pogleda na razvitak društva djelovao je na tlu tadašnje Europe i niz skupina koje su se nazivale *demokratskima*, a prvenstveni im je cilj bio nastavak jakobinskih ideja uz pomoć kojih je trebalo izboriti pravo glasa za sve odrasle građane, te u njihovu klasu uključiti sve glasnjiju klasu gradskih proletera.⁴³⁰

Kroz cijelo 19. stoljeće do danas pitanje povijesti i smisla Francuske revolucije predmet je strastvenih sukoba. Francuska se revolucija doživljavala kao najveća prekretnica i oštar prijelom u modernoj povijesti koji ubrzano uništava društvenopolitički sustav «starog režima».⁴³¹ Uništila je plemstvo i osakatila Crkvu.⁴³² Nakon što su 1789. Parižani na juriš zauzeli Bastillu, stari parlament aristokrata i biskupa bačem je u povijesnu ropotarnicu. Narodna skupština proglašava slobodu i jednakost svih građana, a odmah ukida crkvenu desetinu. Deprivilegirana crkva proglašava revolucionare bezbožnicima. Francuska se revolucija neizbježno sukobila s klerom koji je ostao najjači stup feudalnog poretka, unatoč Kristovoj poruci ljudske jednakosti i sućuti za bijedne. Odbacivši prvobitni asketizam i poniznost, papinstvo se nije samo od renesanse odalo užicima i raskoši, nego je usavršilo svoj feudalni ustroj s doživotnim apsolutnim monarhom (papom), kardinalskom svitom i kraljevskim rekvizitima tijarom, mitrama i ornatom. U izrabljivanju kmetova i konfiskaciji imanja izmišljenih ili pravih neprijatelja nije crkva bila drugačija od kraljeva i velikaša, a s vremenom stječe golema bogatstva. Kao što su prelati pomagali svjetovnim gospodarima zatirati seljačke bune, tako će se također suprotstaviti borbi trećeg staleža protiv feudalizma. U tom socijalnom prevratu važnu su ulogu imali francuski

⁴²⁹ Prosperov-Novak, Slobodan: *Pričaj mi o Europi*, str. 182.

⁴³⁰ Isto, str. 184. Više o liberalizmu i demokraciji u odgovarajućim poglavljima.

⁴³¹ Gross, Mirjana: *Suvremena historiografija: korijeni, postignuća, traganja*, str. 267.

⁴³² Zakarija, Fareed: *Budućnost slobode. Liberalna demokracija u zemlji i inozemstvu*, str. 40.

enciklopedisti i drugi europski i američki intelektualci, promičući znanstvene spoznaje i humanistička načela.⁴³³

Pojam «ancient regime» prvi put je formiran 1789. zbog želje za prekidom s nedavnom prošlošću i iščekivanja drugačije budućnosti.⁴³⁴ Za mnoge povjesničare Francuska revolucija ima značenje prekida koji razdvaja staro od novoga i predstavlja kraj epohe feudalizma i apsolutizma te početak doba pravne jednakosti, političkog sudjelovanja i individualnih prava te narodnog suvereniteta i demokracije.⁴³⁵

Pozitivne tekovine Francuske revolucije su svakako odvajanje crkve od države, prava čovjeka i državljana, vladavina prava, učinkovita javna uprava.⁴³⁶ Posljedice koje je iznjedrila donijele su Europi pretkraj 18. i početkom 19. stoljeća politička previranja.⁴³⁷ Još za vrijeme, ali i nakon Francuske revolucije, načela te revolucije - ideje jednakosti, slobode i solidarnosti - brzo su postala zanimljiva širokim masama.⁴³⁸ Američka i Francuska revolucija oduzele su crkvi i feudalcima pravo da svakom čovjeku propišu religiju kao društvenu i životnu obvezu.⁴³⁹

Na samom početku 20. stoljeća Jean Jaurés kaže da «čisto govoreći, nema Francuske revolucije, postoji europska revolucija koja je u Francuskoj dostigla svoj vrhunac». Pola stoljeća kasnije Georges Lefebvre stavio je Francusku revoluciju iz europskog u svjetski okvir, pa je, po njegovome mišljenju, ona jedan od dva epicentra svjetskog revolucionarnog procesa koji se odigravao krajem 18. stoljeća. Drugi epicentar bio je onaj u Sjevernoj Americi. Prema mišljenju Jacquesa Godechota i Roberta Palmera, Francuska revolucija «ne može se promatrati kao posebna, izolirana nacionalna pojava», već je ona «samo epizoda, najznačajnija bez sumnje, jedne velike revolucije koja je potresla cijeli Zapad, kao što je dodirnula i istočni svijet», u tijeku dužeg vremenskog razdoblja.⁴⁴⁰

Edmund Burke bio je jedan od utemeljitelja i pokretača antiracionalističke ideologije. Svojom raspravom *Razmišljanja o Francuskoj revoluciji* ovu je revoluciju i njezino racionalističko idejno podrijetlo podvrgnuo oštroj kritici. Za njega se kriterij

⁴³³ Supek, Ivan: *Religija i filozofija*, str. 149.

⁴³⁴ *Povijest 12*, str. 358.

⁴³⁵ Isto, str. 359.

⁴³⁶ Debeljak, Aleš: *Europa bez Europljana*, str. 89.

⁴³⁷ Levene, Lesley: *Mislim, dakle jesam*, str. 139.

⁴³⁸ Debeljak, Aleš: *Europa bez Europljana*, str. 79.

⁴³⁹ Simoniti, Iztok: *Historia magistra mortis*, str. 228.

⁴⁴⁰ Popov, Čedomir: *Građanska Evropa. Prva knjiga*, str. 16.

istine o čovjeku i društvu mora tražiti u tradiciji i njezinim tisućgodišnjim iskustvima. «Zbog toga je vrhovni zakon opstanka naroda ne revolucionarni racionalizam nego historijski konzervativizam».⁴⁴¹

Prema Habermasu, «revolucija u Francuskoj preko noći je stvorila... ono za što je u Velikoj Britaniji trebalo više od jednog stoljeća neprekidna razvoja; institucije... za kritičku javnu raspravu o političkim pitanjima». Francuski su mediji odigrali ključnu ulogu u razaranju tradicija i pokušaju stvaranja nove političke kulture bez Crkve i kralja.⁴⁴² Manje je poznato da se tijekom Francuske revolucije postupno oblikuje i ljudsko pravo na rad kao «najvažnije ekonomsko ljudsko pravo».⁴⁴³

Ne smije se zanemariti da je Francuska revolucija bila izopačena fanatičnim i nesmiljenim jakobinstvom koje je demokratske ideje pretvorilo u giljotinu.⁴⁴⁴ Međutim, jakobinska vladavina sama je uspjela sasvim uništiti relikte feudalizma koji bi u protivnom preživjeli još desetljećima.⁴⁴⁵ Ovo je značajno ako znamo da je misija građanstva bila ukidanje feudalnog poretka.⁴⁴⁶

Idejni plan Francuske revolucije bio je slobodarski preobražaj državnih struktura u demokratskom duhu, a na društvenom se planu željelo politički osigurati novo građansko društvo.⁴⁴⁷ Francuska revolucija imala je velik utjecaj na političke i društvene prilike u europskim zemljama. Tako je zalaganja za ideje prosvjetiteljstva, slobode, bratstva i jednakosti bilo krajem 18. stoljeća u gotovo svim europskim zemljama. Ideje revolucije širile su se iz Francuske, kao svojeg centra i poticajno djelovale na političku javnost i progresivne snage europskih zemalja. Stizale su u knjigama, novinama, časopisima, kroz umjetnost (kazalište, glazbu, literaturu, slikarstvo), preko privatnih prepiski, usmenim kazivanjem putnika, trgovaca, vojnika i na mnoge druge načine.⁴⁴⁸

Pišući o prosvjetiteljstvu i revoluciji, Hegel kaže da je apsolutna volja htjeti biti slobodan i da je ta sloboda bila u Francuskoj ograničavana mnogim feudalnim privilegijama, kojih se dvor, kler i plemstvo nisu htjeli odreći. Prosvjetiteljstvo je zato u

⁴⁴¹ Popov, Čedomir: *Građanska Evropa. Prva knjiga*, str. 406.

⁴⁴² Briggs, Burke: *Socijalna povijest medija*, str. 105.

⁴⁴³ Baruzzi, Arno: *Uvod u političku filozofiju novog vijeka*, str. 193.

⁴⁴⁴ Supek, Ivan: *Filozofija, znanost i humanizam*, str. 379.

⁴⁴⁵ Hobsbawm, Eric: *Kako promijeniti svijet. Priče o Marxu i marksizmu*, str. 61.

⁴⁴⁶ *Povijest 12*, str. 171.

⁴⁴⁷ *Povijest svijeta*, 3. dio, str. 533.

⁴⁴⁸ Popov, Čedomir: *Građanska Evropa. Prva knjiga*, str. 137.

njima imalo svoje neprijatelje. Govoreći o pitanjima Francuske revolucije i Napoleonovom vremenu, desetak godina nakon Napoleonove okupacije Njemačke i Europe, zaključuje da se on «s golemom moći svojeg karaktera okrenuo potom prema vani, pokorio cijelu Europu i posvuda raširio svoja liberalna uređenja». Francuska revolucija je bila i ostala za Hegela «svjetskohistorijski događaj».⁴⁴⁹

Kada govorimo o posljedicama revolucije ne smijemo zaobići jedno od najznačajnijih djela zakonodavnog rada u doba konzulata. Bio je to *Građanski zakonik* ili *Napoleonov kodeks*, usvojen 11. svibnja 1804., u vrijeme proglašenja Carstva. Idejni tvorac *Kodeksa* bio je doista Napoleon. To je bio zakonski akt koji je službeno uveo sve najvažnije tekovine revolucije. *Kodeks* proglašava nepovredivim osobnu slobodu, slobodu rada, slobodu savjesti i pravo na sreću,⁴⁵⁰ podsjećajući na temeljne političko-pravne ideje Johna Lockeja. Sažeto rečeno, *Kodeks* je označavao prihvaćanje i legalizaciju principa građanskog društva. Drugi dio *Kodeksa* ozakonio je one tekovine revolucije koje su već bile oživotvorene i praktično provedene: likvidaciju feudalnih odnosa, slobodno vlasništvo nad zemljom, prodaju nacionalnih dobara, pravo vlasništva i nasljeđa, slobodu privredne inicijative itd. Iako nije izjednačio žene u pravima s muškarcima, a niti ukinuo ropstvo u kolonijama, Napoleonov *Građanski zakonik* je u svoje vrijeme bio najprogresivniji zakonski akt u Europi i otuda njegov izvanredni odjek u mnogim zemljama.⁴⁵¹ Duh prosvjetiteljstva želio je uništiti ne samo despotizam nego i posredničke mehanizme, kao što je učinila Francuska revolucija. Ta ideja ostala je snažno prisutna u francuskoj ideji republike i u uvjerenju da republika mora biti u prvom redu nositeljica univerzalnih ideala kao što su sloboda, jednakost i bratstvo.⁴⁵²

Iz svega navedenog možemo zaključiti kako su dvije bitne i trajne vrijednosti revolucije svakako *Deklaracija o pravima čovjeka i građanina* (26. kolovoza 1789.) i proglašenje reprezentativne demokracije (17. lipnja 1789).⁴⁵³ Što se suvremene demokracije tiče, ona je jedini politički sustav u kojem pojmovi *lijevo* i *desno* nešto znače, za razliku od primjerice monarhije, tiranije ili diktature. Zato prije 1789. nije bilo rascjepa na desnicu i ljevicu. Liberalni zahtjevi bili su čisto humanistički, ako ne i

⁴⁴⁹ Vranicki, Predrag: *Filozofija historije. Historijski pregled. Prva knjiga*, str. 265.

⁴⁵⁰ Popov, Čedomir: *Građanska Evropa. Prva knjiga*, str. 226.

⁴⁵¹ Isto, str. 227.

⁴⁵² Touraine, Alain: *Kritika modernosti*, str. 21.

⁴⁵³ Gross, Mirjana: *Suvremena historiografija: korijeni, postignuća, traganja*, str. 270.

čisto humani. Naprotiv, od 1789. cijeli je narod, s buržoazijom na čelu, politički tražio priznanje prava čovjeka i građanina protiv feudalaca.⁴⁵⁴ Tako kao pojmovi s političkim značenjem, lijevo i desno ulaze u javni diskurs najprije u Francuskoj, nakon 1789. i prve nacionalne skupštine koja je zamijenila dotadašnje sjednice francuskih staleža. Prostorno grupiranje zastupnika u skupštini podudaralo se s njihovim političkim stavovima: lijevo su bili smješteni republikanci, desno rojalisti. Budući da je vrijedilo mišljenje da su zastupnici predstavnici nacije u cjelini, a ne nekoga posebnog reda, kluba ili regije, termini lijevo i desno pokazali su se najneutrnijima za adresiranje pojedinih grupa zastupnika. S vremenom ovi prostorni termini dobivaju svoja snažna politička značenja i iz Francuske se šire na ostale zemlje, ponajprije putem parlamentarnih debata i političkih stranaka (kontinent) te socijalističkog pokreta (Velika Britanija i SAD). Njihova recepcija u društvenoj znanosti ne mijenja ništa od izvornog značenja. Lijevo i desno su i dalje uglavnom samo etikete kojima se opisuju i klasificiraju ideje, ideologije, pokreti, stranke ili frakcije.⁴⁵⁵

Revolucija je pokrenula slobodarski preobražaj cijelog društva s ciljem zadovoljavanja starih ideala o boljoj budućnosti u demokratski ustrojenim ustavnim državama. Gibanja su nepovratno protresla *ancient regime*, od demokratsko-liberalnog pokreta koji je izrastao iz prosvjetiteljskih ideja, preko želje građanstva da postane politički utjecajna grupacija te javne državne uprave od strane masovnog, znanstvenih i sličnih udruženja te političkih časopisa, do aristokratske opozicije.⁴⁵⁶

Politički filozofi poput Voltairea, Rousseaua i Diderota napadali su pojam «legitimnog» despotizma ili tiranije. Nadahnuli su narod da pita kako to despotizam i tiranija ikad mogu biti legitimni. I tako se nakupio pritisak. Da je postojao bilo koji drugi način da se smiri francuske građane, možda 1789. ne bi došlo do revolucije. No dogodila se, jer kralj i njegovi ministri nisu mogli dovoljno brzo promijeniti svoje shvaćanje vlasti. Na kraju vlast nisu srušili samo literatura i kulturna elita Francuske, kako se dogodilo u Engleskoj i Americi. Običan je puk krenuo u juriš na Bastilleu, a zatim i na kralja i kraljicu u njihovoj palači u Versaillesu. Zbacili su stoljetnu tradiciju i stvorili ne samo novu vlast nego i novo društvo umjesto starog. U razdoblju nakon 1789., zbila se istinska promjena u društvu, ne samo u vlasti. Tu je narod uzeo vlast

⁴⁵⁴ Bercis, Pierre: *Osloboditi prava čovjeka*, str. 113.

⁴⁵⁵ Čular, Goran: Koncept lijevog i desnog u empirijskoj političkoj znanosti: značenje, razumijevanje, struktura, sadržaj, u: *Politička misao: časopis za politologiju*, Vol. 36, No. 1, str. 153.

⁴⁵⁶ Simonić, Ante: *Civilizacijske razmeđe znanja. Misterije kulture tijekom povijesti*, knjiga II., str. 656.

u svoje ruke i sudio dobrim i lošim zakonodavcima za sva buduća vremena. Stvorena je vlast čiju legitimnost ne mogu zaniijekati politički filozofi, osim onih koje su unajmili kraljevi i osvajači kako bi opravdali svoju nepravednu vlast. Stvoren je novi svijet nastanjen muškarcima i ženama koji su svi jednaki i puni nade i energije za budućnost koja za njih nije mogla ne biti svjetlija od prošlosti.⁴⁵⁷

22. CONDORCET

Doći će čas kada će sunce obasjavati na Zemlji samo slobodne ljude i priznavati kao gospodara samo njihov razum, kada će tirani i robovi, popovi i njihovi glupi i hipokritski instrumenti postojati samo u historiji i kazalištima.

(Condorcet)⁴⁵⁸

Condorcet je bio posljednji od francuskih mislitelja, javnih filozofa osamnaestog stoljeća koji su se bavili političkim i društvenim pitanjima svojeg vremena. Voltaire, Montesquieu, d'Alembert, Diderot, Helvetius, Turgot, svi su nestali do 1789. pa je tako Condorcet bio jedini iz njihovih redova koji je doživio Revoluciju.⁴⁵⁹ Condorcet je bio jedini koji je ne samo svojom mišlju i idejama pripremao revoluciju nego je u njoj i aktivno sudjelovao.⁴⁶⁰ Zastupao je ideju neposredne demokracije, a s obzirom da je došao u sukob s jakobincima bio je primoran skrivati se. Baš u tom vremenu završio je svoje najpoznatije djelo *O napretku*.⁴⁶¹

Bio je strastveno posvećen idealu socijalne pravde i dobrobiti drugih. Uz znatan politički rizik, suprotstavljao se kolonijalnoj politici Francuske. Čak je osnovao antirobovlasničku organizaciju *Društvo prijatelja crnaca*, a kad je otišao u ilegalu tijekom Terora, njegovi su argumenti pridonosili ukinuću ropstva od strane Narodne skupštine. Kao liberal i sljedbenik engleskog filozofa Johna Lockeja, Condorcet je vjerovao u prirodna prava čovjeka. Poput svojeg suvremenika Immanuela Kanta tražio je moralne imperativne koji su upravljali strastima, a ne obrnuto. Pridružio se

⁴⁵⁷ Van Doren, Charles: *Povijest znanja*, str. 224.

⁴⁵⁸ Vranicki, Predrag: *Filozofija historije*, str. 238.

⁴⁵⁹ Wilson, Edward O.: *Pomirenje. Jedinostvenost znanja*, str. 23.

⁴⁶⁰ Vranicki, Predrag: *Filozofija historije. Historijski pregled. Druga knjiga*, str. 50.

⁴⁶¹ Isto, str. 51.

Tomu Paineu u stvaranju *Le Republicaina*, revolucionarnog časopisa koji je promovirao ideju progresivne, egalitarističke države. Condorcet je bio erudit gotovo fotografske memorije, za kojeg je znanje bilo blago koje treba neprekidno tražiti, i besplatno dijeliti. Politički je osobno bio potpuni revolucionar, antiklerik i republikanac, odvojivši se od Voltairea i drugih koji bi «uništili oltar, ali sačuvali tron». U društvenim znanostima bio je historicist, vjerujući da se povijest može čitati kako bi se shvatila sadašnjost i predvidjela budućnost. Kao etičar, bio je posvećen ideji jedinstva ljudske rase.⁴⁶²

Nakon pada Robespierrea, Condorcet je postao simbol jedne revolucionarne i republikanske politike, ali različite od Robespierreova republikanskog terora i iracionalnog slavljenja vrhovnog bića.⁴⁶³ Razlike između Robespierrea i Condorceta nisu se ticale samo konkretnih poteza nego su zadirale i u samo poimanje Revolucije. Za Robespierrea je Revolucija stvar vrline, obraćenja srca, apsolutni raskid s prošlošću, religijsko uvjerenje izraženo u kultu Vrhovnog bića. To je obrat koji uspostavlja radikalnu i apstraktnu jednakost, obogotvoruje narod i pojedinca tendencijski apsorbira u državi. Za Condorceta pak Revolucija je slavna epizoda dugotrajnog procesa koje se odvija od početka čovječanstva. Ona je odlučujući dokaz napretka koji je do sada ostvario ljudski rod. Omogućena je postupnim razmahom spekulativnog i praktičkog uma, što je dovelo do slabljenja, a potom i nestanka religioznog duha, čije zadnje trzaje utjelovljuje jakobinski fanatizam i ignorancija. Revolucija je uspostavila jednakost (u pravnom smislu) među ljudima kao apsolutni imperativ, ali stvarne nejednakosti, nejednakosti talenta ili bogatstva, ostaju neizbježne pa čak i neophodne. Njihove posljedice svi moraju podnositi, a ukoliko bi ih se ukinulo na autoritaran način, to bi dovelo do najgoreg mogućeg zla, to jest do ukidanja slobode koja je postignuta po cijenu dugotrajnih napora.⁴⁶⁴ Poput Rousseaua, Condorcet ispituje učenje o društvenom ugovoru, smatra da svi ljudi imaju jednako pravo na prosvjećivanje i na spoznaju svih istina. Zato nijedna vlast koju su sami uspostavili ne može imati pravo da im prikriva bilo koju istinu, a prirodna

⁴⁶² Wilson, Edward O.: *Pomirenje. Jedinstvenost znanja*, str. 25.

⁴⁶³ Vranicki, Predrag: *Filozofija historije. Historijski pregled. Druga knjiga*, str. 51.

⁴⁶⁴ Kalanj, Rade, iz predgovora u: *Nacrt povijesnog prikaza napretka ljudskog roda, O izborima i drugi spisi*, de Condorcet, Marie Jean, str. 12.

sloboda prebiva u pravu da čovjek čini sve što ne šteti pravu drugoga. Posvuda je u Condorcetovim spisima očigledan utjecaj Rousseauovog *Društvenog ugovora*.⁴⁶⁵

Kao što smo rekli, Condorcet se protivio crnačkom ropstvu i nosio epitet «prijatelja crnaca», čemu je posvetio i poseban spis *Razmišljanja o crnačkom ropstvu*. Za razliku od Montesquieua i Voltairea, koji su crnačko ropstvo načelno osuđivali, ali su ga smatrali neizbježnim zlom, on ga prokazuje kao «užasno barbarstvo», kao «zločin u kojemu najjači uvijek porobljuje najslabijega».⁴⁶⁶ Podjednako je žestinom osuđivao potlačenost žena te pisao da su «muškarci posvuda stvorili tlačiteljske zakone protiv žena». Načelo pravde nalaže da se žene ne isključuju iz građanskog prava i, štoviše, da im se omogući izbornost na javne funkcije.⁴⁶⁷

U epohi «trijumfa razuma» konačno se utvrđuju tri velike nade: ukidanje nejednakosti među narodima, napredak jednakosti unutar pojedinih naroda i stvarno usavršavanje čovjeka. Condorcet uopće ne sumnja u ozbiljnost tih nada i vidi ih kao rezultat širenja načela prosvjetiteljstva i Francuske revolucije.⁴⁶⁸

«Prava na kritičko mišljenje ista su ona koja utemeljuju prosvijećeno ispunjavanje prava građanstva», tvrdi Condorcet u svojem spisu *Ogledi o javnom obrazovanju*.⁴⁶⁹ Prema njegovom stajalištu, «dužnost je laičke Republike da *poopći razum*», a to se čini obrazovanjem, informiranjem i jačanjem kritičkog stava kod svih građana. To bi značilo da je težnja za istinom nerazdvojiva od učenja o slobodi. Tako obrazovanje ide zajedno s reaktiviranjem prava građanstva.⁴⁷⁰ «Poopćiti razum» znači osigurati intelektualnu i moralnu slobodu svakog čovjeka, svakog građanina kao individue.⁴⁷¹

Nijedan događaj ne označava bolje kraj prosvjetiteljstva od smrti Condorceta 29. ožujka 1794. Nakon smrti nazvan je prorokom Zakona i Progresu. Zbog svojeg

⁴⁶⁵ Isto, str. 15.

⁴⁶⁶ Isto, str. 16. Individualizam kao ideologija bio je tijesno povezan s liberalizmom i velikim kampanjama humanosti i univerzalne pravde. Primjerice u Engleskoj, s uspješno okončanom borbom za ukidanje trgovine robljem 1807. i samog ropstva 1833. (Koch, Smith: *Samoubojstvo Zapada*, str. 172.).

⁴⁶⁷ Kalanj, Rade, iz predgovora u: *Nacrt povijesnog prikaza napretka ljudskog roda, O izborima i drugi spisi*, de Condorcet, Marie Jean, str. 16.

⁴⁶⁸ Isto, str. 25.

⁴⁶⁹ Pena-Ruiz, Henri: *Što je laičnost?*, str. 161.

⁴⁷⁰ Isto, str. 74.

⁴⁷¹ Isto, str. 161.

nadmoćnog intelekta i vizionarskog političkog vodstva, činilo se da mu je suđeno da u Revoluciji postane francuski Jefferson. Ali dok je stvarao konačni plan prosvjetiteljstva, *Nacrt povijesnog prikaza napretka ljudskog roda* ili skraćeno *O napretku*, postao je odmetnik od zakona, pod prijetnjom smrtne kazne od strane predstavnika cilja kojem je tako vjerno služio. Njegov zločin bio je politički. Proglasili su ga žirondincem, članom frakcije koju su radikalni jakobinci smatrali umjerenom, «prerazumnom».⁴⁷² Dok se skrivao od giljotine u maloj sobi potkrovlja u predgrađima Pariza napisao najoptimističniju knjigu koju je ikada zapisala ljudska ruka, *Nacrt povijesnog prikaza napretka ljudskog roda*. Rječito je opisao nedavno oslobođenje znanosti od okova praznovjerja i slavio Newtonove pobjede. Dovršivši svoj rukopis, Condorcet je u noćnoj tmini pobjegao do udaljene seoske gostionice i umorno se bacio na krevet. Probudivši se, shvatio je da je okružen policijom. Izvadivši iz džepa bočicu s otrovom, koju je nosio ako bi došlo do takva vrhunca njegova romana, Condorcet je ispio otrov, a zatim se mrtav srušio u ruke svojih progonitelja. Okružen uzvišenom revolucijom u koju su sve svoje nade u bolji svijet, koji će proizaći iz nerazumne sumnje i užasa, stvorili mladi ljudi cijele Europe, umjesto da napiše ep o beznađu i sjeti, napisao je himnu napretka. Nikada prije njega nijedan čovjek nije imao toliko vjere u ljudsku vrstu.⁴⁷³ Tako je «otrov poštediti Condorceta patnje u posljednjim trenucima», a Republici, kao što je govorio Michelet, «ostaje sramota ocoubojstva, zločina umorstva posljednjeg filozofa bez kojeg je ne bi ni bilo». Keith Baker jezgrovito konstatira da je to bila «mračna i bolna smrt na vrhuncu Terora».⁴⁷⁴

Condorcet je bio kritičan prema religiji. Ističe opasnost vezanu za očuvanje dominantne religije sadržane u državnoj moći.⁴⁷⁵ U jeku jakobinskog terora, primjećuje da su isti oni ljudi koji su željeli osloboditi čovjeka jarma religije, sada u mogućnosti da postanu zagovornici kulta koji vrši jednak pritisak. Jer od trenutka kada vlast kaže narodu u što treba vjerovati, na djelu je «neka vrsta političke religije» koja nije nimalo poželjnija od one prijašnje. Zato Condorcet tvrdi: «Robespierre je svećenik, i bit će jedino to». Ovdje prvi put susrećemo izraz «politička religija». To je Condorcetovo otkriće, u trenutku Francuske revolucije, nova opasnost za neovisnost pojedinca. Ta se opasnost sastoji u tome što obnašatelji svjetovne vlasti ne teže

⁴⁷² Wilson, Edward O.: *Pomirenje. Jedinostvenost znanja*, str. 21.

⁴⁷³ Durant, Will: *Najveći umovi i ideje svih vremena*, str. 95.

⁴⁷⁴ Kalanj, Rade, iz predgovora u: *Nacrt povijesnog prikaza napretka ljudskog roda, O izborima i drugi spisi*, de Condorcet, Marie Jean, str. 13.

⁴⁷⁵ Pena-Ruiz, Henri: *Što je laičnost?*, str. 55.

podrediti sebi jednu postojeću religiju, nego utemeljiti novi kult čiji bi predmet bila sama država, njezine institucije i predstavnici.⁴⁷⁶ Stoga postaje jasno zašto Simoniti u svojem djelu *Historia magistra mortis* upravo u nekadašnjim monoteizmima / monizmima vidi zametak suvremenih monizama / totalitarizama. Naime, pokreće ih isti sklop vrijednosti.⁴⁷⁷

Condorcetovo osamnaesto stoljeće učvrstilo je misao da je čovjek biće koje se pomoću razuma, snažne volje i moralne odgovornosti može sve više usavršavati. Po Žmegaču, poslije iskustva dvadesetog stoljeća i ta je teorija (bila i) postala utopijska priča.⁴⁷⁸ Međutim, postoje jaki argumenti u prilog tezi da ipak nije baš tako. Naime, gledajući iz makropovijesne perspektive, dvadeseto je stoljeće, unatoč svjetskim ratovima, najmirnije razdoblje u povijesti čovječanstva.⁴⁷⁹

Zaštitni znak stanja duha društva koje je prekinulo sa srednjim vijekom da bi postalo doista moderno, čini se Mirabeauov pojam «napredak», zacijelo prvi put uporabljen 1757. i označava «korak naprijed civilizacije u smjeru sve snažnijeg procvata». Zapadno društvo koje se dotad afirmiralo i bilo u središtu pozornosti u Francuskoj revoluciji nije označilo samo pobjedu napretka već i pobjedu pojedinca.⁴⁸⁰

Francuska revolucija crpila je svoju intelektualnu snagu iz ljudi poput Condorceta, a bila je pripremana s porastom obrazovnih mogućnosti i potpaljena idejom o univerzalnim pravima čovjeka.⁴⁸¹ Njegovo je djelo ogledalo integralnog uvjerenja u prosvjetiteljsku ideju znanosti i iz nje izvedeno poimanje napretka,⁴⁸² a Condorcet je uvršten među «očeve» velike Revolucije.⁴⁸³ Prosvjetiteljski racionalizam

⁴⁷⁶ Todorov, Tzvetan: *Duh prosvjetiteljstva*, str. 54. Maximilien Robespierre poznat kao «nepotkupljivi», odigrao je vodeću ulogu u Francuskoj revoluciji. Smatrao je, kao Rousseau, da je moralna vrlina nerazdvojiva od provođenja suverenosti. Premda mu je privrženost tom načelu donijela odobravanje francuskog naroda, njegovo vjerovanje u prisilu radi očuvanja republike koštalo ga je života (Magee, Bryan: *Povijest filozofije*, str. 129.).

⁴⁷⁷ Za više pogledati u: Simoniti, Iztok: *Historia magistra mortis*.

⁴⁷⁸ Žmegač, Viktor: *Europa x10*, str. 210.

⁴⁷⁹ Za više pogledati u: *Antropološki almanah*, broj 1., str. 59.-65., i u: Pinker, Steven: *Prazna ploča*, str. 83.

⁴⁸⁰ Le Goff, Jacques: *Treba li povijest zaista dijeliti na razdoblja?*, str. 97.

⁴⁸¹ Wilson, Edward O.: *Pomirenje. Jedinstvenost znanja*, str. 22.

⁴⁸² Kalanj, Rade, iz predgovora u: *Nacrt povijesnog prikaza napretka ljudskog roda, O izborima i drugi spisi*, de Condorcet, Marie Jean, str. 13.

⁴⁸³ Na istome mjestu.

radikalno je odbacivao cjelokupno mnogovjekovno nastojanje crkve i teologije da teološkim, dakle, neznanstvenim putem opravdaju feudalno-crkvenu vladavinu.⁴⁸⁴

23. DEKLARACIJA O PRAVIMA ČOVJEKA I GRAĐANINA

Pojam ravnopravnosti ili jednakopravnosti jedan je od temeljnih pojmova samorazumijevanja građanstva s kraja 18. stoljeća. U Francuskoj je građanstvo misao o ravnopravnosti zapisalo u svojoj *Deklaraciji o pravima čovjeka i građanina* iz 1789., gdje u članku prvom stoji: «Ljudi se rađaju i ostaju slobodni i jednaki u pravima». Biti jednak u pravima znači upravo biti jednakopravan ili ravnopravan. Postavlja se pitanje kako i na osnovi čega ljudi mogu biti ravnopravni. Ključ odgovora nalazi se u već ranije objavljenoj američkoj *Deklaraciji nezavisnosti* iz 1776., gdje je, osim ostaloga, zapisano «da su svi ljudi stvoreni jednaki», kao i u *Deklaraciji o pravima čovjeka i građanina* iz 1793. gdje je u članku trećem zapisano: «Svi su ljudi jednaki po prirodi i pred zakonom». Ovo «pred zakonom» znači upravo «u pravima».⁴⁸⁵ Ljudi, pak, da bi postali ravnopravni moraju postati građani.⁴⁸⁶ S motrišta građanina sloboda se određuje kao «pravo koje pripada čovjeku da čini sve što ne škodi pravima drugih».⁴⁸⁷

Zanimljiva je razlika u tumačenju pojma suvereniteta u *Deklaraciji o pravima čovjeka i građanina* iz 1789., gdje se u članku 3. kaže da «princip cjelokupnog suvereniteta počiva bitno u narodu» (narod / nacija, la nation) i onog tumačenja koje je dano u *Deklaraciji* iz 1793., gdje se u članku 25. kaže da «suverenitet počiva u puku» (la peuple). Ova tek naoko sitna jezična promjena krupan je korak u domišljanju pojma ravnopravnosti, jer predstavlja pomak od nepromišljenog pokušaja da se ravnopravnost utemelji na pripadnosti kolektivitetu prema razumijevanju ravnopravnosti kao pravne jednakosti građana, koji i mogu biti pravno jednaki samo zato što ne pripadaju *a priori* nikakvim kolektivitetima koji se kao takvi određuju

⁴⁸⁴ Vranicki, Predrag: *Filozofija historije. Historijski pregled. Druga knjiga*, str. 63.

⁴⁸⁵ Polić, Milan: *Činjenice i vrijednosti*, str. 238.

⁴⁸⁶ Isto, str. 239.

⁴⁸⁷ Isto, str. 241.

upravo u razlici jednih prema drugima te samim time nikako ne mogu biti ravnopravni, jer kada ta razlika uđe u pravo, ona je neravnopravnost.⁴⁸⁸

Kada govorimo o «građanskom stanju», dakle, «građanskoj državi», prava čovjeka su «došla na svijet» u kolovozu 1789. u Francuskoj,⁴⁸⁹ a *Deklaracija o pravima čovjeka i građanina* bila je poziv svim narodima.⁴⁹⁰ Lockeovo učenje o prirodnim pravima osnovica je *Deklaracije o pravima sjevernoameričkih država* (1776.) i *Deklaracije o pravima čovjeka i građanina* Francuske revolucije. U obje ove deklaracije afirmira se temeljno načelo liberalne države kao ograničene države: «Cilj je svakog političkog udruživanja očuvanje prirodnih prava neotuđivih čovjeku» (članak 2. *Deklaracije o pravima čovjeka i građanina*).⁴⁹¹ *Deklaracija o pravima čovjeka i građanina* most je u prijelazu od shvaćanja da su prava čovjeka pitanje političkog stava prema nastojanju da im se dade jasni pravni oblik. «Neotuđiva prava uključuju pravo demokratske participacije u stvaranju zakona, jednakost svih pred zakonom, zaštitu vlasništva, slobodu vjere i mišljenja, slobodu govora i izražavanja, zaštitu od arbitrarnog progona i kazne.» Proglašena ljudska prava time su poništila svaku do tada vrijedeću ideju da su prava poklon suverena.⁴⁹²

U jeku Francuske revolucije, dana 26. kolovoza 1789., usvojena je *Deklaracija o pravima čovjeka i građanina*, koja je postala temeljni politički akt svih budućih građanskih revolucija i društava općenito. U odnosu na postojeće političke strukture i principe, *Deklaracija* je bila ogromni povijesni korak naprijed.⁴⁹³

Što se tiče pogleda najviših feudalnih vlasti na ove epohalne promjene, papa nije mirno gledao na «bezbožničko djelo» Francuske revolucije te je osudio *Deklaraciju* kao bogohulni akt.⁴⁹⁴ Kada govorimo o velikom napretku u poimanju slobode pojedinca, prosvjetiteljstvo je dalo svoj doprinos ukidanju vjerske nejednakosti zabranom progona vještica, ukidanjem mučenja u sudstvu i postizanjem općih ljudskih prava - dakle, postavljeni su temelji novovjekovne kulture.⁴⁹⁵ Tako je

⁴⁸⁸ Polić, Milan: *Činjenice i vrijednosti*, str. 247.

⁴⁸⁹ Bercis, Pierre: *Osloboditi prava čovjeka*, str. 32.

⁴⁹⁰ Isto, str. 56.

⁴⁹¹ Bobbio, N: *Liberalizam i demokracija*, str. 8.

⁴⁹² Skledar, Kregar: *Znanost o društvu. Osnovni pojmovi i razvoj*, str. 218.

⁴⁹³ Popov, Čedomir: *Građanska Evropa. Prva knjiga*, str. 78.

⁴⁹⁴ Isto, str. 83.

⁴⁹⁵ Simonić, Ante: *Civilizacijske razmeđe znanja. Misterije kulture tijekom povijesti*, knjiga II., str. 607.

Deklaracija postavila grubi nacrt političke demokracije⁴⁹⁶ i zato je Francuska «domovina prava čovjeka».⁴⁹⁷

Deklaracija je zasnovana na Rousseauovim teorijama i američkoj *Deklaraciji nezavisnosti* te je trebala prikazati slobode koje su Francuzima bile uskraćene pod predrevolucijskom apsolutnom monarhijom.⁴⁹⁸ Tako su se ideje prosvjetiteljstva prvi puta ostvarile u Francuskoj revoluciji,⁴⁹⁹ koja je bila prva revolucija vođena utopijskom vizijom ljudske prirode.⁵⁰⁰ Zakonima iz kolovoza 1789. feudalizam u Francuskoj formalno je ukinut.⁵⁰¹ Kod prijelaza iz feudalnog u građansko društvo svakako je zanimljivo primijetiti jezičnu distinkciju između statusa «građanina-državljanina» i dotadašnjeg «podanika»⁵⁰² U građanskoj državi koja je uspostavljena za građanina svaki je čovjek slobodan i jednak građanin.⁵⁰³

Nakon francuske *Deklaracije o pravima čovjeka i građanina* Olympe de Gouge objavila je iste godine *Deklaraciju o pravima žena*. Prosvjetiteljsku je filozofiju koja se oslanjala na razum, prirodni zakon i ravnopravnost izrazila Mary Wollstonecraft u svojem djelu *Obrana ženskih prava* iz 1792. Njezina je knjiga jedan od prvih feminističkih tekstova u Velikoj Britaniji.⁵⁰⁴ Kulturna povijest ravnopravnosti spolova pokazuje da osobito žene imaju mnogo razloga sjetiti se prosvjetiteljstva.⁵⁰⁵ Dakle i borba za ženska prava započela je u vrijeme prosvjetiteljstva. *Doba razuma* bilo je razdoblje u kojem se ponovno javilo relativističko i antičko Protagorino mišljenje kako je «čovjek mjera svih stvari».⁵⁰⁶ Bitno je istaknuti da je *Deklaracija o pravima čovjeka i građanina* ugledala svjetlo dana zato što je postojala borbena laičnost, a «borbena laičnost» postoji samo zato što je postojao «borbeni klerikalizam».⁵⁰⁷ Možemo zaključiti da je za izgradnju političkog i pravnog modela jednakosti i prava čovjeka,

⁴⁹⁶ Bercis, Pierre: *Osloboditi prava čovjeka*, str. 19.

⁴⁹⁷ Isto, str. 29.

⁴⁹⁸ Magee, Bryan: *Povijest filozofije*, str. 129.

⁴⁹⁹ Kunzmann, Burkard, Wiedmann: *Atlas filozofije*, str. 135.

⁵⁰⁰ Pinker, Steven: *Prazna ploča*, str. 369.

⁵⁰¹ Popov, Čedomir: *Građanska Evropa. Prva knjiga*, str. 78.

⁵⁰² Simonić, Ante: *Civilizacijske razmeđe znanja. Misterije kulture tijekom povijesti*, knjiga II., str. 661.

⁵⁰³ Baruzzi, Arno: *Uvod u političku filozofiju novog vijeka*, str. 179.

⁵⁰⁴ Reaper, William, Smith, Linda: *Kratka povijest ideja*, str. 347.

⁵⁰⁵ Žmegač, Viktor: *Europa x10*, str. 52.

⁵⁰⁶ Reaper, William, Smith, Linda: *Kratka povijest ideja*, str. 347.

⁵⁰⁷ Pena-Ruiz, Henri: *Što je laičnost?*, str. 92.

zaslužan ideal prosvjetiteljstva i racionalistički humanizam ukupne filozofske tradicije.⁵⁰⁸

S *Deklaracijom o ljudskim pravima* iz 1789. Francuska je ocrtala novi zemljovid slobode.⁵⁰⁹ Novo gledište više nije bilo zasnovano na nasljeđenim povlasticama plemićke krvi ili crkvenoj tradiciji, nego na sekularizmu, jednakosti pred zakonom i na predstavničkoj vlasti.⁵¹⁰ Otkriće čovjekove subjektivnosti zauzimalo je u prosvjetiteljstvu središnje mjesto, kao i borba za ljudsko dostojanstvo i ljudska prava.⁵¹¹ Danas su ljudska prava pojam koji se referira na politički koncept slobode, pravičnosti i jednakosti.⁵¹² Ovo načelo ima svoje korijene u *Deklaraciji*. Ono što je u francuskim proglasima o ljudskim pravima u skladu s ustavom i time na legitiman način proizvelo uspjeh, već se, međutim, sto godina prije izreklo i to u obliku ciljeva političkog društva i vlade. Te je ciljeve John Locke formulirao na odlučnom mjestu u svojem *Traktatu o vladi*.⁵¹³ Otkrivanje modernog individuuma i zahtjev za samospoznajom i samoodređenjem u 18. stoljeću korespondira s borbom za prava čovjeka⁵¹⁴

Deklaracija o pravima čovjeka i građanina Francuske revolucije od 26. kolovoza 1789. postala je programskim spisom ljudskih i građanskih prava. *Deklaracija* je dobila svoj konačni oblik u Ustavu iz 1791. Tu se na početku kaže:

1. Ljudi su rođeni slobodni i s jednakim pravima i takvima ostaju. Društvene razlike mogu biti utemeljene samo na zajedničkoj koristi.
2. Krajnja svrha svih političkih ujedinjavanja jest očuvanje prirodnih i neotuđivih ljudskih prava. Ta su prava: sloboda, vlasništvo, sigurnost, otpor ugnjetavanju.
3. Izvor svake suverenosti imanentno leži u narodu. Nikakva korporacija, niti pojedinac ne mogu primjenjivati autoritet koji ne proizlazi izričito iz njega.
4. Sloboda se sastoji u tome da se može činiti sve što nije na štetu drugoga.
5. Zakon je izraz opće volje. Svi državljani su ovlašteni da osobno ili putem svojih predstavnika sudjeluju u njegovom učvršćivanju. On treba biti isti za sve, bilo da štiti ili kažnjava. Budući da su svi građani pred njim isti, na taj im način

⁵⁰⁸ Pena-Ruiz, Henri: *Što je laičnost?*, str. 93.

⁵⁰⁹ Debeljak, Aleš: *Europa bez Europljana*, str. 84.

⁵¹⁰ Isto, str. 85.

⁵¹¹ Dulmen, Richard van: *Otkriće individuuma*, str. 64.

⁵¹² Skledar, Kregar: *Znanost o društvu. Osnovni pojmovi i razvoj*, str. 216.

⁵¹³ Baruzzi, Arno: *Uvod u političku filozofiju novog vijeka*, str. 163.

⁵¹⁴ Dulmen, Richard van: *Otkriće individuuma*, str. 115.

može biti ravnopravno omogućen pristup svim dostojanstvima, položajima i javnim službama i to na temelju njihovih sposobnosti i talenata.

Uska veza u prosvjetiteljskom razmišljanju između demokratizacije s jedne i individualizacije s druge strane, pokazuje da su prilikom formuliranja ljudskih prava veliku ulogu igrali Lockeovo shvaćanje čovjeka i Rousseauova samospoznaja.⁵¹⁵

24. KANT

*Iz kvrgavog drveta ljudskoga roda ne može se izraditi ništa istinski ravno.*⁵¹⁶

Djeluj tako da maksima tvoje volje svagda može ujedno važiti kao načelo univerzalnog zakona.

(Kant)⁵¹⁷

U svojem glasovitom eseju *Što je prosvjetiteljstvo?* objavljenom 1784. Immanuel Kant kaže: «Prosvjetiteljstvo je čovjekovo oslobođenje od stanja tutorstva, koje je sam sebi nametnuo».⁵¹⁸ Taj se tekst nalazi na završetku epohe iluminizma i stoga je svojevrsan sažetak, zapravo definicija duhovnih i društvenih zbivanja na temelju retrospektive, činivši tako intelektualnu sumu presudnog europskog stoljeća.⁵¹⁹

Prosvjetiteljstva nema bez slobode, individualne i zajedničke. To je Kantov povijesni imperativ, duboko povezan s njegovim poznatim etičkim imperativom.⁵²⁰ Kant se na kraju svojeg znamenitog eseja pita živi li u razdoblju prosvijećenosti. Pitanje je, dakako, retoričko, jer odgovor glasi da društvo još nije dospjelo do toga, ali se nalazi u prijelomnoj epohi.⁵²¹ Kao i kod prethodnih značajnih aktera prosvjetiteljstva i Kantov moral naslanja se na humanizam.⁵²² Kant je smatrao revolucije izrazom moralne težnje i pokretačem progresa. Stoga je opravdavao

⁵¹⁵ Dulmen, Richard van: *Otkriće individuuma*, str. 117.

⁵¹⁶ Pinker, Steven: *Prazna ploča*, str. 360.

⁵¹⁷ Levene, Lesley: *Mislim, dakle jesam*, str. 134.

⁵¹⁸ Žmegač, Viktor: *Europa x10*, str. 28.

⁵¹⁹ Na istome mjestu.

⁵²⁰ Žmegač, Viktor: *Europa x10*, str. 29.

⁵²¹ Na istome mjestu.

⁵²² Todorov, Tzvetan: *Duh prosvjetiteljstva*, str. 80.

Francusku revoluciju⁵²³ i zastupao republikansko uvjerenje.⁵²⁴ Ono što je francuska prosvjetiteljska filozofija ostvarila u praksi, to je Kantova filozofija ostvarila u «carstvu čiste misli».⁵²⁵ «Razum ne crpi svoje zakone iz prirode, nego ih njoj propisuje». Zato je razum izvor najviše spoznaje. Tako je Kant, ostajući na osnovama filozofskog idealizma, dao doprinos rušenju skolastičkog pogleda na svijet, suprotstavljajući mu racionalističke i empirijske principe i metode.⁵²⁶ Kantova je filozofija revolucionarna prekretnica u čitavoj historiji filozofije zapadnog svijeta koja svoj početak ima u starogrčkoj filozofiji.⁵²⁷ Kant obilježava završetak razdoblja prosvjetiteljstva.⁵²⁸

Težište Kantova filozofskog pothvata sastoji se u kritici metafizike, ili točnije, tradicionalne metafizike, sa stajališta novovjekovne matematičke prirodne znanosti kao jedine moguće istinske spoznaje. Sve je dosljedno podređeno napretku prosvjetiteljske sekularnosti koja će, mogli bismo dodati, svoje epohalne trenutke dosegnuti nakon Francuske revolucije.⁵²⁹ Po Kantu prosvjetiteljstvo će čovjeka osloboditi toga da bude stroj u rukama ideologija.⁵³⁰ Dvije godine poslije svojeg eseja *Što je prosvjetiteljstvo?* Kant je objavio srodan tekst pod naslovom *Vjerojatan početak ljudske povijesti* koji budi arheološke asocijacije. Ali radi se zapravo o povijesno-filozofskom eseju. Odobravajući Rousseauove ranije spise, Kant priznaje da je korak iz stanja prirodne naivnosti prema očitovanju čovjekovih napadačkih potreba i strasti bio riskantan pothvat. No napredak u izgrađivanju *civilizacijskih* napora potiče nadu da će prevlast razboritosti, što je zajamčuje nezavisan um, dovesti do općeg progresa uljuđenosti. U tom zaključku sadržana je srž prosvjetiteljske filozofije povijesti.⁵³¹

Kritika praktičkog uma (1788.), bavi se pitanjima slobode i općeg moralnog zakona⁵³² a Kantova koncepcija moralnog zakona ostaje u skladu s kritičkim skepticizmom njegove prethodne *Kritike čistoga uma*.⁵³³ Devedesetih godina 18. stoljeća Kantove su ideje došle u sukob s državnim vlastima. Kant je taj događaj

⁵²³ Supek, Ivan: *Filozofija, znanost i humanizam*, str. 357.

⁵²⁴ Pejović, Danilo: *Veliki učitelji mišljenja*, str. 75.

⁵²⁵ Bazala, Vladimir: *Pregled povijesti znanosti*, str. 134.

⁵²⁶ Popov, Čedomir: *Građanska Evropa. Prva knjiga*, str. 159.

⁵²⁷ Kangrga, Milan: *Klasični njemački idealizam*, str. 19.

⁵²⁸ Pejović, Danilo: *Veliki učitelji mišljenja*, str. 74.

⁵²⁹ Isto, str. 77.

⁵³⁰ Žmegač, Viktor: *Europa x10*, str. 30.

⁵³¹ Isto, str. 31.

⁵³² Want, Christopher i Klimowski Andrzej: *Kant*, str. 84.

⁵³³ Isto, str. 85.

izazvao napisavši 1784. članak koji je objavljen u časopisu *Berlinische Monatsschrift*. Bio je napisan kao odgovor na pitanje koje je postavljalo uredništvo: «Što je prosvjetiteljstvo?». U tom tekstu Kant definira prosvjetiteljstvo kao «izlaz» (Ausgang), ali shvaćen na negativan način kao trajno odbijanje propisanih oblika autoriteta. Prosvjetiteljstvo posjeduje Wahlspruch (doslovce «izborna lozinka», ali metaforički «moto» ili «uputa»). To je u opreci s čovječanstvom u stanju nezrelosti, čiji propis glasi : «Ne misli, samo slijedi naredbe».⁵³⁴ Kant pokušava osigurati prosvjetiteljski imperativ povlačeći razliku između privatne i javne uporabe uma. Dok god u cijelosti ispunjava svoje dužnosti prema državi u privatnoj sferi, subjekt se može uključivati u kritičke rasprave u javnoj sferi debate.⁵³⁵

Godine 1794. Kant je u *Berlinische Monatsschriftu* objavio članak «Kraj svih stvari» u kojem je predvidio kraj čudoređa ako nepopustljiv autoritet bude sprječavao slobodno mišljenje u kršćanstvu. «Dogodi li se jednom», kaže najpoznatiji obitavatelj Königsberga, «da kršćanstvo prestane biti omiljeno (što bi se uistinu moglo dogoditi bude li naoružano bahatim autoritetom umjesto blagim duhom), tada će odbijanje i pobuna protiv njega neizbježno postati vladajući način mišljenja među ljudima».⁵³⁶ Dana 1. listopada Kantu je upućeno kraljevom rukom potpisano pismo u kojemu je ukoren jer je «zloupotrijebio» svoju filozofiju «da iskvari i osramoti velik dio glavnog i temeljnog nauka Svetog pisma i kršćanstva», i u kojem mu je naloženo da se čuva kraljeve nemilosti i ikakve slične optužbe, «inače, u slučaju daljnje nepokornosti, možete pouzdano očekivati neugodne posljedice». Pišući u svoju obranu, Kant se vratio svojim prethodnim postavkama o privatnoj i javnoj uporabi uma te se obvezao da više neće u javnosti raspravljati o religijskim pitanjima.⁵³⁷

Premda je rasprava o religiji bila zabranjena, Kant je nastavio objavljivati djela o državi i pitanju prava i slobode: *K vječnom miru*, 1795., *Metafizika čudoređa*, 1797. i *Spor fakulteta*, 1798., koji se odnosi na Francusku revoluciju. Kako kaže, «tvrdim da je ova revolucija u srcima i željama svih promatrača koji sami nisu njome obuhvaćeni potaknula simpatiju koja gotovo graniči s oduševljenjem... Ona stoga nije mogla biti uzrokovana ničim drugim doli moralnom sklonošću ljudskoj vrsti».⁵³⁸ U Kantovim

⁵³⁴ Want, Christopher i Klimowski Andrzej: *Kant*, str. 151.

⁵³⁵ Isto, str. 152.

⁵³⁶ Isto, str. 153.

⁵³⁷ Isto, str. 154.

⁵³⁸ Isto, str. 155.

rukama filozofija je postala eksplozivna kritička znanost: «Ljubav što je umno biće gaji prema najvišim svrhama ljudskog uma».⁵³⁹

Königsberški filozof nije upao u Hegelovo *lukavstvo povijesnog uma*, nego za njega čovječanstvo napreduje u sve potpunijem ispunjenju moralnih načela, a krajnji mu je cilj svjetski mir. Kao istinski promicatelj prosvjetiteljstva postaviti će načelo etičke jednakosti.⁵⁴⁰ Prosvjetiteljski filozofi nadovezali su se na razvoj individualizma i to s teorijama o «društvenom ugovoru», «slobodi pojedinca» i «ljudskim pravima», pretvarajući pojedinca u izvor cjelokupne legitimne vlasti, a ljudsku sreću u mjerilo javne politike. Immanuel Kant razvio je teoriju svjetovne moralnosti po kojoj građani imaju međusobna prava i obveze i po kojoj prirodna duša pojedinca s vlastitim samosvojnim identitetom dolazi potpuno do izražaja u odnosima s drugim pojedincima.⁵⁴¹ Prije više od dva stoljeća Kant je napisao i esej o zanosnom projektu vječnog mira. Svijet je još daleko od takvog ostvarenja no čini se da bi Europa opet jednom mogla prednjačiti.⁵⁴² Po Kantovim antropološkim shvaćanjima osnutak potpuno pravednog građanskog društva jest «najviša zadaća što ju je priroda zadala ljudskoj vrsti». Iz toga prirodnog stanja, prema Kantovoj filozofiji prava, vodi «iskonski ugovor». U djelu *O vječnom miru* iz 1795. Kant kao uvjete navodi: republički ustav pojedinih država, federativni slobodni savez država, te ograničeno pravo svjetskih građana.⁵⁴³

Kantova filozofija je građanska zato što zahtijeva emancipaciju filozofijskoga mišljenja od tutorstva teologije pozitivne i objavljene religije. Kada su nastavnici i studenti na *diesu academicusu* u svečanoj povorci kretali iz aule u crkvu, kako bi tom prigodom glumili jedinstvo akademske i religijske zajednice, Kant je imao običaj da se ispred crkvenoga portala demonstrativno izdvoji iz reda te obilazeći crkvu krene kući. Ovdje građanstvo znači: u kod Vica postavljenoj alternativni između monastičke i civilne filozofije stati na civilnu stranu.⁵⁴⁴ Kada Kant nastupa kao pisac, to čini u iskreno naivnom očekivanju da će se izvorno okupljanje građanskog društva oko profane knjige ponoviti i u slučaju prihvaćanja njegovih spisa. Ovdje građanskost poprima smisao učenoga republikanizma. Kantov povijesni trenutak stoga nije samo

⁵³⁹ Want, Christopher i Klimowski Andrzej: *Kant*, str. 173.

⁵⁴⁰ Supek, Ivan: *Religija i filozofija*, str. 37.

⁵⁴¹ Koch, Smith: *Samoubojstvo Zapada*, str. 171.

⁵⁴² Žmegač, Viktor: *Europski duh*, str. 17.

⁵⁴³ Kunzmann, Burkard, Wiedmann: *Atlas filozofije*, str. 145.

⁵⁴⁴ Sloterdijk, Peter: *Filozofski temperamenti. Od Platona do Foucaulta*, str. 66.

trenutak rođenja građanskoga društva u političkome smislu, njegovo djelo ujedno pripada zlatnome vijeku Gutenbergove ere.⁵⁴⁵ Kantovo je mišljenje određeno fundamentalnim građanstvom i u ovom smislu: za Kanta čovjekovo mjesto u svijetu nije ni kozmo-politea u smislu antičkih učenja o mudrosti niti je to položaj Božjeg stvorenja u smislu srednjovjekovne teologije. Kantov je čovjek iz samoga temelja pripadnik svoje vrste i po tomu građanin svijeta.⁵⁴⁶ Konačno, o Kantovu građanstvu može se govoriti i u ovakvom pogledu: Kant je suosnivač filozofijske discipline antropologije, čija je zadaća da s građanske visine govori o predgrađanskim i izvangrađanskim temeljima ljudskosti. Bavi se ljudima u njihovoj rodnoj određenosti i prirodnom stanju.⁵⁴⁷

Kantova strast je svođenje strasti na građanska mjerila i ukidanje svega pretjeranoga u neprestanom samopotvrđivanju i po tome je mjerodavan mislitelj moderne, ukoliko je to razdoblje koje je htjelo naučiti kako da se smjesti u civiliziranoj konačnosti.⁵⁴⁸ Stoga kada bismo morali nekako jezgrovitro izraziti modernitet, Kantov epitaf nameće se sam po sebi: «Dvije stvari ispunjavaju um sve novijim i većim divljenjem i poštovanjem što češće i upornije o njima razmišljamo: zvjezdano nebo nada mnom i moralni zakon u meni».⁵⁴⁹

25. SEKULARIZACIJA EUROPE I ZAPADNIH DRUŠTAVA

Nošeni krilima prosvjetiteljskog idealizma stvarali su mnogi velikani među kojima se kao preteča ističe već spomenuti polihistor i filozof P. Bayle (1647.-1706). Značajni je nekonformist i borac za slobodu mišljenja, kazivanja i djelovanja. Bio je protivnik dogmatizma, pa se sukobljavao s katoličanstvom i kalvinizmom, a značajan utjecaj na suvremenike ostvario je traženjem odvajanja crkve i države.⁵⁵⁰ Francuska revolucija nastojala je procesom sekularizacije odvojiti religiju od politike. Tako započet put dovest će do čina uzajamnog oslobođenja političke zajednice i religijske

⁵⁴⁵ Sloterdijk, Peter: *Filozofski temperamenti. Od Platona do Foucaulta*, str. 66.

⁵⁴⁶ Isto, str. 67.

⁵⁴⁷ Isto, str. 68.

⁵⁴⁸ Isto, str. 69.

⁵⁴⁹ King, Peter J.: *Sto filozofa. Život i djelo najvećih svjetskih mislilaca*, str. 112.

⁵⁵⁰ Simonić, Ante: *Civilizacijske razmeđe znanja. Misterije kulture tijekom povijesti*, knjiga II., str. 608.

duhovnosti, koji će u Francuskoj uroditi Zakonom o razdvajanju Crkve od države 1905.⁵⁵¹

Europljani su tijekom 18. stoljeća širom otvorili vrata već pomalo zastarjelih dvoraca i potražili budućnost u brzini i kvalitetnijem svakodnevnom životu, u obrazovanju i kritičnom mišljenju. Od tada pa nadalje o Europi su njezini stanovnici počeli misliti kao o cjelini, ona je bila njihov cjeloviti *modus vivendi*, ona im je predstavljala način mišljenja, bila im je sustav filozofije i politike, iskaz srodne tradicije, ali i zajedničke nade milijuna ljudi. Tako je prije dva stoljeća Europa postala sposobna samu sebe osmisliti, biti svjesna sebe i svojega projekta.⁵⁵² Za razliku od europskog zapada, istočni se svijet na čelu s Rusijom i zarana uronjen u Aziju kretao u drugome smjeru. Tu se za razliku od Europe razvijala autokratska vlast, gotovo tiranska vlast ruskih careva. Događale su se u Rusiji i promjene u Crkvi, u kojoj se careva osoba gotovo pretvorila u božanstvo, koje je u svojem političkom ponašanju poznavalo više elemenata crkvene liturgije nego u europskim zemljama gdje je proces odvajanja Crkve od države bio spor, ali na kraju ostvaren.⁵⁵³

Građansko društvo odvaja crkvu od države koja se mora ustrojiti na racionalnim načelima demokracije. Ustavi jamče slobodu savjesti i vjeroispovjesti, što biva osobno određenje svakog građanina. Danas je paradoksalno da u nekim državama SAD-a, gdje je inače taj proces odvajanja crkve i države proveden najdosljednije, ostaje zabrana Darwinove evolucije i škole moraju i dalje predavati učenicima biblijsku genezu o postanku svijeta i čovjeka.⁵⁵⁴ Tijekom razdoblja prosvjetiteljstva dolazi do depersonalizacije pojma Boga, što obilježava modernu eru.⁵⁵⁵ Kao preduvjet prosvjetiteljstva, moderna nas je znanost dovela vrlo daleko od personaliziranog Boga koji je nekada predsjedao zapadnom civilizacijom,⁵⁵⁶ a taj se proces očituje u modernoj sekularizaciji zapadnih društava. Deizam je, dakle, shvaćanje po kojem je Bog stvorio svijet, a zatim se iz njega povukao, te je svijet prepušten sam sebi. Kao termin poznat je već u 16. stoljeću, rezultat je prosvjetiteljstva i pokušaja pomirenja svih religija svođenjem Boga na pojam prvotnog pokretača univerzuma i vrhovnog arhitekta kozmosa, jer u deizmu Bog je pojam

⁵⁵¹ Pena-Ruiz, Henri: *Što je laičnost?*, str. 53.

⁵⁵² Prosperov -Novak, Slobodan: *Pričaj mi o Europi*, str. 162.

⁵⁵³ Isto, str. 163.

⁵⁵⁴ Supek, Ivan: *Religija i filozofija*, str. 149.

⁵⁵⁵ Wilson, Edward O.: *Pomirenje. Jedinstvenost znanja*, str. 277.

⁵⁵⁶ Isto, str. 278.

razuma, a ne objave. Deizam je u kontekstu ranonovovjekovne epohe liberalni način mišljenja uopće (Toland, Voltaire, Rousseau, Lessing).⁵⁵⁷

Najpoznatiji engleski deist bio je Thomas Paine. Napisao je tri vrlo značajna djela: *Zdrav razum*, koje je imalo veliku ulogu u američkom ratu za neovisnost, *Čovjekova prava*, gdje govori u prilog Francuskoj revoluciji i *Doba razuma*, žestoku kritiku Biblije. Paine tvrdi kako je «čovjekova dužnost da stekne svako znanje koje može i na najbolji ga način upotrijebi».⁵⁵⁸ Bio je daleko ispred svojeg vremena. Suprotstavio se monarhiji, aristokraciji, rasizmu, robovlasništvu, praznovjerju i seksizmu i to u vrijeme kada je sve to pripadalo korpusu konvencionalne mudrosti. Bio je nepokolebljiv u svojoj kritici konvencionalne religije.⁵⁵⁹

Proklamiranjem racionalnog pristupa vjeri i uvađanjem «prirodne religije» urođene čovjeku, po kojoj nije potrebna nikakva objava, prosvjetiteljstvo je prouzročilo značajnu krizu kršćanstva strastvenim suprotstavljanjem religiji i klerikalizmu.⁵⁶⁰ Kad su prosvjetiteljstvo i građanska revolucija doveli do odvajanja katoličke i protestantske crkve od države, proces nikada sasvim dovršen, to se nije zbilo u pravoslavlju, a pogotovo nije u islamu.⁵⁶¹ Uza svijetle intervale i blistave umove, narodi islama, pravoslavlja, židovstva i nekih drugih religija nisu prošli kroz doba renesanse i humanizma pa slijedom prosvjetiteljstva poput zapadne Europe, s trajnim posljedicama, kako bi se uspostavilo individualno dostojanstvo života.⁵⁶² Kada govorimo o procesu sekularizacije te o emancipaciji spoznaje i obrazovanja od teologije, valja istaknuti podatak kako su se još u 18. stoljeću novoizabrani rektori bečkog sveučilišta morali zakleti u katedrali da vjeruju u bezgrešno začće Bogorodice. Tek polovicom 19. stoljeća donijela je epoha liberalizacije (i sekularizacije) veću slobodu znanosti.⁵⁶³ Snažan val ideja, pokrenutih u drugoj polovici 18. stoljeća razuma u razvijenim zapadnim dijelovima Europe, donio je na scenu novu društvenu snagu: građanstvo. One na najbolji način pokazuju obzorje s kojega su poput engleskih romanopisaca i njemačkih dramatičara, ali i francuskih filozofa

⁵⁵⁷ Bošnjak, Branko: *Filozofija. Uvod u filozofsko mišljenje i rječnik*, str. 177.

⁵⁵⁸ Reaper, William, Smith, Linda: *Kratka povijest ideja*, str. 194.

⁵⁵⁹ Sagan, Carl: *Svijet proganjen demonima, Znanost kao svijeća u tami*, str. 254.

⁵⁶⁰ Simonić, Ante: *Civilizacijske razmeđe znanja. Misterije kulture tijekom povijesti*, knjiga II., str. 608.

⁵⁶¹ Supek, Ivan: *Religija i filozofija*, str. 197.

⁵⁶² Isto, str. 198.

⁵⁶³ Supek, Ivan: *Spoznaja*, str. 99.

davale izraz prosvijećenom građanstvu i njihovom konceptu o novom sveobuhvatnom sekulariziranom životu.⁵⁶⁴

Kada govorimo o sveobuhvatnom sekulariziranom životu, vjerska sloboda moguća je samo u slobodnoj zemlji. Na Zapadu je to sekularna država i međunarodna zajednica u kojoj djeluju autohtone i odvojene kršćanske crkve i vjerske institucije nezapadnih civilizacija kao recimo islamske, budističke, hinduističke, šintoističke... Iskustvo je Zapada da svi takvi pogledi mogu koegzistirati samo u sekularnom i pluralnom društvu. Sekularnost znači odvojenost crkve od države i vjere od politike. Pluralnost, dakle, suprotnost različitosti može funkcionirati ako se temelji na demokraciji, republici i liberalizmu. U zapadnom društvu moraju svi (vlast, opozicija, crkve, civilno društvo) imati najveću moguću slobodu. Sloboda se ovdje shvaća kao sloboda drugoga. Pluralnost tako omogućuje sudjelovanje u cjelini složenog društva onih koji različito misle i djeluju. Smisao i cilj takvog društva je suživot različitih.⁵⁶⁵ Sekularna i pluralna država o vjerskim i idejnim pitanjima ne zauzima stajalište *pro et contra* sve dok se vjerska i idejna različitost u svakodnevnom životu izražava na temelju demokracije, republike i liberalizma.⁵⁶⁶ Prema Simonitiju, sekularizam je ostvario najbolje društvo za koje znamo u povijesti čovječanstva.⁵⁶⁷ Monizmi 20. stoljeća (fašizam, nacizam i komunizam) i monoteizmi (judaizam, kršćanstvo, islam) suprotstavljeni su sekularnosti iz istih razloga: i jednima i drugima svojstveni su nesnošljivost i nasilje. Zato je suživot monoteizama moguć jedino u sekularnosti. Svojom etikom, prema kojoj ni jedna vjera ne smije prevladavati u javnom prostoru, ni sekularnost nije neutralna, već je snošljiva, a nasilna samo prema nesnošljivosti. Dakle, sekularnost je okvir u kojem funkcionira zapadna sloboda, štiteći pojedince od budućih totalitarizama.⁵⁶⁸ Danas vidimo kako u islamskom svijetu još ne postoji proces sekularizacije, dakle, odvajanja svjetovne i vjerske vlasti kao u zapadnim demokracijama koje su pratile razvitak laiciteta potaknutog Francuskom revolucijom.⁵⁶⁹

Svećenstvo je od egipatskih i babilonskih vremena uvodilo djecu u religijske misterije kako bi dobilo poslušne ministrante i vjerske nastavljače. Svakako, gdje je

⁵⁶⁴ Prosperov -Novak, Slobodan: *Pričaj mi o Europi*, str. 170.

⁵⁶⁵ Simoniti, Iztok: *Historia magistra mortis*, str. 152.

⁵⁶⁶ Isto, str. 153.

⁵⁶⁷ Isto, str. 163.

⁵⁶⁸ Simoniti, Iztok: *Historia magistra mortis*, str. 201.

⁵⁶⁹ Debeljak, Aleš: *Europa bez Europljana*, str. 79.

još danas uveden u škole, vjeronauk stvara sukob između znanstvenih spoznaja i biblijskih priča. Kako bi se izbjegli konflikti, liberalniji pedagozi smatraju da se vjeronauk treba obavljati u crkvenim prostorijama za one koji to žele. Kao važan civilizacijski fenomen, religije bi se tako trebale učiti u školama na satovima povijesti, književnosti, likovnih umjetnosti i napose filozofije. Ideal liberala da se crkva odvoji od države nije ni danas u demokratskim društvima potpuno uspio, najviše zbog otpora još uvijek moćnog svećenstva, ali i radi očuvanja tradicije. Čini se da prosvjetiteljstvo ni danas nije do kraja postignulo svoje ciljeve, jer se konzervativno građanstvo preplašilo radikalnih konzekvencija Francuske revolucije i sklonilo pod svodove katedrala.⁵⁷⁰ Pa ipak, Europa nije uspjela kristijanizirati modernitet. Ona je, međutim, u znatnoj mjeri modernizirala kršćanstvo. Modernitet se ne da islamizirati, kao što nije dopustio da bude kristijaniziran.⁵⁷¹ Modernitet postupno ukida *Index* zabranjenih knjiga, Inkviziciju, lomače, torture heretika...⁵⁷² Kršćanski identitet današnje Europe proizlazi iz opasne fikcije i iz mita,⁵⁷³ jer cilj visokoga klera nije *aggiornamento*, već ponovna evangelizacija Europe, kao što cilj islamskog klera nije modernizacija islama već islamizacija modernosti.⁵⁷⁴

Montesquieu, Voltatire, Helvetius, Condorcet, Hume, Smith i drugi prosvjetiteljski filozofi su se na osnovi uvjerenja da je europski program linearnim napretkom povezan za program modernizacije, zauzimali za takvu sliku Europe u kojoj će biti moguće oblikovati racionalno, pravedno i slobodno društvo. Upravo europska tradicija bila bi ona u kojoj je sloboda shvaćena kao izraz individualnog nadzora nad nagonima. Umjesto nekontroliranih nagona, sada upravo društvena norma i društvena etika potiču razgovor, dijalog i promišljanje, dakle, potiču život racionalnog duha.⁵⁷⁵

⁵⁷⁰ Supek, Ivan: *Religija i filozofija*, str. 150.

⁵⁷¹ Matvejević, Predrag, iz predgovora u: Pena-Ruiz, Henri: *Što je laičnost?*, str. 211.

⁵⁷² Na istome mjestu.

⁵⁷³ Pena-Ruiz, Henri: *Što je laičnost?*, str. 155.

⁵⁷⁴ Simoniti, Iztok: *Historia magistra mortis*, str. 244.

⁵⁷⁵ Debeljak, Aleš: *Europa bez Europljana*, str. 132.

26. LAICITET

Smatram da se religija prvenstveno temelji na strahu. Strah je otac okrutnosti te zato ne začuđuje što religija i okrutnost idu ruku pod ruku. Znanost nam može pomoći da nadiđemo taj kukavički strah u kojem čovječanstvo živi već generacijama.

(Bertrand Russell)⁵⁷⁶

Riječ laičnost grčkog je podrijetla (*laos* znači puk). Kasnije ju je prihvatio srednjovjekovni latinitet označavajući njome osobe koje, izvan vjerskih redova, obavljaju uzgredne poslove u crkvi ili samostanu. Prosvjetiteljstvo ju je preuzelo i promijenilo joj značenje. Voltaire spominje «laičke misionare» i sebe svrstava među njih.⁵⁷⁷ Laičnost pretpostavlja pravnu razliku između privatnog života čovjeka kao takvog i njegove javne dimenzije građanina,⁵⁷⁸ te je pravo čovjeka čiji je ishod nepristrana država koja ne favorizira nijednu religiju, a tolerira sve, pod uvjetom da i one poštuju druge religije, ali i ljude.⁵⁷⁹ Kroz modernitet laicizirana misao se univerzalizira.⁵⁸⁰

U današnjoj laičkoj državi poslovi su odvojeni od crkvenih interesa. Naprimjer, laička je škola javna škola i ona radi u skladu s vrednotama otvorenog društva koje je obvezuje da na konfesionalnom području bude neutralna. Znajući da se etični sustavi religija protive pluralnom društvu, država ne dopušta crkvama da uđu u odgojni sustav, a laička škola promiče načela demokracije, republike i liberalizma.⁵⁸¹ Što se temeljnih zakona laičke škole tiče, dužnost je države osigurati laičko obrazovanje,⁵⁸² koje vuče svoje podrijetlo iz *Deklaracije o pravima čovjeka i građanina*.

Podsjetimo da je laicitet pozitivno načelo afirmacije slobode i jednakosti.⁵⁸³ Laicitet obrazovanja isključuje svako isticanje religijskog vjerovanja i po tome u javnim školama ne bi trebalo biti mjesta za nastavu vjeronauka.⁵⁸⁴ Država nadzire zakonodavno područje, ali ne može nametnuti svoju volju civilnome društvu; ono se

⁵⁷⁶ Despeyroux, Denise: *Leksikon filozofa*, str. 157.

⁵⁷⁷ Matvejević, Predrag, iz predgovora u: Pena-Ruiz, Henri: *Što je laičnost?*, str. 207.

⁵⁷⁸ Pena-Ruiz, Henri: *Što je laičnost?*, str. 13.

⁵⁷⁹ Bercis, Pierre: *Osloboditi prava čovjeka*, str. 158.

⁵⁸⁰ Morin, Edgar: *Kako misliti Evropu*, str. 65.

⁵⁸¹ Simoniti, Iztok: *Historia magistra mortis*, str. 197.

⁵⁸² Pena-Ruiz, Henri: *Što je laičnost?*, str. 79.

⁵⁸³ Isto, str. 91.

⁵⁸⁴ Isto, str. 80.

odnosi na javno područje, ali njegovo djelovanje prestaje na granici slobode pojedinca.⁵⁸⁵

Činjenica jest da se povijest liberalnih država poklapa s krajem konfesionalnih država i s formiranjem neutralnih država u odnosu prema religijskim nagnućima svojih građana. Ona se isto tako poklapa s ukidanjem privilegija i feudalnih veza te sa zahtjevom za slobodnim raspolaganjem dobrima i slobodnom razmjenom, što obilježava nastanak i razvoj građanskog društva trgovine.⁵⁸⁶ Valja naglasiti kako laička emancipacija nije uključivala u sebi nikakvo nasilje, ne više od priznanja prava čovjeka,⁵⁸⁷ dok su tri velike «religije Knjige» na razne načine poticale nasilje koje je bilo rezultat želje da se nametnu svim ljudima.⁵⁸⁸

Osim monoteističkih sustava, nasilje je bilo karakteristično i za antičke Grke koji su, pod panteonom mnogobrojnih bogova, boginja, polubogova i poluboginja, neprekidno ratovali. Međutim, nisu ratovali u ime bogova nego zbog čiste političke moći. Židovi i kršćani su, pak, tijekom stoljeća ubijali jedni druge u ime jednog Boga, ispunjavajući tako njegovo obećanje njima, jer, i ubijajući se međusobno, oni se ubijaju u ime jednog Boga, a i kada ubijaju svoje, oni to isto čine u ime tog i takvog boga. Upravo je tu, prema Simonitiju, izvor nemorala zapadne civilizacije, koji se provlači sve do prosvjetiteljstva jer crkva uporabu nasilja za potpuno svjetovne ciljeve (vlast, prestiž i moć) obrazlaže nadnaravnim argumentima i neprestano traži da ju se ocjenjuje i vrednuje prema riječima, a ne prema djelima. Prosvjetiteljstvo, kao pohod zdravog razuma, otkriva tu hipokriziju institucionaliziranog jednobojstva. Voltaireov poziv «Uništite bestidnicu!», tiče se upravo Crkve koja je u obrani svojih interesa uvijek spremna poslužiti se nasiljem.⁵⁸⁹ S obzirom da se danas društvo ne može niti bi se trebalo vratiti u doba prije monoteizama, prisiljeno je uspostaviti kulturu međusobnog poštovanja, a to mora biti recipročno. U zapadnom prostoru to dopušta upravo svjetovnost, u kojoj djeluje zapadna sloboda.⁵⁹⁰

⁵⁸⁵ Todorov, Tzvetan: *Duh prosvjetiteljstva*, str. 53.

⁵⁸⁶ Bobbio, N: *Liberalizam i demokracija*, str. 20.

⁵⁸⁷ Pena-Ruiz, Henri: *Što je laičnost?*, str. 16.

⁵⁸⁸ Isto, str. 12.

⁵⁸⁹ Simoniti, Iztok: *Historia magistra mortis*, str. 182.

⁵⁹⁰ Isto, str. 183.

Kada govorimo o zapadnoj civilizaciji, potrebno je obratiti pozornost kako je danas daleko manje nasilja nego u ranijim povijesnim epohama.⁵⁹¹ Epoha u kojoj živimo izrazito je miroljubiva. Često zaboravljamo koliko je svijet nekada bio nasilan. Da bi se shvatilo makropovijesne procese vezane za intenzitet, količinu i učestalost nasilja, moraju se istražiti masovne statistike. Brojevi nam nedvosmisleno kazuju kako danas, unatoč terorizmu i ratu, prosječan čovjek ima veće statističke šanse da poćini samoubojstvo nego da ga ubije terorist, vojnik ili diler.⁵⁹² Kao primjer možemo navesti podatak da je u decentraliziranim kraljevinama srednjovjekovne Europe na svakih 100.000 stanovnika njih 20-40 svake godine svoj život završavalo umorstvom. Danas svjetski prosjek iznosi tek 9 umorstava na 100.000 stanovnika godišnje, a većina se njih događa u slabim državama poput Somalije i Kolumbije. U centraliziranim državama Europe, prosjek je jedno umorstvo na 100.000 ljudi godišnje.⁵⁹³

Godine 2012. Europska unija je dobila Nobelovu nagradu za mir. Prema Žmegaću ta je nagrada itekako opravdana.⁵⁹⁴ Put do ove nagrade za mir vodi preko razmišljanja o europskoj povijesti. Treba imati na umu da je europski kontinent zbog svojeg posebnog etničkog i političkog partikularizma jedinstven u ljudskoj povijesti, te je od početka kategorije državnosti bio poprište jednog rata za drugim.⁵⁹⁵ Međutim, od 1945. do danas na teritoriju Europske unije nije se dogodio nijedan vojni sukob, unatoč tenzijama Hladnog rata između Istoka i Zapada. Možemo se zapitati nisu li otvorene granice, spremnost za komunikaciju i stanovita politička racionalnost činjenice koje su zaslužile priznanje? Zato se bez pretjerivanja može ustvrditi da je u posljednjim desetljećima jedva tko tako opravdano zaslužio tu nagradu.⁵⁹⁶ Stopa ubojstava u današnjoj Europi stotruko je manja nego u srednjem vijeku.⁵⁹⁷

Židovsko-kršćanska ideologija ne razmišlja o temeljnom problemu zapadne civilizacije, o racionalnom spoznavanju samoga sebe, već o grijehu i krivnji, i time je zauvijek izazavan raskol između grčkog razuma i kršćanske vjere. Cilj starozavjetne

⁵⁹¹ Koch, Smith: *Samoubojstvo Zapada*, str. 17.

⁵⁹² Harari, Yuval Noah: *Sapiens. Kratka povijest čovječanstva*, str. 407. Za više podataka o padu nasilja kroz povijest pogledati u: Pinker, Steven: *Prazna ploča, Moderno poricanje ljudske prirode* (poglavlje «Pada i posljednji zid») i <https://www.youtube.com/watch?v=ramBFRT1Uzk>

⁵⁹³ Harari, Yuval Noah: *Sapiens. Kratka povijest čovječanstva*, str. 407.

⁵⁹⁴ Žmegać, Viktor: *Europski duh*, str. 49.

⁵⁹⁵ Isto, str. 50.

⁵⁹⁶ Isto, str. 52.

⁵⁹⁷ Pinker, Steven: *Prazna ploča*, str. 410.

prijeteće trijade u koju spadaju grijeh, krivnja i kazna, jest zastrašivanje i podređivanje čovjeka kao individue.⁵⁹⁸ Abrahamske religije uvijek su stvarale fanatike, koji svoju vjeru nameću nasiljem, a otpadnike kažnjavaju nasiljem. U prošlosti su poticale ratove, mučenja i etničku mržnju. Problem je taj što je fanatizam monoteizmu imanentan. Bit nije u tome što sveti spisi, koji se shvaćaju kao političko-teološki tekstovi, sadrže kontradiktorne tvrdnje o ljubavi i mržnji prema čovjeku, nego u tome što su one o mržnji i nasilju fanaticima neiscrpan temelj opravdanja za nasilje.⁵⁹⁹ Fanatizam je paradigma abrahamskih monoteizama. Ta moralna degeneracija bezuvjetne odanosti i osobne neodgovornosti, utjelovljena u spremnosti mitskog Abrahama na ubojstvo vlastitoga sina te za zločine koji se čine u ime viših ciljeva, u moralnom je smislu trajala sve do prosvjetiteljstva, a u pravnome sve do nirnberških suđenja nacistima. Prosvjetiteljstvo prekida simbiozu države i crkve poznatu pod nazivom *klerikalizam* i gradi ovozemaljsku svjetovnu etiku, neovisnu o vjeri, koja se temelji i na društvenom ugovoru.⁶⁰⁰

Fanatizam redovito crpi legitimnost za nasilje iz istog izvora kao i fundamentalizam, iz uvjerenja o postojanju vječnih temelja, odnosno, istina o početku i kraju vremena te o prvim i posljednjim stvarima (eshatologija). Rasprava o nasilju monoteizama potrebna je radi boljeg razumijevanja temelja vjere i njezina djelovanja. Svi kršćanski, židovski i muslimanski fundamentalizmi protive se svjetovnoj demokratskoj državi, iako im je suživot (ne tolerantnost!), bez međusobnog ubijanja, moguć samo u njoj. Monoteizmi, dakle, nisu spojivi s demokracijom, iako mogu živjeti samo u njoj.⁶⁰¹ Iz toga proizlazi da je demokršćanstvo kao ideologija *contradictio in adjecto*.⁶⁰² I nužno će ostati tako sve dok demokracija bude djelovala dijaloški, a monoteizmi budu djelovali monološki. Monoteizam bez monologa više nije monoteizam, a demokracija bez dijaloga više nije demokracija. Dijalektiku kao pokretača povijesti potiče neprestana napetost među suprotstavljenim idejama i praksama. Dijalektika zato ne dopušta da smisao i cilj čovjekova života dokučimo jednom zauvijek, kao što to «uspijeva» religija. Zato suvremeni pluralizam znači da je

⁵⁹⁸ Simoniti, Iztok: *Historia magistra mortis*, str. 185.

⁵⁹⁹ Isto, str. 190.

⁶⁰⁰ Isto, str. 191. Kao primjer svjetovne etike možemo navesti dobro poznatu Kantovu etiku.

⁶⁰¹ Simoniti, Iztok: *Historia magistra mortis*, str. 191. Zato možemo reći da je demokršćanstvo kao svjetonazor zapravo oksimoron.

⁶⁰² *Contradictio in adiecto* (lat.), unutarnja proturječnost; pridavanje atributa koji proturječi pojmu. Naprimjer drveno željezo ili okrugli kvadrat (<http://www.hrleksikon.info/definicija/contradictio-in-adiecto.html>).

u društvu na djelu kritičnost i upravo su stalna kritička skepsa i svijest da iz neslaganja niče novo znanje stvorili zapadnu civilizaciju.⁶⁰³

Rođenje monoteizma na Srednjem istoku jest rođenje pogrešnog puta. Monoteizam jest *novum* u povijesti zapadnog čovjeka. Monoteizam ne dopušta konkurenciju i ovdje leži opasnost. Zato je vjera ovdje predložena kao jedina Istina koju se može mačem nametati «poganima», kako bi se spasile njihove duše od vječne smrti. Crkva se prestala služiti tom metodom tek kada ju je sekularizam Francuskom revolucijom skinuo s vlasti.⁶⁰⁴ Za sekularizaciju se tvrdilo da vodi u propast vrednota, sada pak vidimo da uspon religija vodi u nasilje.⁶⁰⁵

Za razliku od nesekulariziranog muslimanskog svijeta, europske zemlje obilježene su vrlo različitom poviješću i splet odnosa između politike i religije ovdje je složeniji i drugačiji. Možemo razlikovati zemlje katoličke tradicije, gdje je snažna tradicionalna upletenost Crkve u državnu moć navela laičku emancipaciju da poprimi radikalniji oblik separacije.⁶⁰⁶ U zemljama obilježenim protestantskom religijom prevladavao je proces sekularizacije. U njima je vjera osobna stvar svakog pojedinca ali ta sloboda je praćena fideizmom prema biblijskom tekstu, koji može prerasti u opskurantizam, čak nazadni moralizam.⁶⁰⁷

Inkvizicija i monarhija božanskog prava, kao i osuda slobode savjesti od strane Crkve sve do početka 20. stoljeća jasno govore protiv ideje spontanog rađanja laiciteta na tlu zapadne civilizacije. Zato je bitno naglasiti kako je laičnost izborena upravo *protiv* značajki kulture obilježene kršćanskom religijom, a ne zahvaljujući tome.⁶⁰⁸ Laički će duh likovati u francuskom Zakonu iz 1905. koji je prvi put u Europi proklamirao potpuno «odvajanje crkve od države». Kao krunu tog, čini se, višestoljetnog procesa sekularizacije možemo istaknuti Ustav iz 1946. koji je definirao Francusku kao «laičku republiku».⁶⁰⁹

Većinu europskih ustava danas obvezuje odvajanje crkve i države. Najnoviji primjer tog trenda u Europi je novi nacrt Europskog ustava. Pisci predloženoga

⁶⁰³ Simoniti, Iztok: *Historia magistra mortis*, str. 198

⁶⁰⁴ Isto, str. 182.

⁶⁰⁵ Isto, str. 191.

⁶⁰⁶ Pena-Ruiz, Henri: *Što je laičnost?*, str. 178.

⁶⁰⁷ Isto, str. 179.

⁶⁰⁸ Isto, str. 15.

⁶⁰⁹ Matvejević, Predrag, iz predgovora u: Pena-Ruiz, Henri: *Što je laičnost?*, str. 208.

ustava odbili su pozive iz krugova Katoličke crkve i drugih religijskih skupina da priznaju kršćanske korijene Europe. Međutim, unatoč tim formalnim odbacivanjima državnih crkava, mnoge europske zemlje i dalje uključuju državnu religiju, osobito religijsko obrazovanje.⁶¹⁰ Moderna laičnost uzima danas na svoj račun, uz ostalo, pravo na pobačaj, na kontracepciju i još uvijek osporavanu «potpomognutu oplodnju», priznavanje homoseksualne zajednice, izbor eutanazije, na sličan način na koji su laici u prošla dva stoljeća tražili pravo na razvod ili otvaranje groblja svim građanima. U nastojanju da se u Ustavu Europske unije ne spominju «kršćanske tradicije» prisutan je također laički stav.⁶¹¹

Danas se često uzima zdravo za gotovo ili se nenamjerno previđa da su na Zapadu bila potrebna stoljeća patnji i nepravdi, ali i borbi, da se laičnost prizna kao legitimna,⁶¹² te da su u krvi i suzama izborena načela prava čovjeka koja nadahnjuju laički ideal.⁶¹³ Laičnost uzdiže javnu moć na njezinu načelnu univerzalnost, a građane na racionalnu autonomiju. Ona ih čini gospodarima samih sebe.⁶¹⁴ Danas ni jedna država u Europi ne odgovara potpuno laičkome idealu, ali mu se Francuska najviše približila.⁶¹⁵

Klerikalizam se odlikuje ne samo obnašanjem crkvenih funkcija unutar zajednice vjernika nego i težnjom za svjetovnom vlašću nad ukupnim društvom.⁶¹⁶ Da bismo bolje razumjeli podrijetlo, značaj i pretenzije klerikalizma moramo se vratiti duboko u prošlost. Nakon što se Konstantin u 4. stoljeću iz potpuno pragmatičnih i političkih razloga obratio na kršćanstvo, učinivši ga tako državnom religijom, kazne za spolne i moralne prijestupe postale su teže nego u antici. Ono što se ranije smatralo prekršajem ili osobnom povredom preraslo je u javni zločin i često se kažnjavalo nesmiljenom strogoćom.⁶¹⁷ Za Katoličku je crkvu od početka bio karakterističan izniman strah od slobode duha.⁶¹⁸ Otkad je kršćanstvo postalo državnom religijom,

⁶¹⁰ Gey, Steven G.: Ateizam i sloboda religije, u: Martin, Michael (ur.): *Ateizam*, str. 265. Što se koncepta *religijskog obrazovanja* tiče, ono po definiciji ne može proizlaziti iz teološkog diskursa zato jer kada bi bilo tako ne bi se zvalo obrazovanje. Primjereniji termin bio bi indoktrinacija monološke svijesti zatvorene u sebe.

⁶¹¹ Matvejević, Predrag, iz predgovora u: Pena-Ruiz, Henri: *Što je laičnost?*, str. 210.

⁶¹² Pena-Ruiz, Henri: *Što je laičnost?*, str. 15.

⁶¹³ Isto, str. 103.

⁶¹⁴ Isto, str. 36.

⁶¹⁵ Isto, str. 177.

⁶¹⁶ Isto, str. 26.

⁶¹⁷ Roth, Michael P.: *Okolo oko. Globalna povijest zločina i kazne*, str. 59.

⁶¹⁸ Staguhn, Gerhard: *Kratka povijest svjetskih religija*, str. 143.

za cara Teodozija I., krajem 4. stoljeća, počeli su progoni i kažnjavanja heretika.⁶¹⁹ Što je kompliciranije učenje neke religije, to je vjerojatnije da će biti mnoštvo različitih tumačenja njezinih «istina». Za kršćanstvo su tipične beskrajne vjerske borbe u dugoj povijesti te religije, koje su često poprimale i oružane sukobe. Od početka je kršćanstvo bilo sklono netoleranciji i nasilju. Odatle strah od duhovne slobode vjernika.⁶²⁰ Stoga nas krvava povijest religije navodi na zaključak kako bez odvojenosti religije i političke moći često dolazi do rata, vjerskog nasilja ili u najboljem slučaju do tihe diskriminacije.⁶²¹

Za razliku od onodobne kršćanske Europe, u kasnom srednjem vijeku Mongoli nisu imali vlastitu, razrađenu i agresivnu religiju te su u vjerskim pitanjima prema pokorenim narodima bili relativno snošljivi.⁶²² Dok su Mongoli ograničavali smrtnu kaznu i mučenja, «naprednije» zemlje Europe i Katolička crkva donosile su zakone koji su širili primjenu tih kazni za sve veći broj zločina. I dok su Mongoli ograničavali mučenje na udaranje štapom, stanovnici zapadne Europe pojačavali su razinu bola primjenom sve domišljatijih pomagala, poput sprave za rastezanje udova, nabijanja na kolac i spaljivanja na lomači.⁶²³ Nakon što je Nietzsche posljednji put ubio Boga, često se mogu čuti mišljenja kako je 20. stoljeće izrazito nasilno. Pritom se prvenstveno misli na Prvi i Drugi svjetski rat te se navodi pad i bijeda općeg morala suvremenog čovjeka kao otuđenog pojedinca. Pritom se zanemaruje da stoljeće traje sto godina. Interdisciplinarna istraživanja pokazuju da su se tijekom druge polovice (sekulariziranog i laiciziranog) dvadesetog stoljeća razmjeri ubojstva u cijelome svijetu smanjili te je epoha u kojoj živimo, usprkos Prvom i Drugom svjetskom ratu vjerojatno najmirnije doba u povijesti.⁶²⁴ Do 18. stoljeća mučenje je bilo prihvaćeni element pravosudnog sustava. Bilo je sredstvo za izvlačenje istine, način najužasnijeg mogućeg kažnjavanja krivca. Prosvjetiteljski mislitelji imali su drugačije mišljenje i mučenje su smatrali barbarskim činom koji nema veze s pravdom i kod kojeg postoji opasnost da se uz krivca kazne i nedužni.⁶²⁵ U drugoj polovici 18. stoljeća Prusija, Švedska, Francuska, Austrija i Toskana ukinule su mučenje u sklopu provođenja pravosudnih postupaka. Godine 1801., pod vlašću cara Pavla, Rusija je

⁶¹⁹ Staguhn, Gerhard: *Kratka povijest svjetskih religija*, str. 143.

⁶²⁰ Isto, str. 151.

⁶²¹ Pena-Ruiz, Henri: *Što je laičnost?*, str. 44.

⁶²² Goldstein, Grgin: *Europa i Sredozemlje u srednjem vijeku*, str. 338.

⁶²³ Roth, Michael P.: *Oko za oko. Globalna povijest zločina i kazne*, str. 83.

⁶²⁴ Isto, str. 212. Za više o padu nasilja pogledati u: *Antropološki almanah*, 1. broj, str. 59.-65.

⁶²⁵ Montefiore, Simon S.: *101 Svjetski junak. Veliki ljudi za sva vremena*, str. 131.

odredila da i «sam naziv mučenje, koji baca sramotnu sjenu na čovječanstvo, valja zauvijek izbrisati iz svijesti javnosti».⁶²⁶ Mučenje nipošto nije pripadalo nekim davnim sjećanjima, no tijekom 18. stoljeća je postalo sramotnom tajnom, umjesto preporučljivog pristupa. I premda su krvoprolića u vrijeme vladavine terora u Francuskoj zauvijek okaljala ime, izum Josepha-Ignacia Guillotina, namijenjen brzom i bezbolnom odrubljivanju glave osuđenika, trebao je označiti velik iskorak u odnosu na divljačke metode iz prošlosti.⁶²⁷

Statistike pokazuju da su od konca srednjeg vijeka do 20. stoljeća europske zemlje iskusile pad stopa ubojstava u rasponu od deset do pedeset puta. Bitno je naglasiti da je prosvjetiteljstvo postavilo temelje za prve organizirane pokrete u smjeru ukidanja društveno prihvaćenih oblika nasilja kao što su ropstvo, dvoboji, pravno dopušteno mučenje, okrutnost prema životinjama i sadistički oblici kažnjavanja.⁶²⁸ Sumarno možemo zaključiti kako su srednjovjekovna društva prožeta kršćanskim pogledom na svijet *po današnjim standardima* uistinu bila okrutna, često i «nasilna društva.»⁶²⁹

Bercis smatra da se jednakost ljudi može osigurati jedino u duhu laiciteta,⁶³⁰ jer je laičnost izvorna afirmacija naroda kao društva slobodnih i jednakih ljudi.⁶³¹ Ona se sastoji u oslobađanju cjelokupne javne sfere od utjecaja koji se vrši u ime religije ili jedne određene ideologije.⁶³² Zato laička Europa ide u korak s Europom oslobađajuće kulture čiji je program zacrtala u vrijeme prosvjetiteljstva.⁶³³

Laički ideal je plemenit zato što svakom čovjeku daje slobodu i sposobnost da je dobro koristi. Lijepa ideja Descartesa, koji je tako prekinuo s teorijom o *prokletoj časti* po kojoj bi čovječanstvo, obilježeno istočnim grijehom, bilo nesposobno, sa svojim resursima, dobro djelovati. Laičnost je odbacivanje paternalizma, moralizma i nametanja svakog «smisla» koji čovjek ne bi mogao izmisliti sam. U središtu te izgradnje živi rad uma, sposobnost svjesnog promišljanja ljudskih ciljeva djelovanja, kao i etički i politički temelj sloge. Težnja za univerzalnim zahtijeva kulturu na

⁶²⁶ Montefiore, Simon S.: *101 Svjetski junak. Veliki ljudi za sva vremena*, str. 129.

⁶²⁷ Na istome mjestu.

⁶²⁸ Roth, Michael P.: *Oko za oko. Globalna povijest zločina i kazne*, str. 319.

⁶²⁹ Isto, str. 86.

⁶³⁰ Baletić, Zvonimir, iz predgovora u: Bercis, Pierre: *Osloboditi prava čovjeka*, str. 14.

⁶³¹ Pena-Ruiz, Henri: *Što je laičnost?*, str. 22.

⁶³² Isto, str. 56.

⁶³³ Isto, str. 184.

misaonoj distanci koja omogućuje da se pronađe ono što bitno temelji jedinstvo čovječanstva.⁶³⁴

27. DEVETNAESTO STOLJEĆE EUROPSKOG RAZVITKA – EPOHA PROTURJEČNOSTI

Voltaire je, pokušavši oboriti stari religiozni sustav, bio pokretač i one revolucije ljudskog duha koja se zbila u 19. stoljeću.⁶³⁵ Na prijelazu iz 18. u 19. stoljeće susrećemo se i s velikim brojem antiracionalističkih učenja, koja su se javila kao ideološki izraz aristokratske ili klerikalne reakcije na teorije francuskih prosvjetitelja i na društvenu i političku praksu Francuske revolucije. Usporedno s njima, kao direktni nastavak prosvjetiteljske misli, javile su se, također mnogobrojne, ideje i teorije građanskog liberalizma.⁶³⁶ Povijesno-filozofski, mnoge idejne niti prihvaćene u tom vremenu izravno vode u sadašnjost. Politička je klima pod snažnim utjecajem posljedica Francuske revolucije. Posebno je učinkovito bilo nastojanje za suverenim nacionalnim državama pod idejom prava na samoodređenje nacije (naroda). Liberalizmu je cilj vladavina uma i ostvarenje individualne slobode (prava čovjeka).⁶³⁷

«Dugo devetnaesto stoljeće» je na europskom kontinentu počelo deset godina prije svoga kronološkog početka. Francusko zakonodavstvo ulazilo je uz pomoć vojnih uprava u sve pore europskih društava, prihvaćeno je i odbacivano, ali ono što je ostalo aktivom u tom krvavom razdoblju kojim je otvoreno 19. stoljeće bile su revolucionarne ideje slobode, jednakosti i bratstva, ideje koje, premda su često bile samo deklarativne, nisu ostavile nijednog Europljanina indiferentnim.⁶³⁸ Osim toga, početkom stoljeća pojam Europe doživio je svoju historizaciju i politizaciju koja je tekla u okviru prosvjetiteljske filozofije.⁶³⁹

Završni čin u procesu izgradnje većine europskih nacija odigrao se tijekom građanskih revolucija koje su potresale Stari kontinent krajem 18. i u prvoj polovici

⁶³⁴ Pena-Ruiz, Henri: *Što je laičnost?*, str. 198.

⁶³⁵ Löwith, Karl: *Svjetska povijest i događanje spasa*, str. 138.

⁶³⁶ Popov, Čedomir: *Građanska Evropa. Prva knjiga*, str. 405.

⁶³⁷ Kunzmann, Burkard, Wiedmann: *Atlas filozofije*, str. 159.

⁶³⁸ Prosperov -Novak, Slobodan: *Pričaj mi o Europi*, str. 175.

⁶³⁹ Debeljak, Aleš: *Europa bez Europljana*, str. 90.

19. stoljeća. Tako su od 1789. do 1848./49. mnoge europske nacije dobile svoju duhovno-političku fizionomiju.⁶⁴⁰ Nakon plemstva, nacijom se naziva stanovništvo neke zemlje, da bi u 19. stoljeću, upravo pod utjecajem Francuske revolucije, pojam dobio novo političko značenje: nacija je suvereni narod. Tako je preinačeno tradicionalno značenje suverena ili vladara. Suverenost nije jedino značenje koje se pripisuje narodu, nego i ljudska prava i slobode koje u načelu nemaju granica i odnose se na sve narode. Barem do prve polovice 19. stoljeća nacionalizam je vezan za demokratske ideje, bilo liberalne ili socijalističke.⁶⁴¹ Misleći pritom vjerojatno na njegov daljni razvojni tijek, Todorov ističe kako nacionalizam nije tekovina prosvjetiteljstva. On je, u najboljem slučaju, svojevrсно njegovo zastranjenje, a protukolonijalistički pokreti u tom su smislu mnogo neposrednije nadahnuti načelima prosvjetiteljstva, posebice kad se pozivaju na ljudsku univerzalnost, na jednakost među narodima i na slobodu pojedinca.⁶⁴² Stari se liberalizam na Zapadu oslanjao na nacionalizam kao sredstvo rušenja feudalizma, učvršćenja demokracije i nacionalnih ekonomija.⁶⁴³

Zanimljivo je primijetiti kako je građanska klasa tijekom 19. stoljeća postavila temelje moderne historiografije. Osnivani su državni arhivi u kojima su se pohranjivali i obrađivali dokumenti važni za čitavu sredinu.⁶⁴⁴ Europa koja je bila rođena iz neophodnosti i obrane i koja je ideju svojega jedinstva posljednji put razvijala u intelektualističkim salonima 18. stoljeća, na kraju 19. stoljeća bila je najčvršće ujedinjena tehnikom novog doba. Pokreti koji su proklamirali načela bratstva, slobode i jednakosti, osnažili su srednju klasu koja je osvojila prednost u gospodarskoj utrci i kojoj je tijekom 20. stoljeća gotovo svugdje u Europi bila zajamčena privatnost i privatno vlasništvo, kao i mogućnost sudjelovanja u parlamentarnom odlučivanju. Građanska je klasa dominirala izobrazbom i kulturom, dakle, svim onim što je prije bilo ograničeno na uzak aristokratski sloj.⁶⁴⁵

Antropologija je krajem 18. stoljeća postala znanost prosvjetiteljstva; tu se nije radilo samo o proučavanju ljudske naravi s različitih gledišta, nego je to istovremeno bilo samoproučavanje emancipiranog građanstva, koje je po prvi put na sebe svjesno

⁶⁴⁰ Popov, Čedomir: *Građanska Evropa. Prva knjiga*, str. 435.

⁶⁴¹ Katunarić, Vjeran: *Sporna zajednica. Novije teorije o naciji i nacionalizmu*, str. 87.

⁶⁴² Todorov, Tzvetan: *Duh prosvjetiteljstva*, str. 29.

⁶⁴³ Katunarić, Vjeran: *Sporna zajednica. Novije teorije o naciji i nacionalizmu*, str. 42.

⁶⁴⁴ Prosperov-Novak, Slobodan: *Pričaj mi o Europi*, str. 209.

⁶⁴⁵ Isto, str. 225.

gledalo kao na dio čovječanstva.⁶⁴⁶ Do uspona etnologije došlo je, između ostaloga, zahvaljujući porastu zanimanja za povijest čovječanstva općenito, kao i posebnim zanimanjem za životni svijet «divljaka». Pod utjecajem Rousseaua, u «divljaku» se dugo gledalo prasluku prirodnog i neiskvarenog čovjeka.⁶⁴⁷

Još prilikom krunidbe Karla Velikog za cara, Europa je bila označena kao ekskluzivni prostor za razvoj kršćanskih naroda. Kad je shvatila da bez rasterećenja od ekstremnih oblika ideologije kršćanske dominacije, ne samo u odnosu na druge religije nego i u unutarnjim odnosima kršćanske države, kad je shvatila da se sloboda ne može uskladiti s bilo čijim monopolom na mišljenje i da tako nema napretka, Europa je nastojala razviti ideju i praksu slobode, u liku jednog društva slobodnih individua, dakle, ono što danas nazivamo slobodnim društvom ili društvom slobodnih ljudi. U njoj je bila rođena ideja liberalne demokracije – liberalizma.⁶⁴⁸

Međutim, slika tih povijesnih procesa ostala bi izrazito nepotpuna kada ne bismo istaknuli kako se nitko nije mogao, pa ni europski svijet, a osobito vodeći narodi i države tog svijeta, osloboditi nekih aspekata prvobitnih ideja dominacije i ekskluziviteta. Te ideje su bile negirane kao element unutarnjih odnosa jedne slobodne države, ali su bile eksteritorijalizirane i izražene u obliku povijesti kolonijalnih osvajanja, što je bio sadržaj povijesti vodećih europskih naroda i država u fazi ekspanzije kolonijalnih osvajanja, sve do kraja XIX. stoljeća. Tako kolonijalizam možemo smatrati jednim od prepoznatljivih obilježja epohe moderniteta.⁶⁴⁹ Ipak, golem napredak u prirodnim, biomedicinskim (zdravstvo) i humanističko-kulturološkim znanostima jedan je od najvećih darova Europe svijetu.⁶⁵⁰

28. RAZVOJ GRAĐANSKOG DRUŠTVA – RETROSPEKTIVA

Slabljenjem nekada moćnog plemićkog staleža još u srednjem vijeku javlja se građanski stalež.⁶⁵¹ Revolucionarna građanska misao odigrala se u razdoblju borbe građanske klase za prevladavanje cjelokupnog nasljeđa srednjega vijeka. U

⁶⁴⁶ Dulmen, Richard van: *Otkriće individuuma*, str. 66.

⁶⁴⁷ Isto, str. 68.

⁶⁴⁸ Filipović, Muhamed, iz Pogovora u: Karlsson, Ingmar: *Vjera, teror i tolerancija. Eseji o religiji i politici*, str. 381.

⁶⁴⁹ Isto, str. 383.

⁶⁵⁰ Žmegač, Viktor: *Europski duh*, str. 15.

⁶⁵¹ Bazala, Vladimir: *Pregled povijesti znanosti*, str. 53.

teorijama društvenog ugovora, u francuskom prosvjetiteljstvu, ali i njemačkoj klasičnoj filozofiji, građanska misao imala je svoj najviši domet i izraz.⁶⁵² Građanski filozofi zasnivali su svoju koncepciju na principu individualizma, koji podrazumijeva slobodu čovjeka i pojedinca, te racionalizmu, dakle, uvjerenju u svemoć razuma.⁶⁵³

Kao što je renesansa bila reakcija na skolastiku i feudalizam, tako je prosvjetiteljstvo bilo izraženi ideal građanskoga društva u borbi protiv klera i feudalizma.⁶⁵⁴ Lyotard ističe kako je po prosvjetiteljskom učenju znanje legitimno ako podupire emancipaciju građanskog društva.⁶⁵⁵ Prema Jürgenu Habermasu tek u doba prosvjetiteljstva došlo je do nastanka građanske javnosti, dakle, sfere u kojoj se razmatraju relevantna pitanja.⁶⁵⁶

Da bi se probudili kanonizirani skolastički okviri, morala je nastati nova idejna europska društvena sila. Dok je feudalno društvo zasnivalo svoju vlast na teologiji, novi ideolozi građanstva, od Machiavellija, Grotiusa, Hobbesa i Spinoze pa dalje morali su se okrenuti antiteološkim, dakle, zemaljskim argumentima.⁶⁵⁷ Filozofski materijalizam, koji je ustvari prava baština i idejni nastavak progresivnog razvoja filozofske misli, vodi svoje direktno podrijetlo od isto tako velikih građanskih mislitelja, Helvetiusa, Diderota, Holbacha i Feuerbacha, koji su bili tipični predstavnici građanske klase kao i Kant, samo revolucionarniji.⁶⁵⁸ Veliki društveni i idejni prijelom u Europi događao se od 14. do 16. stoljeća s pojavom i snaženjem europskog građanstva, da bi se dalje nastavio sve do 18. i 19. stoljeća s definitivnom pobjedom građanske klase u zapadnoj i srednjoj Europi, zaključivši feudalnu epohu. Svi veliki uzleti slobodarske i antimitološke misli do kraja Stoljeća razuma u Europi vezani su uz pojavu građanske klase i razvoj građanske demokracije.⁶⁵⁹

Kao što smo vidjeli, rast individualne slobode ovisio je i o nestanku feudalizma. Do 1900. feudalizam je potpuno nestao, a taj je nestanak jedinstven za Europu i zemlje koje su naselili Europljani.⁶⁶⁰ Rezultat modernizacije je dovršetak

⁶⁵² Vranicki, Predrag: *Filozofija historije. Historijski pregled. Druga knjiga*, str. 188.

⁶⁵³ Isto, str. 115.

⁶⁵⁴ Bošnjak, Branko: *Filozofija. Uvod u filozofsko mišljenje i rječnik*, str. 32.

⁶⁵⁵ Kalin, Boris: *Povijest filozofije*, str. 413.

⁶⁵⁶ Ravlić, Slaven: *Prosvjetiteljstvo i enciklopedija: dva prosvjetiteljstva i dvije enciklopedije*, Vol. 7, No. 2, str. 42.

⁶⁵⁷ Vranicki, Predrag: *Filozofija historije. Historijski pregled, Prva knjiga* str. XVII

⁶⁵⁸ Vranicki, Predrag, iz predgovora u: Windelband, Wilhelm: *Povijest filozofije. Prva knjiga*, str. 8.

⁶⁵⁹ Vranicki, Predrag: *Filozofija historije. Historijski pregled, Prva knjiga* str. 87.

⁶⁶⁰ Koch, Smith: *Samoubojstvo Zapada*, str. 142.

oblikovanja građanskoga društva, započetoga građanskim revolucijama, s tendencijom stvaranja svjetskog saveza, što uključuje i moralnu dimeziju toga procesa te dimenziju političke kulture.⁶⁶¹ U 18. je stoljeću Katolička crkva bila prisiljena na razdvajanje od države, a građanstvo postaje sve samosvjesnije. Premda bijaše politički obespravljeno, postupno je preuzimalo gospodarsku, financijsku pa slijedom toga i političku inicijativu. Bilo je to doba u kojem ljudi bijahu kozmopolitski, a ne nacionalno orijentirani. Kao primjer možemo navesti F. Schillera koji tvrdi da je «domoljubni interes značajan samo malenim i mladim nacijama, da je sitničav, jadan i filozofu nepodnošljiv». Ideologija građanskog društva koja je u početku bila fragmentarana i uglavnom polemična, tijekom 17. stoljeća se osmislila i postala potpunijom, a svjetovnu afirmaciju je postignula tek u Dobu razuma. Vlastite je principe građanstvo doživljavalo kao općeeuropski duhovni pokret protiv dogmatskih autoriteta. Usmjeravalo ih je k afirmaciji kritičkog uma i slavilo kao prosvjetljenje u mraku. Stoga 18. stoljeće s pravom nosi naziv *Doba svjetla*.⁶⁶²

Danas građansko društvo karakterizira «uobičajeno pravilo življenja», što je nezaboravna Lockeova fraza. Građansko društvo je stanje u kojem danas živi većina ljudskih bića. Jedva da postoji osoba na svijetu koja ne živi prema nekom skupu pozitivnih zakona.⁶⁶³ U idejno savršenoj građanskoj državi vlada mir, praćen primjenom prirodnog zakona, pri čemu je um podložen kritici. Ovdje naziremo mogućnost zaštite od pogreške uvjetovanu samokorigirajućom potencijalnošću, što u krutom feudalnom sustavu nije bilo moguće.⁶⁶⁴ Stoga se civilno društvo temelji na vrijednostima kao što su individualne slobode, ljudska prava i jednakost pred zakonom.⁶⁶⁵ Prosvjetiteljstvo je promicalo ideal svjetskog građanina i nadu da će ukidanjem feudalnog poretka biti stvoreni uvjeti za trajan mir. Međutim, bila je to iluzija jer će se pobjednička buržoazija isto tako zanijeti osvajачkim pohodima, vođena neobuzdanom težnjom za profitom i dominacijom.⁶⁶⁶

⁶⁶¹ Skledar, Kregar: *Znanost o društvu. Osnovni pojmovi i razvoj*, str. 168.

⁶⁶² Simonić, Ante: *Civilizacijske razmeđe znanja. Misterije kulture tijekom povijesti*, knjiga II., str. 651.

⁶⁶³ Van Doren, Charles: *Povijest znanja*, str. 305.

⁶⁶⁴ Want, Christopher i Klimowski Andrzej: *Kant*, str. 75.

⁶⁶⁵ Bekić, Janko: Mono vs. multi: Kulturalizmi u znanosti i politici, u: *Čemu?*, broj 18/19, str. 260.

⁶⁶⁶ Supek, Ivan: *Ruđer Bošković. Vizionar u prijelomima filozofije, znanosti i društva*, str. 97.

29. TEKOVINE ZAPADA

Da bi se bolje shvatilo tekovine europske civilizacije potrebno je napraviti digresiju u vidu usporedbe Istoka i Zapada s naglaskom na intelektualnu klimu koja je dugo vremena prevladavala te koja, usudimo li se reći, i danas prevladava.

Pomanjkanje demokracije u arapskom svijetu se obično objašnjava shvaćanjem da je ne samo islam, nego i arapska politička kultura u osnovi antidemokratska pojava. Objašnjenje koje se trenutno navodi je identično onome koje se upotrebljava u objašnjenju ruske osobitosti. Zapravo, muslimanski svijet nije prošao kroz reformaciju, period prosvjetiteljstva i Francuske revolucije, što će reći, one povijesne događaje na kojima se temelji moderni europski projekt sa svojim shvaćanjem svijeta. Način razmišljanja obilježen islamskim racionalistima poput perzijskog liječnika i filozofa Avicene (980.-1037.) i filozofa Averoesa (1126.-1198.) u Kordobi nije institucionaliziran, nego su filozofi, prirodoslovci i racionalne znanosti potisnuti iz formalnog sektora obrazovanja već za vrijeme srednjega vijeka. Ortodoksni dogmatičari, pravnici i mistici su pobijedili slobodoumne duhove. Njihovo zlatno doba, obilježeno Aristotelom i Platonom, čija su djela dalje prenesena na Zapad putem arapskih prijevoda, trajalo je nekih 400 godina, od početka 9. do kraja 12. stoljeća. Religiozna ortodoksija koja je tada odnijela pobjedu nad racionalizmom, i danas karakterizira velike dijelove islamskog svijeta.⁶⁶⁷ Nasuprot takvoj intelektualnoj klimi temeljne europske vrijednosti bile su i još uvijek jesu pluralizam, tolerancija, razdvajanje crkve i države, demokratsko građansko društvo i individualna ljudska prava.⁶⁶⁸

Jedna od bitnih razlika zapadnih demokracija i islamskoga svijeta jest općenito proces sekularizacije, odnosno konkretnije u državno-pravnom kontekstu provedeni laicitet. Taj proces je, počevši još od epohe prosvjetiteljstva, kasnije dobio zamah pretežito u zapadnome svijetu. Za to vrijeme, sve do danas islamski svijet ne poznaje slične procese te je kod njega još uvijek prisutan jedinstven oblik svete i svjetovne sfere, a religija i država u islamu su spojene u jedno.⁶⁶⁹ Dok se nezapadna društva temelje na etici zajednice i divinizacije, poštivanje svakog pojedinca glavna je vrlina

⁶⁶⁷ Karlsson, Ingmar: *Vjera, teror i tolerancija. Eseji o religiji i politici*, str. 208.

⁶⁶⁸ Isto, str. 376.

⁶⁶⁹ Debeljak, Aleš: *Europa bez Europljana*, str. 79.

na Zapadu.⁶⁷⁰ Koch je nacije podijelio na zapadne i nezapadne. Za zapadne nacije tvrdi da su nastale kao proizvod srednjih ili građanskih društvenih slojeva. Prema njegovom tumačenju, nastajale su još početkom novog vijeka i postupno preuzimale nazore renesanse i prosvjetiteljstva, uključujući ideje progresa i društvenog ugovora.⁶⁷¹

Od antike do danas možemo pratiti liniju razvoja povijesti filozofije. Povijesna je zasluga Aristotela što je definitivno formirao opći pojam filozofije koji je do tada bio višeznačan i neodređen. Tim pojmom definitivno se razgraničila europska filozofija s mitskim načinom mišljenja i s narodnom mudrošću, budući da je prvi put uspostavljena mjera racionalnosti za razlikovanje artikuliranog, sustavno izvedenog znanja i neodređene «ljubavi prema mudrosti», ukorijenjene u običnom, neartikuliranom iskustvu. Karakteristično je da stara filozofija na Istoku, u staroj Indiji, staroj Kini, starom Iranu, nije došla do takvog stupnja iako je ostavila iza sebe značajno povijesno nasljeđe, pa je pojam filozofije, koji je nastao u staroj Grčkoj, postao univerzalan u sveukupnoj svjetskoj filozofiji.⁶⁷² Mora se odbaciti kao mistifikacijski etnocentrizam ili to novo pisanje povijesti koje se sastoji u tome da se pusti vjerovati da je kršćanski Zapad dobrovoljno proizveo prava čovjeka, dok su se ona zapravo stjecala upravo borbom protiv kršćanske crkvene tradicije. Podsjetimo da je Katolička crkva čekala 20. stoljeće da prizna slobodu savjesti, autonomiju znanstvenog čina i načelnu jednakost svih ljudi. Što se tiče *Indeksa zabranjenih knjiga*, na koji je Crkva stavljala sva djela koja su osporavala njezin dogmatizam, trebalo je čekati 1962. i Drugi vatikanski koncil da se napokon ukine.⁶⁷³ Stoga, ideja slobode u zapadnoeuropskom svijetu nastaje nasuprot dogmatskom feudalnom stavu o bitnoj razlici među ljudima od kojih jedni imaju slobodu, a drugi je nemaju. Takvo stanje stvari smatrano je dugi niz stoljeća od Boga danim i vjekovima opravdavano od strane Crkve. Ta intelektualna klima dovela je liberalizam u sukob s

⁶⁷⁰ Koch, Smith: *Samoubojstvo Zapada*, str. 175. Ne uzdiže se pojedinac u svakom pogledu. Primjerice Jeremy Bentham zastupa «najveću sreću najvećeg broja ljudi», a Kant stavlja dužnosti ispred poštivanja pojedinca (Koch, Smith: *Samoubojstvo Zapada*, str. 175.).

⁶⁷¹ Katunarić, Vjeran: *Sporna zajednica. Novije teorije o naciji i nacionalizmu*, str. 140.

⁶⁷² Korać, Veljko: *Filozofija i njena istorija*, str. 15.

⁶⁷³ Pena-Ruiz, Henri: *Što je laičnost?*, str. 134.

Crkvom i zato europski liberalizam nastupa nasuprot feudalizmu i Crkvi kao glavnim neprijateljima čovjekove slobode.⁶⁷⁴

Svjetovnost (sekularnost) je okvir u kojem djeluje sloboda.⁶⁷⁵ U sekularnom društvu laička država službeno je neutralna i to znači da se o teološkim pitanjima ne opredjeljuje.⁶⁷⁶ Zapadna je država svjetovna da bi društvo moglo biti pluralno i otvoreno; sekularnost, pluralnost i otvorenost su samo sinonimi slobode,⁶⁷⁷ a Zapad ima svoj oslonac u tim univerzalnim postavkama prosvjetiteljstva.⁶⁷⁸ Zapadnjački (sekularni) humanizam, tradicija prosvjetiteljstva, liberalna demokracija, slobodno tržište, ljudska prava neke su od nezaobilaznih vrijednosti i temeljnih odrednica zapadne civilizacije.⁶⁷⁹

Moramo svakako istaknuti da je sloboda najnetipičnije i najpoželjnije stanje ljudskoga društva. Cjelokupna građevina zapadne slobode počiva na pojedincu i njegovim pravima.⁶⁸⁰ Isto tako počiva na osobnoj odgovornosti. Slobodno društvo pažljivo nadzire vlast i štiti prava slabih. Prava uvijek djeluju kao dužnost, što znači da se njima treba služiti i za njih se, kada su ugrožena, boriti, jer će ih se inače izgubiti.⁶⁸¹ Stvaralački dijalog na Zapadu je moguć samo među svjetovnim društvima, koja su provela odvajanje crkve od države.⁶⁸² Sekularizirani dio svijeta teži dijalogu, ali crkve raznih vjera još uvijek izbjegavaju tu odgovornost.⁶⁸³ U srži zapadne civilizacije jest nemiran, ambiciozan, samousavršavajući, optimističan, racionalan, dominantan, a svakako i donekle idealističan pojedinac, individua koja ima neki cilj, koja vjeruje u sebe i svoju ulogu u društvu.⁶⁸⁴

Od sredine 17. stoljeća zapadni je svijet započeo s čudesnim nizom intelektualnih, ekonomskih i društvenih revolucija. Oslobođenje individualne svijesti od utega hijerarhijske i crkvene vlasti otvorilo je prostor za kritičko razmišljanje na svim

⁶⁷⁴ Filipović, Muhamed, iz Pogovora u: Karlsson, Ingmar: *Vjera, teror i tolerancija. Eseji o religiji i politici*, str. 388.

⁶⁷⁵ Simoniti, Iztok: *Historia magistra mortis*, str. 193.

⁶⁷⁶ Isto, str. 194.

⁶⁷⁷ Isto, str. 199.

⁶⁷⁸ Isto, str. 176.

⁶⁷⁹ Hromadžić, Hajrudin: Utopijske dimenzije misli i djela Ivana Supeka, u: Biliškov, Nikola (ur.): *Preživljavati usprkos*, str. 51.

⁶⁸⁰ Simoniti, Iztok: *Historia magistra mortis*, str. 14.

⁶⁸¹ Isto, str. 27.

⁶⁸² Isto, str. 40.

⁶⁸³ Isto, str. 41.

⁶⁸⁴ Koch, Smith: *Samoubojstvo Zapada*, str. 16.

poljima ljudske djelatnosti.⁶⁸⁵ Osamnaesto stoljeće nije bilo samo stoljeće koje je po prvi put u duhu prosvjetiteljstva pozvalo na samostalno razmišljanje, nego je kao uzor drugima preko književnosti prikazivalo i propagiralo individualne životne putove.⁶⁸⁶

Posebnu ulogu u tome imao je John Locke, koji je u svom eseju *Rasprava o ljudskom razumu* iscrpno pisao o identitetu osobe. Osoba je za Lockeja «misaono, inteligentno biće, koje posjeduje razum i sposobnost refleksije i koje može samo sebe promatrati kao takvo, kao istu misaonu supstanciju u različita vremena i na različitim mjestima; za što je ono sposobno samo kroz svijest, koja je nedjeljiva od razmišljanja i, kako mi se čini, u bitnome pripada razmišljanju, jer nije moguće da netko spoznaje bez spoznavanja da spoznaje».⁶⁸⁷ Prosvjetiteljstvo je zagovaralo pravo slobodnog individuuma da bude Ja.⁶⁸⁸

Individualizam je oduvijek bio najizrazitije obilježje Zapada. Tijekom vremena stupanj individualizma na Zapadu sve se više povećavao, a vrhunac je dosegnuo u današnjem personaliziranom društvu.⁶⁸⁹ Prava čovjeka i prava građanina označavaju krajnji domet političke emancipacije u građanskom društvu, koja svakako bez obzira na sve predstavlja veliki napredak. Stoga individualna sloboda i njezina primjena čine osnovu građanskog društva.⁶⁹⁰ Totalitarna država odbacuje humanizam prosvjetiteljstva jer cilj društva više nije «sreća svih pojedinaca.»⁶⁹¹ Bit Zapada mješavina je racionalizma, aktivizma, samopouzdanja, težnje za znanjem, osobne odgovornosti, samousavršavanja, poboljšanja svijeta i suosjećanja. U osnovi svega toga je osjećaj etičkog individualizma.⁶⁹²

30. LIBERALIZAM

Liberalizam je politička i općekulturna doktrina i pokret mlade građanske klase, nastao u borbi protiv ograničenja (prvenstveno ekonomsko-trgovačkih, a zatim i religiozno-moralnih) feudalnog društvenog uređenja. Nastao je kao antiteza

⁶⁸⁵ Ali, Ayan Hirs: *Heretkinja*, str. 67.

⁶⁸⁶ Dulmen, Richard van: *Otkriće individuuma*, str. 110.

⁶⁸⁷ Na istome mjestu.

⁶⁸⁸ Dulmen, Richard van: *Otkriće individuuma*, str. 115.

⁶⁸⁹ Koch, Smith: *Samoubojstvo Zapada*, str. 184.

⁶⁹⁰ Šuvar, Stipe: *Svijet obmana*, str. 72.

⁶⁹¹ Todorov, Tzvetan: *Duh prosvjetiteljstva*, str. 83.

⁶⁹² Koch, Smith: *Samoubojstvo Zapada*, str. 35.

apsolutizmu, a izražen u ideji slobodoumlja, koja traži individualnu slobodu izražavanja, mišljenja po savjesti, protiv svake konzervativne tradicije. Prosvjetiteljstvo, racionalizam i individualizam mislitelja 17. i 18. stoljeća (osobito Spinoze, Grotiusa, Montesquieua i francuskih enciklopedista) idejna su i filozofska osnova kasnijih liberalnih stremljenja koja su se očitovala u različitim revolucionarnim pokretima. Kao politička doktrina i praksa historijski je liberalizam vezan i ograničen jednom fazom u razvitku građanskog društva, u kojoj je jedno vrijeme predstavljao progresivni duhovni borbeni pokret, a kasnije (u obliku pojedinih liberalnih partija) i konzervativne karakteristike.⁶⁹³ Liberalno građansko društvo u svojim najplemenitijim vrhuncima pouzdalo se u progres sa sve većom afirmacijom pravde i slobode.⁶⁹⁴ U Engleskoj 17. stoljeća začeta je teorija i praksa liberalne države koja je bila idealni model kako za Sjedinjene Američke Države tako i za Europu.⁶⁹⁵ Glavna načela intelektualnog liberalizma su antiklerikalizam, duh tolerancije, odvajanje crkve od države, sloboda intelektualnog stvaralaštva, neovisnost duha i sloboda savjesti.⁶⁹⁶

Sva se zapadna društva temelje na liberalnim načelima i institucijama. Liberalno društvo je ono kojim vlada duh slobode, pravednosti i poštivanja svih građana. Pridaje se pozornost slobodi pojedinca. Potpuno u duhu *Deklaracije o pravima čovjeka i građanina* iz vremena Francuske revolucije, u liberalnim društvima vlada sloboda tiska, a tolerancija nekonvencionalnog ponašanja dopuštena je sve dok ne nanosi štetu drugima. U liberalnom društvu država služi građanima. Dakle, država služi čovjeku, a ne obratno.⁶⁹⁷ Tolerancija, poštivanje individualnih interesa te sposobnost suradnje obilježja su koja pridonose rađanju i održavanju liberalnog društva.⁶⁹⁸ Liberalna demokracija jedini je način organiziranja društva koji omogućava eksperimentiranje i učenje na pogaškama. Bitno je naglasiti kako slobodni i neovisni građani, s određenim obrazovanjem, inicijativom i samopouzdanjem, nisu toliko rezultat liberalnog društva koliko preduvjet za njegovu pojavu. Moderna teorija ugovora predstavlja zaokret u povijesti političke misli, jer je dovela do toga da društvo ne bude više prirodna činjenica koja postoji neovisno o volji pojedinca, nego umjetna tvorevina koju su pojedinci stvorili prema vlastitoj slici.

⁶⁹³ Filipović, Vladimir (ur.): *Filozofijski riječnik*, str. 188.

⁶⁹⁴ Supek, Ivan: *Filozofija, znanost i humanizam*, str. 358.

⁶⁹⁵ Bobbio, N: *Liberalizam i demokracija*, str. 57.

⁶⁹⁶ Popov, Čedomir: *Građanska Evropa. Prva knjiga*, str. 413.

⁶⁹⁷ Koch, Smith: *Samoubojstvo Zapada*, str. 137.

⁶⁹⁸ Isto, str. 138.

Bez tog obrata, zahvaljujući kojem problem države više nije bio sagledavan sa stanovišta suverene vlasti nego sa stanovišta podanika, ne bi bilo moguće učenje o liberalnoj državi, koje je prvenstveno učenje o pravnim granicama državne moći. Zato bez individualizma nema liberalizma.⁶⁹⁹

Engleski utilitaristički liberalizam obilježen je djelom dvojice teoretičara druge polovice 18. i prve polovice 19. stoljeća, Jeremyja Benthama i Johna Stuarta Milla. Oni predstavljaju tipične ideologe građanstva na vlasti, a njihova se učenja direktno nastavljaju na političku misao prosvjetiteljstva.⁷⁰⁰ Zanimljivo je primijetiti kako u djelu *Odlomak o vladi*, Bentham odbacuje načela *Deklaracije o pravima čovjeka i građanina* i revolucionarnu teoriju o vlasti, zalažući se za takvu državu u kojoj će biti uspostavljena politička ravnoteža između starih snaga aristokracije i novih snaga građanstva.⁷⁰¹

Jeremy Bentham još se kao student prava zainteresirao za moralna pitanja te postao vođa grupe poznate kao Filozofski radikali, koji su predvodili pokret za liberalnu reformu zatvora, cenzure, obrazovanja, zakona o seksualnim aktivnostima, korupcije u javnim ustanovama, ukratko, onoga što je kasnije postalo poznato kao lijevo-liberalni program za društvenu politiku.⁷⁰² Bentham je bio vrlo utjecajan reformator britanskog pravnog, sudskog i zatvorskog sustava. Njegov stav o patnji doveo ga je do toga da zagovara mišljenje kako kazne trebaju biti dovoljne da bi odvratile od zločina, ali da ne smiju prouzročiti nepotrebnu patnju.⁷⁰³

Čovjek koji je najviše pridonio vođenju i organizaciji Filozofskih radikala u Benthamovo ime zvao se James Mill i uglavnom je zbog njegovih napora Bentham ostvario tako veliki utjecaj na britansku politiku. Millov drugi razlog za slavu bilo je to što je bio otac već spomenutog Johna Stuarda Milla, koji će postati najpoznatiji filozof engleskoga govornog područja u 19. stoljeću.⁷⁰⁴ Tijekom 1865.-1868. John Stuart Mill bio je član Parlamenta, gdje se istaknuo tražeći pravo glasa za žene. Prva njegova knjiga *Logički sustav* donijela mu je slavu. Usprkos naslovu, bio je to opći filozofski sustav koji je spojio i osuvremenio empirističku filozofiju, koju su razvili

⁶⁹⁹ Bobbio, N: *Liberalizam i demokracija*, str. 11.

⁷⁰⁰ Popov, Čedomir: *Građanska Evropa. Prva knjiga*, str. 414.

⁷⁰¹ Isto, str. 415.

⁷⁰² Magee, Bryan: *Povijest filozofije*, str. 182.

⁷⁰³ Isto, str. 184.

⁷⁰⁴ Magee, Bryan: *Povijest filozofije*, str. 184.

prosvjetiteljski mislitelji Locke, Berkeley, Hume i Bentham, no bez Berkeleyjeve teologije i Humova skepticizma. Međutim, više su se istaknule njegove knjige *O slobodi* (1859.)⁷⁰⁵ i *Podčinjavanje žena* (1869.) Središnja teza knjige *O slobodi* jest da bi pojedinac trebao biti slobodan raditi što želi sve dok time nekom drugom ne nanosi štetu. *Podčinjavanje žena* još je vrijednije pažnje. Nakon Platona, koji je zagovarao da se djevojčice odgajaju isto kao dječaci, jedini filozof od imena i glasa koji se zalagao za žensku jednakost bio je Epikur, a nakon njega nitko sve do 18. stoljeća i sazrijevanja liberalnih ideja oko Francuske revolucije. To se djelo zalagalo za spolnu jednakost i to s karakterističnom Millovom uvjerljivošću i privlačnošću.⁷⁰⁶

U kolovozu 1789. jakobinci su proglasili *Deklaraciju o pravima čovjeka i građanina* koja je nadmašila američku *Povelju prava* potvrđujući da «ništa što nije zabranjeno Zakonom ne može biti nedopušteno i nitko ne može biti natjeran činiti ono što Zakon ne propisuje», jer «sloboda se sastoji od toga da čovjek radi sve što ne čini štetu drugima». To učenje je stavilo golem teret na pozitivno pravo jer je sasvim isključilo shvaćanje da običajno pravo treba imati bilo kakvog učinka na djelovanje ljudi.⁷⁰⁷ U 19. stoljeću, u skladu s naučavanjima Lockeja, Rousseaua i Milla, liberalizam je postao demokratskom ideologijom kakvu danas poznajemo.⁷⁰⁸

Liberali su isprva nalazili uzbudljiv poticaj u samom liberalizmu, u pokretima za ukidanje ropstva, u proširenju prava glasa na niže slojeve, zatim na sve muškarce i naposljetku na sve žene, u ukidanju diskriminacije protiv katolika, Židova, crnaca, homoseksualaca, u ukidanju tjelesnog kažnjavanja i smrtne kazne te u reformi kaznenog sustava, u zaštiti radnika i sindikata, u ublažavanju ili potpunom iskorjenjivanju gladi i nezaposlenosti, u sveopćem obrazovanju, zdravstvenom osiguranju ili svima dostupnoj medicinskoj skrbi, u pravu žena na vlast nad svojim tijelom i u preraspodjeli dohotka.⁷⁰⁹ Filozofska pretpostavka liberalne države, shvaćene kao ograničene države i suprotstavljene apsolutističkoj državi, jest učenje o

⁷⁰⁵ Najpoznatije među djelima Johna Stuarta Milla. Napisao ga je uz pomoć supruge Harriet i objavio nakon njezine smrti. Djelo afirmira i brani slobodu individue od društvene i političke kontrole (Magee, Bryan: *Povijest filozofije*, str. 134.).

⁷⁰⁶ Magee, Bryan: *Povijest filozofije*, str. 185. Britanski pokret za univerzalno pravo glasa započeo je 1866., kad je John Stuart Mill parlamentu podnio prvu peticiju za žensko pravo glasa. Međutim, tek su 1918., poslije niza kampanja, žene starije od 30 godina dobile pravo glasovanja (Magee, Bryan: *Povijest filozofije*, str. 134.).

⁷⁰⁷ Van Doren, Charles: *Povijest znanja*, str. 225.

⁷⁰⁸ Katunarić, Vjeran: *Sporna zajednica. Novije teorije o naciji i nacionalizmu*, str. 120.

⁷⁰⁹ Koch, Smith: *Samoubojstvo Zapada*, str. 157.

prirodnim pravima koje je razradila škola prirodnih prava. Riječ je o učenju prema kojem čovjek, i svi ljudi bez iznimke, posjeduju od prirode, što znači neovisno o vlastitoj volji ili volji drugog ili nekolicine drugih pojedinaca, određena temeljna prava. To su Lockeovo pravo na život, pravo na slobodu, sigurnost i sreću.⁷¹⁰

Povijesni gledano, liberalna država nastaje iz stalnog i progresivnog smanjivanja apsolutističke kraljeve moći, a racionalno se opravdava kao rezultat dogovora među pojedincima koji su prvotno slobodni.⁷¹¹ Zreli liberalizam, po Bertrandu Russellu, potječe iz 18. stoljeća i inspirirao je francusku i američku revoluciju.⁷¹²

31. DEMOKRACIJA DANAS

*Demokracija i laicitet upućuju na istu ideju: ideju o suverenosti naroda nad samim sobom.*⁷¹³

Parlamentarna demokracija još je uvijek najbolji politički sustav, ali u njoj moraju doista odlučivati građani, kao što su to otpočetak zahtijevali protagonisti prosvjetiteljstva.⁷¹⁴ Francuski su ustavotvorci bili uvjereni da je jedina demokratska vladavina primjerena ljudima predstavnička demokracija.⁷¹⁵ Danas su jedino države nastale iz liberalnih revolucija demokratske, a jedino demokratske države štite prava čovjeka. Sve autoritarne države na svijetu su istodobno antiliberalne i antidemokratske.⁷¹⁶

Demokracija ne može funkcionirati bez kritike. Na njoj je uostalom i utemeljena. Kritika je, dakle, pokretač demokracije. Pojedinaac kritizira i djeluje, ne strahujući pritom da će biti kažnjen ili ubijen, kao što se to može dogoditi u totalitarnom sustavu. Dakako, u demokraciji pojedinac može biti za kritiku i kažnjen, ali na raspolaganju mu je niz mogućnosti da udarac na demokratski način vrati. U demokraciji je predmet kritike sve što je u javnom prostoru; pojedinci, stranke, religije

⁷¹⁰ Bobbio, N: *Liberalizam i demokracija*, str. 7.

⁷¹¹ Isto, str. 9.

⁷¹² Tanović, Arif: *Bertrand Rasel. Filozof i humanist*, str. 185.

⁷¹³ Pena-Ruiz, Henri: *Što je laičnost?*, str. 25.

⁷¹⁴ Supek, Ivan: *Religija i filozofija*, str. 54.

⁷¹⁵ Bobbio, N: *Liberalizam i demokracija*, str. 32.

⁷¹⁶ Isto, str. 47.

i, osobito, nositelji društvene moći.⁷¹⁷ Kada je sloboda jednom definirana u pretežitom dijelu liberalnog učenja kao sloboda *od države*, moguće je proces nastanka liberalne države promatrati istovremeno i kao postupno širenje područja slobode od uplitanja javnih vlasti ili kao postupnu emancipaciju društva ili civilnog društva.⁷¹⁸

U čemu je bitna razlika između intelektualne kritike u demokraciji i u totalitarizmu? U totalitarnom sustavu kritika se percipira kao spletkarenje protiv sustava radi njegove promjene. U demokraciji, pak, cilj kritike nije promjena demokratskog sustava nego je predmet kritike njegovo funkcioniranje. Demokracija zato ima samokritičku notu i time samopoboljšavajući karakter,⁷¹⁹ a demokratska misao hrani se principom autonomije i pravom individue.⁷²⁰

Tijekom 17. i 18. stoljeća Zapad je stvorio modernu politiku i modernu demokraciju.⁷²¹ Najprije su se pojavile SAD utemeljene 1776. Samo trinaest godina kasnije Francuska je revolucija dala potpuno novi zamah širenju sličnih ideala po cijeloj Europi pa je demokratizacija u modernom smislu otpočela. U tim događajima ideje su igrale glavnu ulogu. Prije svega ideja o spajanju slobode pojedinca s društvenom jednakošću pa problemi pomirenja tih ideja s društvenim poretkom i gospodarskim napretkom zavlada su političkom filozofijom.⁷²²

Civilno društvo je društvo sustavne otvorenosti za sasvim različite samoorganizirane sustave i za najširu demokratsku participaciju u društvu.⁷²³ Demokracija nije odraz božanskog ili kozmičkog poretka. Za svoje prakticiranje ona ne posjeduje nikakvu transcendentnu istinu⁷²⁴ pa današnja ideja demokracije svoj oblik duguje ideji društvenog ugovora iz 17. stoljeća.⁷²⁵

U renesansnoj varijanti (proto)demokracije, kod Marsilija Padovanca uvedeno je većinsko odlučivanje. To su začeci suvremene reprezentativne demokracije (u 18. stoljeću još Hume i Diderot) koja uvodi parlament (skupštinu, sabor) kao predstavničko izabrano (izborno) tijelo koje djeluje umjesto puka (naroda). Taj se

⁷¹⁷ Simoniti, Iztok: *Historia magistra mortis*, str. 134.

⁷¹⁸ Bobbio, N: *Liberalizam i demokracija*, str. 20.

⁷¹⁹ Simoniti, Iztok: *Historia magistra mortis*, str. 135.

⁷²⁰ Morin, Edgar: *Kako misliti Evropu*, str. 163.

⁷²¹ Koch, Smith: *Samoubojstvo Zapada*, str. 144.

⁷²² Magee, Bryan: *Povijest filozofije*, str. 181.

⁷²³ Skledar, Kregar: *Znanost o društvu. Osnovni pojmovi i razvoj*, str. 214.

⁷²⁴ Morin, Edgar: *Kako misliti Evropu*, str. 165.

⁷²⁵ Koch, Smith: *Samoubojstvo Zapada*, str. 213.

model uzima kao paradigma civilizirano ustanovljenih političkih zajednica. Dužnost je pravne države i njezine intervencije da štiti slobode i prava pojedinca, njihovu privatnost i imovinu, jednih od drugih i od nje same, dakle od zloupotrebe vlasti, od nasilnog kolektivism, populizma itd.⁷²⁶

Stoga u demokratskom sustavu svaki pojedinac ima dužnost sumnjati, a poticanje drugih na sumnju i na kritičko mišljenje važna je tekovina civilnog društva koja ima i svoj poseban naziv – promidžba znanosti.⁷²⁷ Karl Popper je primijetio da znanost i demokracija imaju istu strukturu, budući da je i znanost određeno pravilo igre koje raspolaže vlastitim provjerama i koje omogućava sučeljavanje shvaćanja i teorija.⁷²⁸ Zato dio građanske dužnosti jest ne biti zastrašen i konformističan⁷²⁹, a cilj postojanja humanističke etike je mogućnost da svaki pojedinac kao građanin ostvari takvo pravo i takvu zrelost da može sam preispitivati i procjenjivati dobro i zlo.⁷³⁰

Demokracija zahtijeva slobodu misli, a sloboda se afirmira u protivljenju apsolutnim dogmama. Trajne su simpatije stekli Giordano Bruno, spaljen na lomači godine 1600., i francuski prosvjetitelji, rušitelji postojećeg feudalnog poretka, a da je Francuska revolucija od *Deklaracije o ljudskim pravima* skrenula u teror i bonapartizam, vječita je kušnja slobode.⁷³¹ Kolikogod sustavnost jest nužna i neizbježna crta strogog mišljenja, dodatno je potrebna i otvorenost sustava te dijaloško suočavanje s drukčijim mišljenjima, jer različite paradigme prečesto stoje u funkciji robovanja različitim dogmama. A dogmatizam nije prijatelj istine.⁷³²

«Razmišljati o sebi znači tražiti najviše mjerilo istine u samome sebi (to jest u svojem razumu), a maksima da se uvijek samostalno razmišlja, jest prosvjetiteljstvo», stoji u poznatom Kantovom spisu *Što znači u mišljenju se orijentirati* iz 1786.⁷³³ Samostalno mišljenje bio je zadatak svih prosvjetitelja. U spisu Adama Bergha *Uzrokuje li prosvjetiteljstvo revolucije* iz 1795. stoji: «Znak» prosvjetiteljstva je «samostalnost i sloboda od svakog tuđeg mišljenja. Sve naše znanje i vjerovanje je vlastitim istaživanjem i naporom postalo naše vlasništvo i prilagodilo se obliku

⁷²⁶ Skledar, Kregar: *Znanost o društvu. Osnovni pojmovi i razvoj*, str. 224.

⁷²⁷ Hrupec, Dario: *Protiv nadnaravnoga*, str. 87.

⁷²⁸ Morin, Edgar: *Kako misliti Evropu*, str. 166.

⁷²⁹ Sagan, Carl: *Svijet proganjen demonima, Znanost kao svijeća u tami*, str. 406.

⁷³⁰ Žitinski-Šoljić, Maja: *Ideja humanizma i suvremena filozofija*, str. 43.

⁷³¹ Supek, Ivan: *Na prekretnici milenija*, str. 239.

⁷³² Žitinski-Šoljić, Maja: *Ideja humanizma i suvremena filozofija*, str.161.

⁷³³ Dulmen, Richard van: *Otkriće individuuma*, str. 106.

našega duha. Prosvjetiteljstvo je stoga slobodna, samostalna uporaba svih naših sposobnosti i snaga u razmišljanju i djelovanju.⁷³⁴

Postulat osobnog mišljenja uključivao je i samoobrazovanje. Od prosvjetitelja se tražilo da se ne zadovoljavaju obrazovanjem koje su mu omogućili odgoj i škola; svoje je obrazovanje trebao uzeti u svoje ruke i stvoriti nove institucije koje su za to nudile odgovarajuće uvjete. «Ti sam jesi ono što iz Svega stvoriš i izgradiš. Bio si i sada si sam svoj stvoritelj i svoje djelo», stoji kod Herdera.⁷³⁵ Osobno mišljenje i samoobrazovanje shvaćali su se kao dio samoostvarenja, koje je *de facto* značilo konstituiranje građanstva. U mjeri u kojoj je moć tradicionalne Crkve slabila već i prije sekularizacije, a apsolutistički dvor građansko društvo prepustio sebi, širio se slobodan prostor za građansko samoostvarenje.⁷³⁶ Samostalno razmišljanje, samoobrazovanje i samoostvarenje bili su postulati prosvjetiteljstva, i kao takvi, zapadnoeuropski i srednjoeuropski.⁷³⁷ Prosvjetiteljstvo je posvuda tematiziralo iste probleme, no njihova artikulacija i učinak bili su krajnje različiti. Tema individuuma, koju je po prvi put općedruštveno formuliralo prosvjetiteljstvo, nije doduše još dugo postala temom političkih rasprava, ali su sve kasnije rasprave (i u suvremenoj demokraciji) bile utemeljene u autorefleksivnom diskursu prosvjetiteljstva.⁷³⁸

32. ZAKLJUČAK

Kao što smo vidjeli, Francuzi su 1789. podignuli revoluciju i temeljno promijenili način upravljanja i društvo. Ukinuta je kraljevina i proglašena republika. Ukinuto je feudalno uređenje te proglašena sloboda i jednakost svih Francuza. Tada je ponuđen uzorak za ljudskost koji je trebalo prihvatiti cijelo čovječanstvo. To je *Deklaracija o pravima čovjeka i građanina*.⁷³⁹ Francuska se revolucija nije uvijek pridržavala vlastitih načela, pa je bilo izopačenja koja su za osudu. Sloboda i jednakost trebali su voditi toleranciji. No, budući da su vlast preuzeli najžešći revolucionari, ograničili su građanske slobode i giljotinirali protivnike. Uveden je teror, a republikanske grupe vodile su u zapadnoj Francuskoj nesnošljivi rat protiv

⁷³⁴ Dulmen, Richard van: *Otkriće individuuma*, str. 106.

⁷³⁵ Isto, str. 107.

⁷³⁶ Isto, str. 108.

⁷³⁷ Isto, str. 109.

⁷³⁸ Na istome mjestu.

⁷³⁹ Le Goff, Jacques: *Priča o Europi*, str. 58.

protivnika Republike. Revolucionari su 1792. objavili rat Austriji i Prusiji, Velikoj Britaniji i Nizozemskoj. Taj je rat izražavao dvije proturječne želje: s jedne strane htio je europskim narodima, koje su tlačili njihovi kraljevi, donijeti stečevine Revolucije, najprije slobodu, a s druge zadovoljiti želju Francuza za osvajanjem.⁷⁴⁰

Što se europskog kontinenta tiče, u makroepohi od 12. do 21. stoljeća mogu se razlikovati četiri velike epohe: razmjerno statično i dogmatsko razdoblje srednjega vijeka, renesansno i barokno razdoblje u kojem dolazi do proboja prirodnih znanosti i treće razdoblje koje možemo označiti kao prosvjetiteljstvo, dok se četvrta epoha rađa u 19. stoljeću i traje sve do danas.⁷⁴¹ Europa se do danas nekoliko puta ujedinjavala. Prvi puta u karolinškoj renesansi, zatim je nakon četiri stoljeća postupnog jačanja europskih gradova i nakon otkrića antičke duhovne tradicije uslijedilo drugo, ovaj put humanističko ujedinjenje kontinenta. Treće ujedinjenje Europe bilo je planirano u salonima i ložama slobodnih mislitelja 18. stoljeća. Za razliku od prvog ovo nije bilo političko, nego je kao i humanističko bilo intelektualno s time da je bilo i antiklerikalno te libertinsko. U prosvjetiteljstvu najbolji su europski umovi poželjeli da se ujedinjenje nacija Europe otjelovi u jedinstvenoj *Republique de lettres*. Prosvjetitelji i filozofi, kako su sebe sami nazivali, u tom vremenu, premda im je prva briga bila povezana s idejama jednakosti i osobnih sloboda, pravde i abolicije feudalnih prava, postaju svjesni da koncept Europe i europejstva nije nikako samo fizički, da on ne dolazi *ab ovo*, da nikada ne govori o početku, nego da je kulturni, moralni, pa i politički entitet s dugim trajanjem i pamćenjem. Takav koncept Europe omogućio je da se na njezinu tlu po prvi put, i to tijekom 18. stoljeća, počne ona doživljavati drukčijom od ostalih dijelova svijeta, da se pri tome njezine stanovnike ne definira kršćanima ni bijelcima nego jednostavno obrazovanim građanima svjesnih svojih ljudskih prava. U toj Europi ono najeuropejskije bio je dijaloški duh, bio je oživljen moral antičke filozofije.⁷⁴²

Građanski duh Novoga vijeka nigdje nije došao do tako prodornog izraza i stekao takvu privlačnu snagu, kao kod Voltairea, Diderota i ostalih prosvjetitelja, a društveno-povijesna opravdanost građanskog poretka, rijetko je kada izgledala tako pozitivno, kao u njihovu potpuno negativnom i destruktivnom odnosu prema svim duhovnim i političkim tvorbama *staroga poretka*. Napredna društvena i filozofska

⁷⁴⁰ Le Goff, Jacques: *Priča o Europi*, str. 59.

⁷⁴¹ Žmegač, Viktor: *Europa x10*, str. 153.

⁷⁴² Prosperov -Novak, Slobodan: *Pričaj mi o Europi*, str. 161.

uloga ovih mislitelja osjeća se još i danas kako u Francuskoj tako i u cijelome svijetu, a njihov primjer djeluje kao poticaj na suvremena čovjeka, u njegovoj velikoj borbi za kulturnu i političku slobodu.⁷⁴³ Gledano u svjetskim, ali i europskim razmjerima, povratak religije zadobio je posljednjih godina spektakularnu, katkad i uznemirujuću dimenziju. Misli se prije svega na muslimanske zemlje. No, ni Zapad nije pošteđen tog fenomena. S povratkom religijske vjere često se vraća dogmatizam, opskurantizam, a ponekad i fanatizam. Zato se nastavlja borba za iluminizam koja je rijetko toliko hitna, jer to je borba za slobodu.⁷⁴⁴ Osim toga, europska se intelektualna zajednica već jednom suprotstavila praznovjerju, vjerskoj netrpeljivosti i gaženju slobode misli.⁷⁴⁵

Danas nadzor civilnog društva, tog duhovnog doma pravih intelektualaca nad svim vrstama vlasti (vladom, parlamentom, policijom, vojskom, crkvom, bankama, velikim tvrtkama...) jest ne samo legitiman nego i nužan. Prema tome, nadzor civilnog društva nad «vlašću» samo je konkretizacija kulture nad politikom, odnosno, nadzora intelektualaca kao takvih nad intelektualcima-profesionalcima, trenutačno zaposlenima u politici. Ni jedna organizacija vlasti nikada se ne bi smjela uzdignuti iznad kulture; iznad nje se može uzdignuti samo antipolitika. U praksi to provode razne autokracije, koje ukidaju politiku, pa vladaju (monološki) u ime Boga ili Ideje⁷⁴⁶. Stoga se valja prisjetiti što je filozofija prosvjetiteljstva postignula od 18. stoljeća u Europi, i što teži postignuti: osudu praznovjerja, odbijanje nesnošljivosti, ukidanje cenzure, odbacivanje tiranije, oporbu političkom apsolutizmu, kraj svake državne religije (barem idejno u teoriji), širenje slobode mišljenja i izražavanja, obznanu jednakosti prava, uvažavanje tvrdnje da svaki zakon spada u ugovornu imanentnost, težnju univerzalnosti vladavine razuma...⁷⁴⁷ Filozofija prosvjetiteljstva odigrala je ulogu teoretske pripreme društvenoga prevrata. Njezinu realizaciju izvela je Francuska revolucija, i time je novovjekovni europski čovjek kao individuum postigao svoju svjetsko-povijesnu afirmaciju i tek nakon toga mogla je na koncu uslijediti i totalna misaona afirmacija građanskoga čovjeka.⁷⁴⁸ Jer budućnost demokracije zavisi

⁷⁴³ Pejović, Danilo: *Francuska prosvjetiteljska filozofija*, str. 12.

⁷⁴⁴ Comte-Sponville, Andre: *Duh ateizma*, str. 7.

⁷⁴⁵ Supek, Ivan: *Religija i filozofija*, str. 146.

⁷⁴⁶ Simoniti, Iztok: *Historia magistra mortis*, str. 127.

⁷⁴⁷ Onfray, Michel: *Ateološki traktat*, str. 218.

⁷⁴⁸ Pejović, Danilo: *Francuska prosvjetiteljska filozofija*, str. 133.

od ostvarivanja individualizma, koji je još od vremena renesanse bio idealni cilj moderne misli.⁷⁴⁹

Hegel bi rekao: grad, gradska država, urbanitet, polis, u kome je sazrela politička sloboda za slobodne građane. Tu je misao mogla izaći i osamostaliti se u svojoj slobodi. *Mitos* je odstupio pred *logosom*. Svatko je stekao pravo izraziti se, a budući da to pravo ima svaki slobodan građanin, proturječje je postalo suština dijaloga. Tako se razvila dijalektika, čudesna moć mišljenja bez koje ne bi bilo silne raznovrsnosti filozofskih učenja i stremljenja.⁷⁵⁰ Sudari prvih modernih filozofa s crkvenim i vjerskim dogmama, beskompromisni sudar francuskih filozofa «Stoljeća razuma» sa čitavim *starim režimom* dovoljno govori o tome da misao izroni iz one utonulosti u kojoj životari kada slobode nema. Ako je filozofija misao svoga vremena, i ako izražava povijesne potrebe toga vremena, ona je epohalna u onoj mjeri, u kojoj u tome uspijeva i u kojoj uspijeva utjecati na ljude. Što se tiče francuskih filozofa, oni su primjer kako filozofija, koja nema privilegija koje je filozofiji davao antički *polis*, a to je privilegija slobodnog dijaloga, može biti najmoćije duhovno oružje revolucionarnih snaga koje su spremne srušiti dotrajalo staro društvo i postaviti temelje nekog novog. Ono što su u jednom razdoblju povijesti imali slobodni građani grčke, *polis*, moglo je i u drugim vremenima biti motiv i poticaj za filozofiju, što se i odigralo u Francuskoj kao priprema i uvod u rušenje *starog režima*.⁷⁵¹ Ono što je Hegel nazvao «germanskim» i «suvremenim», nije ništa drugo nego moderna filozofija, koja se formirala kao misaoni izraz u procesu rađanja modernog građanskog društva, u razdoblju od 17. do 19. stoljeća. Sve što je predstavljalo srednjovjekovni feudalizam, sazrijelo je za propast, pa i kršćanska teologija kao srednjovjekovni pogled na svijet.⁷⁵²

Sveobuhvatno, prosvjetiteljski filozofski stav karakteriziralo je (deističko) vjerovanje da je bog (kao prvotni pokretač i vrhovni arhitekt kozmosa) nesupstancijalni i apsolutni stvoritelj prirode koji je čovjeku dao mogućnosti planskog samousavršavanja. Stoga, razvojem moralnosti i humanosti pomoću edukacijskih postupaka i unaprijeđenjem znanosti, čovječanstvo se može uzdignuti do fantastičnih visina. Takav nazor je poticao unaprijeđenje edukacijskog sustava koji je do tada bio temeljen na batini, te vjersku, rasnu i nacionalnu tolerantnost, vjeru u znanost (koju

⁷⁴⁹ Bošnjak, Branko: Zašto čovjek filozofira, u: *Filozofija i teologija*, skupina autora, str. 33.

⁷⁵⁰ Korać, Veljko: *Filozofija i njena istorija*, str. 160.

⁷⁵¹ Isto, str. 161.

⁷⁵² Isto, str. 165.

neki kritičari nazivaju scijentizmom), te humanistički nazor po kojem su svi ljudi jednaki u svojoj individualnosti. Ovo potonje pretvorilo se u bojni poklič samosvjesnog, a politički obespravljenog građanstva.⁷⁵³ O toj temi znameniti njemački filozof Edmund Husserl piše: «...može se razumjeti polet koji je nadahnuo sve znanstvene podvige, a i puke činjenično-znanstvene pothvate nižeg stupnja, polet koji je ispunio u 18. stoljeću, koje je samo sebe nazvalo filozofskim, sve šire krugove oduševljenjem za filozofiju i za sve pojedine znanosti kao njezine grane. Iz toga proizlazi ona neodoljiva težnja za obrazovanjem, težnja za filozofskom reformom sustava odgoja i čitavih društvenih i političkih formi ljudskog društva, koja ulijeva pravo poštovanje prema ovom toliko preziranom razdoblju prosvjetiteljstva. Trajno svjedočanstvo ovog duha nalazimo u divnoj *Odi radosti* Schillera i Beethovena.»⁷⁵⁴

Kasna je moderna era vidjela neviđenu mjeru nasilja i čiste jeze, ali i mira i spokoja. Charles Dickens je o Francuskoj revoluciji napisao: «Bilo je to najbolje doba, bilo je to najgore doba». Ali to možda ne vrijedi samo za Francusku revoluciju, nego i za čitavu epohu koju je ona najavila.⁷⁵⁵ To napose vrijedi za onih sedam desetljeća proteklih od konca Drugog svjetskog rata. U tom se razdoblju ljudski rod prvi put suočio s mogućnošću potpunog uništenja, iskuvši pritom i značajan broj stvarnih ratova i genocida. Pa ipak su ta desetljeća bila i najmirnija era u ljudskoj povijesti i to uvelike. To će nas svakako iznenaditi ako znamo da su ta desetljeća doživjela veće gospodarske, društvene i političke promjene od ijedne prijašnje ere. Tektonske ploče povijesti pomiču se grozničavim tempom, ali vulkani uglavnom šute. Čini se da je novi elastični poredak stekao sposobnost podnošenja, pa čak i iniciranja korijenitih strukturalnih promjena, no bez upadanja u nasilne sukobe.⁷⁵⁶

Ujedinjujući Europu valja misliti na to kako formirati u njoj Europljane. Danas kad se Europska unija spaja s jučerašnjom «Drugom Europom», priželjkujemo Europu koja neće biti, kao do sada, europocentrična.⁷⁵⁷ Većina Europljana još je 1800. živjela u skučenim, feudalnim, tradicionalnim okvirima, pridržavajući se prastarih društvenih pravila koje je provodilo svećenstvo i kler bilo koje sekte ili vjere.

⁷⁵³ Simonić, Ante: *Civilizacijske razmeđe znanja. Misterije kulture tijekom povijesti*, knjiga II., str. 623.

⁷⁵⁴ Na istome mjestu.

⁷⁵⁵ Harari, Yuval Noah: *Sapiens. Kratka povijest čovječanstva*, str. 405.

⁷⁵⁶ Isto, str. 406.

⁷⁵⁷ Matvejević, Predrag, iz predgovora u: Pena-Ruiz, Henri: *Što je laičnost?*, str. 212.

Petsto godina, dakle od vremena humanizma i renesanse, pustolovni duhovi poput onih koje smo spomenuli pokušavali su osloboditi Čovjeka iz zatvora njegovih vlastitih predrasuda i strahova. Dakle, Kantovim riječima rečeno, «izaći iz tamnice samonametrnute maloljetnosti».⁷⁵⁸

Kroz veći dio ljudske povijesti ropstvo se smatralo jednako prirodnim kao što se danas smatra sloboda pojedinca. Tek u posljednjih 200 godina počeli smo na ropstvo gledati s odbojnošću. Osim zbog promjena ekonomskih potreba u kapitalizmu i društvenih borbi porobljenih i potlačenih, to je dijelom i rezultat ideja stvorenih u prosvjetiteljstvu.⁷⁵⁹ Godine 1948. Opća skupština UN-a usvojila je *Opću deklaraciju o ljudskim pravima* koja kodificira ideale slobode, jednakosti i bratstva, dakle, ideale Francuske revolucije. Stvorena je prema dva stoljeća starim uzorima i tisućgodišnjoj tradiciji liberalne filozofije. Po Fukuyami, «dvjesto godina nakon što su prvi put nadahnula francusku i američku revoluciju, pokazalo se da načela slobode i jednakosti nisu samo trajna već i preporođena.»⁷⁶⁰

33. POPIS LITERATURE

- *Antropološki almanah*, br. 1, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, FF Press 2015.
- Ali, Ayan Hirsi: *Heretkinja. Zašto je islamu smjesta nužna reforma*, Naklada Ljevak, Zagreb 2016.
- Baruzzi, Arno: *Uvod u političku filozofiju novog vijeka*, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb 1994.
- Bazala, Vladimir: *Pregled povijesti znanosti*, Školska knjiga, Zagreb 1980.
- Bercis, Pierre: *Osloboditi prava čovjeka*, Politička kultura, Zagreb 2001.
- Berčić, Boran: *Filozofija*, Svezak drugi, IBIS grafika, Zagreb 2012.
- Biliškov, Nikola (ur.): *Preživljavati usprkos*, Izvori, Zagreb 2015.

⁷⁵⁸ Van Doren, Charles: *Povijest znanja*, str. 234.

⁷⁵⁹ Malik, Kenan: Što nam znanost može, a što ne može reći o ljudskoj prirodi, u: *Čemu?*, broj 18/19, str. 128.

⁷⁶⁰ Skledar, Kregar: *Znanost o društvu. Osnovni pojmovi i razvoj*, str. 220.

- Bobbio, Norberto: *Liberalizam i demokracija*, Novi Liber, Zagreb 1992.
- Boršić, Luka: *Renesansne polemike s Aristotelom*, KruZak, Zagreb 2013.
- Bošnjak, Branko: *Filozofija i kršćanstvo*, Stvarnost, Zagreb 1987.
- Bošnjak, Branko: *Filozofija. Uvod u filozofsko mišljenje i rječnik*, Naprijed, Zagreb 1985.
- Božičević, Vanda: *Filozofija britanskog empirizma*, Školska knjiga, Zagreb 1996.
- Briggs, Assa i Burke, Peter: *Socijalna povijest medija*, Pelago, Zagreb 2011
- Comte-Sponville, Andre: *Duh ateizma*, TIM press, Zagreb 2016.
- Condorcet, Marie-Jean: *Nacrt povijesnog prikaza napretka ljudskog duha, O izborima i drugi spisi*, Politička kultura, Zagreb 2001.
- Cvitković, Ivan: *Krleža o religiji*, Supra Sevilla, Sarajevo 1982.
- Čemu? - časopis studenata filozofije, Udruženje studenata filozofije Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, godina IX., broj 18/19, Zagreb 2010.
- Čular, Goran: Koncept lijevog i desnog u empirijskoj političkoj znanosti: značenje, razumijevanje, struktura, sadržaj, u: *Politička misao: časopis za politologiju*, Vol. 36 No. 1 Ožujak 1999 (https://hrcak.srce.hr/index.php?show=clanak&id_clanak_jezik=51003) (20. kolovoza 2017.)
- Davies, J. E.: *Jansenova povijest umjetnosti*, Stanek, Varaždin 2013.
- Debeljak, Aleš: *Europa bez Europljana*, Profil International, Zagreb 2009.
- Despeyroux, Denise: *Leksikon filozofa*, Dušević&Kršovnik, Rijeka 2013.
- Dulmen, Richard van: *Otkriće individuuma*, Golden marketing - Tehnička knjiga, Zagreb 2005.
- Durant, Will: *Najveći umovi i ideje svih vremena*, V.B.Z., Zagreb 2005.
- Fearn, Nicholas: *Zenon i kornjača*, Planetopija, Zagreb 2013.

- Filipović, Vladimir (ur.): *Filozofijski riječnik*, (skupina autora), Nakladni zavod Matice hrvatske, Zagreb 1984.
- *Filozofija i teologija* (skupina autora) Matica hrvatska, Zagreb 1993.
- Gellner, Ernest: *Postmodernizam, razum i religija*, Jesenski i Turk, Zagreb 2000.
- Goldstein, Ivo i Grgin, Borislav: *Europa i Sredozemlje u srednjem vijeku*, Novi Liber, Zagreb 2008.
- Gross, Mirjana: *Susret historije i antropologije*, <http://hrcak.srce.hr/45069>, (17. srpnja 2017.)
- Gross, Mirjana: *Suvremena historiografija: korijeni, postignuća, traganja*, Novi Liber, Zagreb, 2001.
- Harari, Yuval Noah: *Sapiens. Kratka povijest čovječanstva*, Fokus komunikacije, Zagreb 2015.
- Hobsbawm, Eric: *Kako promijeniti svijet. Priče o Marxu i marksizmu*, Naklada Ljevak, Zagreb 2014.
- Holbah, P: *Razgoličeno hrišćanstvo*, Rad, Beograd 1963.
- Horgan, John: *Kraj ratovanja*, Jesenski i Turk, Zagreb 2014.
- Hrupec, Dario: *Protiv nadnaravnoga*, KruZak, Zagreb 2016.
- <http://www.hrleksikon.info/definicija/contradictio-in-adiecto.html> (25. srpnja 2017.)
- <https://www.youtube.com/watch?v=ramBFRt1Uzk> (25. srpnja 2017.)
- Kalin, Boris: *Povijest filozofije*, Školska knjiga, Zagreb 2010.
- Kangrga, Milan: *Klasični njemački idealizam*, FF press, Zagreb 2008.
- Kant, Immanuel: *Kritika čistoga uma*, Beogradski izdavačko-grafički zavod, Beograd 1976.
- Karasman, Šegedin (ur.): *Treba li filozofija svoju povijest?*, Institut za filozofiju, Zagreb 2016.

- Karlsson, Ingmar: *Vjera, teror i tolerancija. Eseji o religiji i politici*, Biblioteka Kultura i religija, Tuzla 2005.
- King, Peter J.: *Sto filozofa. Život i djelo najvećih svjetskih mislilaca*, Veble commerce, Zagreb 2005.
- Koch, Richard i Smith, Chris: *Samoubojstvo Zapada*, Naklada Ljevak, Zagreb 2007.
- Korać, Veljko: *Filozofija i njena istorija*, Naprijed, Zagreb 1978.
- Kunzmann, Peter, Burkard, Franz-Peter i Wiedmann, Franz: *Atlas filozofije*, Golden marketing, Zagreb 2001.
- Le Goff, Jacques: *Priča o Europi*, Školska knjiga, Zagreb 2002.
- Le Goff, Jacques: *Treba li povijest zaista dijeliti na razdoblja?*, TIM press, Zagreb 2015.
- Levene, Lesley: *Mislim, dakle jesam*, Mozaik knjiga, Zagreb 2014.
- Löwith , Karl: *Svjetska povijest i događanje spasa*, Svjetlost, Sarajevo 1990.
- Magee, Bryan: *Povijest filozofije*, Mozaik knjiga, Grupa Mladinska knjiga, 2010.
- Martin, Michael (ur.): *Ateizam, Hlad i sinovi/ Misl*, Zagreb 2011.
- McIntyre, Lewis J.: *Giordano Bruno*, Cid-Nova , Zagreb 2012.
- Montefiore, Simon S.: *101 Svjetski junak. Veliki ljudi za sva vremena*, Eph Liber, Zagreb 2009.
- Morin, Edgar: *Kako misliti Evropu*, Svjetlost, Sarajevo 1989.
- Onfray, Michel: *Ateološki traktat*, Poduzetništvo Jakić, Cres 2009.
- Pejović, Danilo: *Francuska prosvjetiteljska filozofija*, Nakladni zavod Matice hrvatske, Zagreb 1982.
- Pejović, Danilo: *Veliki učitelji mišljenja*, Naklada Ljevak, Zagreb 2002.
- Pena-Ruiz, Henri: *Što je laičnost?*, Politička kultura, Zagreb 2004.

- Petrović, Gajo: *Engleska empiristička filozofija*, Matica hrvatska, Zagreb 1955.
- Pinker, Steven: *Prazna ploča, Moderno poricanje ljudske prirode*, Algoritam, Zagreb 2007.
- Polić, Milan: *Činjenice i vrijednosti*, Hrvatsko filozofsko društvo, Zagreb 2006.
- Popov, Čedomir: *Građanska Evropa. Prva knjiga*, Matica srpska, Novi Sad 1989.
- *Povijest*, 12 - Kolonijalizam i građanske revolucije, Biblioteka Jutarnjeg lista, Zagreb 2008.
- *Povijest svijeta*, 3. dio (grupa autora), Marjan Tisak 2005.
- Prosperov - Novak, Slobodan: *Pričaj mi o Europi*, Naklada Ljevak, Zagreb 2009.
- Reaper, William, Smith, Linda: *Kratka povijest ideja*, Mozaik knjiga, Zagreb 2002.
- Ravlić, Slaven: *Prosvjetiteljstvo i enciklopedija: dva prosvjetiteljstva i dvije enciklopedije*, Studia lexicographica: časopis za leksikografiju i enciklopedistiku, Vol. 7, No. 2(13), siječanj 2014. <https://hrcak.srce.hr/133895> , (21. lipnja 2017.)
- Roterdamski, Erazmo: *Pohvala ludosti*, CID-NOVA, Zagreb 2009.
- Roth, Michael P.: *Oko za oko. Globalna povijest zločina i kazne*, TIM press, Zagreb 2016.
- Sagan, Carl: *Svijet progonjen demonima, Znanost kao svijeća u tami*, Jesenski i Turk, Zagreb 2000.
- Simonić, Ante: *Civilizacijske razmeđe znanja. Misterije kulture tijekom povijesti*, knjiga II., VitaGraf, Rijeka 2002.
- Simoniti, Iztok: *Historia magistra mortis*, Naklada Pavičić, Zagreb 2008.
- Skledar, Kregar: *Znanost o društvu. Osnovni pojmovi i razvoj*, Visoka škola za poslovanje i upravljanje s pravom javnosti «Baltazar Adam Krčelić» Zaprešić 2008.
- Sloterdijk, Peter: *Filozofski temperamenti. Od Platona do Foucaulta*, Naklada Ljevak, Zagreb 2011.
- Soboul, Albert: *Francuska revolucija. Historijski pregled*, Naprijed, Zagreb 1946.-1966.

- Staguhn, Gerhard: *Kratka povijest svjetskih religija*, Mozaik knjiga, Zagreb 2004.
- Supek, Ivan: *Filozofija, znanost i humanizam*, Školska knjiga, Zagreb 1995.
- Supek, Ivan: *Na prekretnici milenija*, Prometej, Zagreb 2001.
- Supek, Ivan: *Religija i filozofija*, Školska knjiga, Zagreb 2003.
- Supek, Ivan: *Ruđer Bošković. Vizionar u prijelomima filozofije, znanosti i društva*, Školska knjiga, Zagreb 2005.
- Supek, Ivan: *Spoznaja*, Mladost, Zagreb 1971.
- Supek, Ivan: *Trinitas*, Profil, Zagreb 2010.
- Supek, Ivan: Znanost i etika, *Ephemerides theologicae Zagradienses*, Vol. 66, No. 4, travanj 1997. <http://hrcak.srce.hr/32277> (20. studenoga 2015.)
- Svetlič, Rok: Ontološki uvjeti nastanka pravnog pozitivizma, *Filozofska istraživanja*, Vol. 27, No. 1, travanj 2007. https://hrcak.srce.hr/index.php?show=clanak&id_clanak_jezik=23874 (1. prosinca 2015.)
- Šuran, Fulvio: *Giambattista Vico i «Nova znanost»*, Libar, 2011.
- Šuvar, Stipe: *Svijet obmana*, ITRO August Cesarec, Zagreb 1986.
- Tafr, Alen: *Eurocentrizam u filozofiji povijesti*, Sveučilište Jurja Dobrile u Puli, Odjel za odgojne i obrazovne znanosti, Pula 2014.
- Tanović, Arif: *Bertrand Rasel. Filozof i humanist*, Veselin Masleša, Sarajevo 1972.
- Todorov, Tzvetan: *Duh prosvjetiteljstva*, TIM press, Zagreb 2015.
- Touraine, Alain: *Kritika modernosti*, Politička kultura, Zagreb 2007.
- Van Doren, Charles: *Povijest znanja*, Mozaik knjiga, Zagreb 2005.
- Voltaire: *U ime savjesti i razuma*, Svjetlost, Sarajevo 1960.
- Vranicki, Predrag: *Filozofija historije*, Knjiga prva, Golden marketing, Zagreb 2001.

- Vranicki, Predrag: *Filozofija historije. Historijski pregled*. Prva knjiga, Naprijed, Zagreb 1988.
- Vranicki, Predrag: *Filozofija historije. Historijski pregled*. Druga knjiga, Naprijed, Zagreb 1994.
- Want, Christopher i Klimowski Andrzej: *Kant, Jesenski i Turk*, Zagreb 2002.
- Wilson, Edward O.: *Pomirenje. Jedinstvenost znanja*, Algoritam, Zagreb 2010.
- Windelband, Wilhelm: *Povijest filozofije. Knjiga prva*, Naprijed, Zagreb 1988.
- Zakarija, Fareed: *Budućnost slobode. Liberalna demokracija u zemlji i inozemstvu*, Fraktura Zagreb 2012.
- Žitinski-Šoljić, Maja: *Ideja humanizma i suvremena filozofija*, Naklada Jurčić, Zagreb 1997.
- Žmegač, Viktor: *Europa x10*, Profil, Zagreb 2014.
- Žmegač, Viktor: *Europski duh*, Profil, Zagreb 2012.
- Žmagač, Viktor: *Filozof igra nogomet*, Profil, Zagreb 2011.
- Žmegač, Viktor: *Prošlost i budućnost 20. stoljeća. Kulturološke teme epohe*, Matica hrvatska, Zagreb 2010.
- Žmegač, Viktor: *SMS eseji*, Profil, Zagreb, 2010.

34. SAŽETAK

Razvojni tijek slobode pojedinca ima svoju dugu povijest. Građanska ideja pojavila se još u doba antike, da bi vrhunac razvoja dosegla kroz razdoblje moderniteta. Na prijelazu u novi vijek pojam individuuma dobiva značajno mjesto u poimanju odnosa društva i čovjeka. Novovjekovna misao ponudila je bogatu plejadu mislitelja koji su obilježili modernitet, ali i suvremenost. Bruno, Bacon, Descartes, Hobbes, Spinoza, Locke, Montesquieu, Rousseau, Voltaire, Holbach, Condorcet i na vrhuncu Kant neka su od najznačajnijih imena novovjekovne Europe. Svojim su idejama preko prosvjetiteljstva stvorili misaone uvjete i mogućnosti za izazivanje Francuske revolucije. Francuska *Enciklopedija* kao jedan od najznačajnijih doprinosa prosvjetiteljstva imala je direktan utjecaj na promjenu svjetonazora u Francuskoj, ali i šire. Novi je pogled na svijet bio svojevrsni uvod u Francusku revoluciju. *Deklaracija o pravima čovjeka i građanina* bila je jedno od središnjih dostignuća revolucije te je učinila epohalni prevrat u poimanju ljudskih prava. Ukidanjem feudalizma Francuska revolucija postupno uvodi Stari kontinent u epohu građanstva. Kao značajna posljedica revolucije odvijala se sekularizacija Francuske, ali i Europe, što će na koncu dovesti do pojave laiciteta. Razvoj građanskog društva doživljava svoj vrhunac kroz 19. stoljeće, ističući individualizam, što će uz liberalizam i demokraciju biti i ostati jedna od glavnih značajki zapadne civilizacije.

Ključne riječi: modernitet, individuum, prosvjetiteljstvo, Francuska revolucija, zapadna civilizacija

35. SUMMARY

The developmental course of freedom of an individual has a long history. This civic idea appeared already in the ancient times reaching its peak through the period of modernity. At the turn of the Modern Age the notion of an individual becomes very important in understanding the relation between the society and the man. This Modern Age idea has offered a rich set of philosophers who have marked the Modern Age as well as the contemporariness. Some of the most significant names in the Modern History of Europe are Bruno, Bacon, Descartes, Hobbes, Spinoza, Locke, Montesquieu, Rousseau, Voltaire, Holbach, Condorcet and in his peak Kant. With their ideas through Enlightenment they have created contemplative conditions and possibilities for provoking the French Revolution. The French *Encyclopaedia* as one of the most important contributions of the Enlightenment had a direct impact on the world view change not only in France but also elsewhere. This new view to the world was a sort of introduction into the French Revolution. *Declaration of the Rights of Man and of the Citizen* was one of the main achievements of the Revolution and has made an epochal overturn in the concept of human rights. By abolishing feudalism the French Revolution introduced gradually the Old Continent into the epoch of citizenship. Secularisation of France and Europe was taking place as an important consequence of the Revolution which finally resulted in the appearance of laity. Development of the civil society culminated throughout the 19th century putting the emphasis on individualism which, together with liberalism and democracy, was and will remain one of the main characteristics of the Western civilisation.

Key words: modernity, individual, Enlightenment, French Revolution, Western civilisation

Sažetak pregledala: Mirjana Ajhorn, prof. engleskog i talijanskog jezika